

асобна і Час

беларускі біяграфічны альманах

выпуск 6

Мінск «Лімарыус» 2015

УДК 94(476)(082)

Укладальнікі:

Леанід Лаўрэш, Аляксандр Фядута

Пад навукавай рэдакцыяй

доктара філалагічных навук прафесара *Т. Я. Аўтуховіч*

і доктара гістарычных навук прафесара *З. В. Шыбекі*

ISSN 2218-2039

© Лаўрэш Л. Л., укладанне, 2015

© Фядута А. І., укладанне, 2015

© ТАА «Лімарыус», 2015

САБАЧЫЯ ГАДЫ

Успаміны лідзяніна 50-гадовай даўніны¹

Ад перакладчыцы

Пра Караля Ёдку нічога не вядома. Даваенная «Лідская зямля» ў двух нумарах надрукавала ягоныя мемуары і нічога не паведаміла пра аўтара. Даведацца пра яго мы можам толькі з ягоных мемуараў. З іх бачна, што аўтар скончыў Лідскую павятовую вучэльню — сапраўдны вырай знакамітых лідзян таго часу. Дастаткова сказаць, што вучэльню скончылі такія людзі, як паўстанец Людвік Нарбут, генерал і міністр абароны БНР Кіпрыян Кандратовіч, найлепшы знаўца гісторыі Лідчыны ў XX ст. Міхал Шымялевіч і дзясяткі іншых людзей, пакінуўшых свой след у гісторыі Лідчыны і ўсяго краю. Верагодна, Караль Ёдка праз вучобу ў павятовай вучэльні быў добра знаёмы з Міхалам Шымялевічам і менавіта Шымялевіч спрыяў друкаванню яго ўспамінаў.

Мемуары Караля Ёдкі праўдзіва апісваюць жыццё шараговых лідзян пры канцы XIX ст. і таму надзвычай цікавыя для ўсіх неабыхавых да гісторыі людзей.

I

Калісьці быў звычай: кожны губернска камітэт статыстыкі штогод выдаваў так званыя «Памятныя кніжкі» — штосьці падобнае на адрасныя календары. На пачатку такой кніжкі быў размешчаны каляндар, далей ішлі спісы ўстаноў, губерnskіх і павятовых службоўцаў, спісы асоб, якія выконвалі розныя публічныя і дзяржаўныя функцыі: чыноўнікаў, духавенства, земскіх начальнікаў, валасных пісараў, адвакатаў, вайскоўцаў, лекараў і г. д. Падаваліся ў такіх кніжках расклады руху цягнікоў, параходаў, работы пошты, спісы аптэк, адміністрацыйны падзел губерні і паветаў на паліцэйскія участкі, судовыя, лекарскія, акцызныя і іншыя акругі. Змяшчаліся новыя статыстычныя дадзеныя, губерnskія хронікі. Вельмі цікавыя арыгінальныя звесткі з археалогіі, гісторыі, манаграфіі гарадоў і мястэчак і г. д. Гэтыя кніжкі былі сапраўднымі адлюстраваннямі стану губерні, вельмі багатым і надзвычай цікавым зборам розных звестак з гісторыі, статыстыкі, эканомікі і першасным інфармацыйным даведнікам.

У спісах падаваўся стан чыноўнікаў: імя, імя па бацьку, прозвішча, чын, пасада, узнагароды і іншыя адзнакі, узровень адукацыі, час знаходжання на пасадзе і хатні адрас. Калісьці былі спробы паведамляць і аб сямейным стане кожнага чыноўніка, аднак гэтыя спробы па зразумелых прычынах не ўтрымаліся.

Калекцыя гэтых кніжак па Віленскай губерні складае 65 тамоў ад 1850 да 1915 года ўключна². Божа мой, якая гэта цікавая калекцыя! А колькі ў ім даследчык знойдзе ідыліі і падману, крыві і жалеза, вернасці і здрады, радасці і смутку! Калі перагортваеш аркушы такога штогадовіка памерам 500–600 старонак, дык успамінаюцца імёны, усплываюць у памяці малюнкi страшных падзей нядаўняга мінулага.

Чытаючы спісы чыноўнікаў, дзе-нідзе можна даведацца пра ўзровень адукацыі канкрэтных асоб, якія калісьці займалі важныя пасады ва ўрадавай іерархіі, напрыклад:

¹ Успаміны надрукаваны ў 1937 г. Гл.: Psie lata // Ziemia Lidzka. 1937. № 10. S. 113–114.; 1937. № 12. S. 138–139.

² Кніжкі пачалі выдаваць як мінімум у 1845 г. першапачаткова, з 1845 г., кніжка ўяўляла з сябе адрас-каляндар, г. зн. спіс чыноўнікаў губерні, а пачынаючы з 1850 г. звесткі пачалі істотна дапаўняцца матэрыяламі навуковага характару, прадстаўленымі карэспандэнтамі Віленскага статыстычнага камітэта з ліку мясцовай інтэлігенцыі.

«хатняе выхаванне» альбо «хатняя адукацыя», гэта азначае, што гэты чыноўнік не скончыў аніякай школы. Зразумела, што хатняе выхаванне альбо адукацыя, напрыклад, губернскага маршалка шляхты, канюшага царскага двара, графа Адама де Броель-Плятара, поўнага кавалера ордэнаў Св. Ганны і Св. Станіслава (у кніжцы 1878 г.), адрозніваецца ад хатняй адукацыі і выхавання, якую атрымаў які-небудзь паштовы чыноўнік VI, які паходзіў з бедных сялян ці месцічаў — напрыклад, сын нейкага вартаўніка!

Мінімальная адукацыя для атрымання першага цывільнага чыну — калежскага рэгістратара — 2-класная павятовая школа. Хто меў пасведчанне аб заканчэнні такой школы, мог смела лічыць, што носіць у ранцы маршальскую булаву. Так, нядаўна памерлы ў Гародне (Лідскага павета) генерал ад інфатэрыі Кіпрыян Кандратовіч, былы намеснік камандуючага Туркестанскай акругі, былы камандзір грэнадзёрскага корпуса на Каўказе і г. д., як і шмат хто з іншых штаб- і обер-афіцэраў розных радоў войск, меў за пачатковую кропку адліку павятовую школу ў Лідзе³. А Мікалай Львоў, сапраўдны стацкі саветнік, намеснік дырэктара маёмаснай дырэкцыі Віленскай і Ковенскай губерняў, як і шмат хто з іншых цывільных чыноўнікаў, скончыўшы павятовую вучэльню, адчыніў для сябе дзверы ў чыноўніцкую службу, атрымліваў ордэны, грошы і пенсіі. Павятовая школа штогод выпускала некалькі дзясяткаў выпускнікоў, але пасведчанне нашай школы для большасці «белых каўнерыкаў» было недасяжнай марай.

Святой памяці графіня Зоф'я Красінская⁴ (уладальніца маёнтка Вялікі Ольжаў) на хатнюю адукацыю свайго адзінага сына выдаткавала, як калісьці яна сама гаварыла, сто тысяч рублёў — палову мільёна золотых! Мая ж «хатняя адукацыя» каштавала маім бацькам, далібог, добра, калі пяцьдзясят капеек.

II

Мой бацька, свяці Пан яго душу, Юзаф Ёдка паходзіў з ваколіцы Ёдкі, што пад Лідай, дзе меў худую спадчыну — чацвёртую ці нават пятую частку з 3-гектарнай нерухомаści, раскіданай на 54 кавалкі — вузкія шнурочки неўрадлівай зямлі і марнага лугу. Жыць было не з чаго, ажаніўся, узяў у пасаг карову, прадаў братам сваю частку за 50 рублёў і пайшоў у свет. Завандраваў далёка, ажно за дзве мілі ад Ліды, у Левашы, і ўладкаваўся работнікам на млыне. Праз некалькі гадоў перайшоў на такую самую працу на млын у Лідзе.

Калісьці ў Лідзе, па вуліцы Гражыны⁵, насупраць вуліцы Гарыстай, стаяў млын горада Ліда. А па другой старане быў зарослы балоцісты стаў, аточаны хмызам, аерам і альшынай. За некалькі гадоў да Сусветнай вайны млын быў зачынены, а возера спущана. У 1915 г. будынак млына спалены адступаючымі расійскімі войскамі. Каля 50 гадоў гэтым млынам кіраваў бласлаўленай памяці Гірш Палячак, шляхетны чалавек, бацька вялікай сям'і, у якога мой бацька знайшоў працу за 30 рублёў заробку і 30 пудоў мукі штогод з памяшканнем для жылля, якое мела такое-сякое асвятленне і абагрэў. Маці мая штосьці зарабляла тым, што прала на калаўроце і мыла бялізну для лепшых дамоў. І на гэтыя сродкі неяк жылі. Сям'я наша была дастаткова вялікая: бацька, маці, старшы брат Тамаш, сёстры Эмілія і Міхаліна, я і малодшы брацік Герусь, які памёр яшчэ малым.

³ Генерал Кіпрыян Кандратовіч (1859–1932) — міністр абароны БНР, пасля лідскай павятовай вучэльні скончыў 2-ю Канстанцінаўскую вайсковую вучэльню і Акадэмію генеральнага штаба.

⁴ Графіня Зоф'я Красіцкая з дома Кашыц (28.02.1852–25.01.1933). Нарадзілася ў Тарнова, дачка Канстанціна Кашыца (1828–1881) і Юліі з Несілоўскіх (1830–?). Муж — Раман Станіслаў Красіцкі (1844–1878). Мела сына Алексы Яна Мар'яна (1878–1935). Памерла ў Лідзе, пахавана на Росах ў Вільні.

⁵ Такая назва вуліцы з'явілася ў 1920-я гг. Пры канцы XIX ст. раён горада Вісманты.

Здаўна славіцца ў Лідзе кірмаш 40-гадзіннага набажэнства, які называецца звычайна «чтэрдзестова» і прывязаны да 14 верасня. Калі ў Лідзе яшчэ не было чыгункі, з'язджаліся на кірмаш фурманкамі ажно з-пад Вільні «галантарэйнікі», а з Смаргоні — пекары з смаргонскімі абаранкамі. «Галантарэйнікі» ставілі свае палатняныя буды на могілках пры касцельнай агароджы, развешвалі ружанцы, скапуляры, белыя паскі кутасамі, раскладвалі кніжкі для набажэнства, абразы і абразкі святых і розныя зіхоткія золатам, серабром ці дьяментамі рэчы, пеўняў з волава, гусіныя трубка з сядзачымі на іх хлопчыкам і г. д. Усё гэта зіхацела, грала, трубіла, зазывала і вабіла, але, халера, нядоўга. Ужо на другі дзень усё гэта псавалася. На гэтыя кірмашы збіраліся тысячы людзей са сваёй ці суседніх парафій. Касцёл і касцельныя могілкі шчыльна запаўняліся «публікай» — зразумела, болей «пра цікавасць» і «дзеля знаёмства», чым «для малітвы». Усе людзі пхаліся каля радоў «галантарэйнікаў», гаманілі або прыслухоўваліся да спеваў, гукаў ліраў, скрыпак ці гармонікаў ста калматых дзядоў і баб, якія тут сядзелі на ўласных вазах з дзецьмі, сабакамі, баранамі і нават парасятамі.

У тыя часы Ліда была малым ціхім і невялікім павятовым горадам, у якім не было ні адной кніжнай крамкі, а паперу для пісьма можна было адшукаць толькі ў некалькіх гандэлках, а фарбы да малявання — толькі ў аптэцы Эпштэйна⁶. Вучні некалькіх школ, якія тады меліся ў Лідзе, набывалі патрэбныя кніжкі ў самой школе. Між тым падручнікі, такія як «Детский мир», «Родное слово», заўжды выкарыстоўваліся на працягу некалькіх гадоў і служылі ажно да поўнага знішчэння некалькім пакаленням вучняў, пераходзячы ад старэйшага брата да малодшага або да малодшага школьнага сябра.

У кожнай установе, у кожным школьным класе на сцяне вісеў партрэт цара Аляксандра III і таблічка з надпісам тоўстымі літарамі: «Говорить по-польски строго воспрещается». Ксёндз у касцёле зрэдку зачытваў які-небудзь царскі маніфест па-руску, штогод па-руску даваў прысягу рэкрутам-католікам, у школах па-руску вучыў рэлігіі. Аніводнай польскай кніжкі, ані календара, ані буквара ў Лідзе дастаць было нельга. Ані за якія грошы! Толькі раз у год «галантарэйнікі» з Вільні прывозілі «Афіцыйкі» ці «Службы Божыя». Календары і буквары польскія мелі жніво! Іх хапалі і неслі да хаты. Не ведаю, ці быў продаж легальным ці «з-пад крыса», але навучанне чытання па-польску «чужих детей» было забароненае пад страхам суровай кары. За такую «забарону» св. пам. Міхала Ёдку, далёкага сваяка майго бацькі, генерал-губернатар віленскі Каханаў⁷ у 1886 г. без суду, толькі з прычыны тайнага даносу ў паліцыю выслалі ў Сібір на вечныя часы. З гэтым, браце, не цацкаліся!

Будучы на набажэнстве ў касцёле, нябожчыца матуля, не ведаю — яўна ці патаемна, купіла за 3 капейкі ў «галантарэйніка» танюсенькі «Буквар польскі», надрукаваны ў друкарні Блюмовіча ў Вільні⁸ (як сёння, бачу перад сваімі вачамі, як пад хусткай, бо ішоў дождж, прынесла яго ў нашу цёмную хатку пры млыне). Маці мая была жанчына «вучоная»: магла знайсці патрэбную малітву паводле рэестру, бо ведала лічбы і ўмела лічыць да тысячы! Таму навучыла ўсіх нас па буквары і па рэлігійным кніжкам чытаць і знаходзіць у кніжцы неабходныя рэчы паводле нумарацыі старонак са зместу.

⁶ Аптэка Эпштэйна Кейля Хаімавіча знаходзілася на вуліцы Віленскай.

⁷ Каханаў Іван Сямёнавіч (1825–1909), генерал ад артылерыі, з 1884 г. віленскі, ковенскі і гродзенскі генерал-губернатар, член Дзяржаўнага савета.

⁸ У друкарні Блюмовіча ў 1907 г. нейкі час друкавалася «Наша Ніва».

III

У нашым атачэнні дзіцячая навука пачынаецца праз некалькі месяцаў пасля прыходу дзіцяці ў свет. Маці карміць дзіцятка грудзьмі год, а то і два гады. Калісьці я меў сябра, які выбягаў з дому на поле, адшукваў там працуючую маці і, азіраючыся вакол, каб хто-небудзь не высмеяў, патайкам звяртаўся да маці:

— Мама, дай цыцы...

Чуў аповед, што нейкая маці карміла так хлопца да сямі гадоў.

Першая практычная і прыдатная ў дзіцячым жыцці навука — гэта ўменне трымаць скарынку хлеба. Маці ўтыкае яму да кулачка скарынку і накіроўвае руку дзіцяці да вуснаў, каб смактала і не плакала. Дзіцятка спярша спрабуе торкнуць скарынку ў вочкі, носік. А потым нарэшце патрапляе да вуснаў і тады, ужо задаволены, есць. Смяецца, укладае гэтую ж скарынку ў вока маці і скача на яе каленях. Пасля такой практыкі дзіцятка вучыцца браць скарынку адразу са стала. Першапачаткова ручка яго непаслухмяная і цягнецца не туды, дзе ляжыць скарынка. Спатрэбяцца немалыя высілкі, часам і са стогнам, каб дасягнуць мэты і ўзяць скарынку ў ручкі. Падобныя рэчы адбываюцца і з драўлянаю лыжкай, але ж колькі гэта прыносіць радасці і шчасце ўсім, хто знаходзіцца за сталом, калі такі «жук» ужо трымае лыжку ў руцэ і, узняўшы яе дагары, пхне разам з дарослымі да агульнай місы. Якая ж пацеха напаўняе ўсіх, калі такі малы стукне гэтай лыжкай камусьці па ілбе.

Навука сяброўства для дзіцяці пачынаецца з умення падаваць руку. Зусім малыя дзяўчаткі вучацца звычайна так званай фігі. Калі бацька альбо старэйшы брацік просіць падаць ручку, дык маці вучыць яе:

— Дай яму фігу.

Дачурка, не ўмеючы яшчэ злажыць пальчыкі ані ў якую фігуру, выстаўляе толькі кулачок.

Уважліва сочаць, каб усе дзеянні выконваліся правай ручкай, а толькі фігі дазваляецца паказваць «з дзвюх рук».

Дзеці найчасцей спяць разам з матуляй у адным ложку. Трое, а калі і чацвёрка дзяцей аблягаюць маці. Доўжыцца такое некалькі гадоў. Калі ў ложку зробіцца зусім песна, тады старэйшым дзецям пераносяць пасцель на печ. Па меры падрастання ўсе дзеці пачынаюць спаць на печы.

Дзіця трохгадовага ўзросту, седзячы побач з маці з ручкамі, зложанымі для малітвы, вучыцца прамаўляць:

— Ацю Божанька.

Потым вучыцца жагнацца, а потым прамаўляць пацеры: «Ойча наш», «Верую ў Бога Айца» і «Дзесяць прыказань». Звычайна маці павольна дэкламуе кожны выраз малітвы, а дзіцятка паўтарае за ёй. Тое самае адбываецца і раніцай, калі дзеці прачынаюцца, і гэтак нязменна, дзень за днём, ажно пакуль дзіцятка не вывучыць пацеры на памяць. Зрэдку ў гэтым нудным раскладзе маці замяняе бацька ці хто-небудзь з сям'і: дзед, бабуля і г. д.

Пяцігадовыя дзеці ўжо ведаюць на памяць ружанец. Іншыя малітвы і спевы пабожных пазнаюць потым — на пахаваннях, у касцёле і г. д. Аднак я ведаў многа такіх, якія не ведалі цалкам малітвы на ружанцы, а толькі невялікую частку.

— Маці не навучыла, — так тлумачылі прычыну свайго няведання.

Такія, больш-менш, пачаткі хатняга выхавання атрымаў я і мае родныя. Пачуваліся мы не горш за іншых на Зарэччы⁹. Мелі дасыта чорнага хлеба, штогод садзілі пад гной некалькі загонаў бульбы, трымалі карову і свінню. Як кажучь, ва млыне і шчуры сытыя. Бацька на гадавую выплату за работу на млыне купляў сабе боты ці кажух,

⁹ Зарэчча — раён горада за ракой Лідзеяй.

штаны для брата Тамаша і для маці боцікі. Маці за грошы, заробленыя прадзеннем кужэлі і мыццём бялізны, купляла сабе блузку, хустачку на галаву, а для дзяцей брала тканіну на сукенкі. Кашулі насілі мы з хатняга, грубага палатна, а сукенкі — з крамнага мультану¹⁰.

Брат Тамаш меў ужо 12 гадоў і ва ўсім памагаў бацьку. Заўжды стругаў з цвёрдага белага грабу «кулакі» для млынарскіх колаў і ляскі для шасцерняў. Каменні «вастрыў» сталёвым молатам сам бацька. Мае сёстры ўжо ўмелі чытаць, адна па «Залатым алтарыку»¹¹, другая па больш малой кнізе для набажэнства. Я ж ведаў на памяць цэлы ружанец. Меў тады 5 гадоў. Мы, дзеці, спалі тады ўтрох на печы. На ёй кожную раніцу і ўвечары гаварылі ружанец. Спаць на печы было ўтульна і цёпла. Толькі перашкаджалі нам у сне мноства блох, якія гняздзіліся ў швах сцен, уначы тысячамі поўзалі па нашых дробных целах і смакталі кроў. Аднак на іх не звярталі ўвагі. Горай было з вошамі, бо яны любяць гнездавацца ў палатняных кашулях і праз тыдзень вырастаюць да памераў жытняга зерня. Вошы грызучы і ўдзень, і ўночы і прымушаюць да нястаннага чмохання.

Кашулі змяняюцца раз на тыдзень, у нядзелю рана. Час ад часу кожнаму з нас маці рабіла пошукі ў галаве. Летам да маці прыходзіла адна з суседак, каб потым выйсці разам пад стадолу на сонца і распачаць паляванне. Адна лажыла галаву з распушчанымі валасамі на калены другой, і тая, перабіраючы валасы на галаве, лавіла «жывёлін». Потым першая рабіла тое самае для другой.

Дзень і ноч узімку і ўлетку шумела вада на млынарскіх колах, гучалі агромністыя каменныя жарнавы і ўвесь млын дрыжаў, як жывы. Знутры млына заўсёды вісеў туман з белага пылу. Стары Гірш Палячак, сын яго Ёсель — вазніца, мой бацька і наш Тамаш заўсёды мелі акуруныя белым шапкі, твары, вопратку і нават боты. Жыхары блізшых і далшых ваколіц штодня прывозілі жыта на памол. Калі вады ў ставе было многа, а завоз жыта невялікі, заказчыкі звычайна праз некалькі гадзін ладавалі на вазы свае мяхі з мукой і ехалі дахаты. Калі ж здаралася так, што вады ў ставе было мала, а завоз выпадаў вялікі, стваралася чарга. Коней выпрагалі, ставілі пры вазах каля млына ці ў стадоле каля дзвярэй нашага дома. Усе сяляне сходзіліся тады да нас. Звычайна ўсе разам сядалі на лаву і сталёвым крэсівам высякалі са скалкі агонь для люлькі, якая смачна пахла дымам, смалілі свае люлькі са смярдзучым тытунём уласнай гадоўлі і доўга вялі гаворкі. Часам некаторы з іх драмаў і хроп, а калі-некалі падпускаў яшчэ горшы смурод, чым ягоная файка.

Да нас, дзяцей, прыбегалі суседскія дзеці. Мы, хлопчыкі, седзячы на печы, майстравалі з лучынак млыны ветраныя і водныя, пільшчыкаў з уваткнутай за пас пілою і наколатай на другі канец бульбінай, акрабатаў, бурчалак з малых костак прыгатаванай для засольвання свіной нагі і іншыя цацкі. Дзяўчаткі скручвалі лялькі з лапікаў тканіны ці лахманаў, калыхалі іх, як сапраўдныя маці, і прыпявалі:

— Люлі, люлі, прыляцелі куры, селі на варотах у чароўных ботах.

Ці так:

— Пайшоў каток па ляску ў зялёным паяску, пайшоў каток пад масток, злавіў рыбку за хвосток¹².

А потым пачыналі клясці:

— Ах ты, бурыла, ужо засцалася.

Дзяўчынкі кармілі лялькі малаком з ражка, як бы з лыжачкі, і вялі бяседу паміж сабой, нібы дарослыя:

¹⁰ Мультан — тканіна з бавоўны.

¹¹ Верагодна, маецца на ўвазе малітоўнік «Złoty ołtarzyk, drukarnia Zawadzkiego. Wilno 1896».

¹² У польскім тэксце гэтыя дзіцячыя спевы запісаны па-беларуску — на роднай мове лідзян.

— А твая ж курачка, куманька, нясецца?..

— Не, мая рыбанька, не нясецца, калі ж пяташок штось не грае¹³.

Улетку кожнага з нас, як толькі пачыналі хадзіць на ўласных нагах, запрагалі да працы. Пільнаваць градкі ў гародчыку ад курэй пані Красоткавай, а таксама самых кур з куранятамі ад халерных варонаў. Збіралі зеляніну каля платоў для парсючка і каровы, пасвілі яе на горцы зарачанскай і ў замку, заганылі на пашу нашу карову Маргулю, а вечарам, калі яна вярталася з малаком, сустракалі.

Адным словам, чалавек ад дзяцінства прывыкаў да пацераў, кармлення вошаў сваёю крывёю, розных пахаў і да чорнай, няўдзячнай, але непазбежнай для бедняка работы.

Доўгімі восеньскімі вечарамі да нас часам на падвячорак прыходзіла старая пані Красоткава. Прыйдзе, пасядзіць, нагаворыць казак і пойдзе. Насамрэч умела баяць байкі пра мядзведзяў, ваўкоў і іншых жывёлаў. А потым уначы сніліся нам тыя смешныя ці страшныя гісторыі.

Улетку, калі здаралася, што праз нас праходзіла жалобная працэсія¹⁴, сёстры хваталі мяне за рукі і мы ўсе разам выбягалі на могілкі за нябожчыкам, каб паглядзець, як хаваюць людзей у зямлю. На могілках галосна заводзілі бабы. Дзеці часамі таксама плакалі і нават некаторыя скакалі ў дол, да труны. Так моцна плакалі, што было іх шкада, вядома ж — страчвалі маці ці бацьку і заставаліся сіротамі.

Бегалі і да касцёла. Тут каля самых дзвярэй трэба было кленчыць, жагнацца, біць у грудзі і паводзіць сябе ціха, без слоў. У касцёле было хораша, але разам з тым страшна. З крыжа ў вялікім алтары звісаў у страшных пакутах, распрануты, пакалечаны Пан Езус, а чырвоная кроў лілася з яго ілба, ног і бока. На іншым алтары св. Станіслаў выклікаў з труны худога, страшнага мерцвяка, а на сцяне, збоку, быў стары, ужо невыразны абраз святога з убітай яму ў галаву сякерай і з тварам, залітым крывёй. Навокал кроў і смерць, кроў і смерць...

Маці нам тлумачыла, што ў касцёле так страшна, каб людзі не гнявілі Божаньку.

*Караль ЁДКА
Пераклад Галіны Лаўрэш*

¹³ Гэтыя словы таксама па-беларуску.

¹⁴ Каля млына ішоў шлях да гарадскіх могілак. Пра гэтыя могілкі гл. успаміны М. Шымялевіча.

ЛЮДВІК НАРБУТ

Будучая галоўная дзейная асоба паўстання 1863 г. на Лідчыне Людвік Нарбут нарадзіўся 26 жніўня 1832 г. у бацькоўскім маёнтку Шаўры Лідскага павета, яго бацька — знакаміты гісторык Тэадор Нарбут, маці — Крысціна Садоўская. Тэадор, сын Яўхіма і Ізабелы з Наневічаў, нарадзіўся ў Шаўрах 8 кастрычніка 1784 г. і паходзіў са старажытнага літвінскага роду. У той час маёнтак Нарбутаў Шаўры складаўся з ворнага ўчастка і двара, меў 75 прыгонных. Гэты маёнтак перайшоў да Нарбутаў як пасаг Ізабэлы з Наневічаў. Сусветна вядомы гісторык быў яшчэ і руплівым гаспадаром, пад яго кіраваннем маёнтак Шаўры завітнеў сапраўдным дабрабытам. Тэадор меў навуковы падыход да сельскай гаспадаркі і быў у курсе ўсіх сусветных навінак. Мала таго, ён з’яўляўся аўтарам шэрагу артыкулаў, у якіх пісаў пра рацыянальнае вядзенне сельскай гаспадаркі і пра апошнія дасягненні прыродазнаўчых навук.

Маці Людвіка — Крысціна Кацярына з Садоўскіх, была дачкой шарачковага шляхціца, былога жаўнера Касцюшкі. Першапачаткова ў хаце Нарбута яна працавала як прыслуга і толькі пасля нараджэння некалькіх дзяцей Тэадор узаконіў свае адносіны з ёй. Людзі, якія ведалі Крысціну, пісалі пра яе як пра добрую, сардэчную і богабаязную жанчыну, якая дала Тэадору сямейнае шчасце: *«Была маладой, вясёлай, чарнавокай і прыгожай, хоць была малаадукаванай, але прыродны розум і тонкасць души кампенсавалі гэты недахоп... Пакуль думы першага гісторыка Літвы былі ў мінулым, яна кіравала хатай і маёнткам»*¹.

Запіс пра нараджэнне Людвіка зроблены ў метрычных кнігах парафіяльнага касцёла ў Начы. У паперах Вандаліна Шукевіча² захаваўся выпіс з метрычнай кнігі пра нараджэнне і хрышчэнне старэйшага сына: *«№ 166. Гасподняга году тысяча васямсот трыццаць другога, месяца верасня, чацвёртага дня, у касцёле рыма-каталіцкім парафіяльным Націм ксяндзом Адамам Страповічам, аўгустынам, вікарыем гэтага ж касцёла, хрышчоны вадой і св. алеем немаўля, названы Людвік. Роботніцы Крысціны Падэўскай няправага ложы сын — 1832 г., месяца жніўня 26 дня ў двары Шаўры народжаны. Падчас хросту трымалі (хросныя. — Л. Л.) Юзаф Сегень і Петранэла Драздоўская, панна»*. Пасля таго як Тэадор Нарбут ажаніўся з Крысцінай (каля 1840 г.), метрычны запіс перапісалі, а прозвішча маці з Падэўскай змянілі на Садоўскую (сапраўднае дзявочае прозвішча Крысціны застаецца пад пытаннем, бо ў некаторых аўтараў да замуства яна — Падэўская³).

Таксама перапісаны былі і метрычныя запісы іншых пазашлюбных дзяцей Нарбутаў: Аляксандры, Францішка і Тэадоры. Станіслаў і Амеля нарадзіліся ўжо ў шлюбе.

Першыя шчаслівыя гады дзяцінства Людвік правёў у бацькоўскім маёнтку. Бацька выхоўваў дзяцей у старашляхецкіх традыцыях, вучыў паважаць звычаі свайго краю, распавядаў дзецям пра гісторыю і герояў старажытнай Літвы. Экспанаты яго шматлікай калекцыі месціліся ў маёнтку і былі звыклым асяроддзем для малаго Людвіка, узбуджаючы дзіцячыя мары і цікаўнасць да гісторыі. Людвік меў 4 братоў — Аляксандра, Францішка, Баляслава, Станіслава — і 3 сясцёр — Яну, Амелю і Тэадору, гэта не лічачы дзяцей, памерлых у дзяцінстве. Ён быў старэйшым сынам і лідарам для Баляслава, Францішка і Тэадоры, гэтыя чацвёрта дзяцей падыходзілі адно аднаму па ўзросце і раслі разам. З 1831 г. у Шаўрах увесь час жыў стары чалавек па прозвішчы Гератоўскі.

¹ Karbowski W. Ludwik Narbutt. Życiorys wodza w powstaniu styczniowym na Litwie. 1935. S. 31–34.

² Тамсама. S. 182.

³ Гл. напрыклад: Komorowski Paweł, Kołyszko Aleksander. Ludwik Narbutt. Warszawa — Lida, 1999. S. 9.

Хто ён такі і чаму жыў у Шаўрах — невядома, але ён вельмі любіў дзяцей і шмат часу праводзіў з імі. Стары ведаў шмат цікавых гісторый, распавядаў пра паўстанне 1831 г., удзельнікам якога быў, дзеці разам з ім гулялі ў вайну, прычым Касцюшкам звычайна быў Людвік, Баляслаў — яго ад’ютантам, а Тэадора — Эміліяй Плятэр, хоць Плятэр была гераіняй іншай вайны. Адночы, калі недалёка ад Шаўроў праязджаў эскадрон расійскай кавалерыі, дзеці з кустоў пракрычалі патрыятычныя лозунгі і нават пакрыўдзіліся, што кавалерысты нічога не пачулі.

Людвік Нарбут пачаў вучыцца ў Лідскай павятовай вучэльні, а каля 1846 г. паступіў у віленскую гімназію. Прыязджаць дахаты даводзілася толькі на святы ды ўлетку. Падчас вакацый ён вучыў малодшых братоў і сяцёр, пісаў вершы, чытаў кнігі па гісторыі. Маці ўспамінала, як 12-гадовы хлопчык, гледзячы ў люстэрка, казаў: «*Маці, супакой ці зганьбуй, бо дзве будучыні для сабе бачу, будзе з мяне ці вялікі чалавек, ці вялікі злодзей*». Назад на вучобу ў Вільню яго звычайна адвозіла маці, па дарозе спыняліся ў Бутрыманцах, дзе на мясцовых могілках разам адведвалі магілы дзеда і бабулі (недалёка ад капліцы) і хатку, якая стаяла побач з могілкамі, у гэтай хатцы гадавалася Крысціна.

Людвік добра вучыўся, але яго знаходжанне ў гімназіі (1846–1850) супала з рэвалюцыйным уздымам у Еўропе, атрымаўшым назву «Вясны народаў». Водгаласы еўрапейскіх падзей даходзілі да Вільні, у Літву таемна прыязджалі эмісары эміграцыі, распаўсюджвалася забароненая літаратура, якую гімназісты чыталі з вялікім уздымам. У 1846 г. віленская турма напоўнілася арыштантамі з так званага спіса Рэра. Турмаў бракавала, і таму нават вокны дамініканскага кляштара былі зафарбаваныя белай фарбай, яго на час таксама ператварылі ў турму, каля кляштара стаялі кібіткі жандараў — з усяго краю звозілі арыштантаў. У лютым 1848 г. эмісара Рэра разам з іншымі датычнымі да справы публічна пакаралі палкамі, а пасля, прывязаўшы да воза, правялі па вуліцах Вільні і саслалі на катаргу. Гэта ўсё назіралі і абмяркоўвалі гімназісты.

Падчас вакацый у Шаўрах у 1850 г. уся сям’я заўважыла змену ў паводзінах Людвіка, малады чалавек стаў сур’ёзным, паважным і задуменным.

Падчас вучобы ў апошнім класе гімназіі, пасля дыспутаў з гімназічнымі таварышамі пра справы ў краі, у лістападзе 1851 г. Людвік вырашыў стварыць сярод гімназістаў патрыятычнае таварыства, якое мела за мэту рыхтаваць ўзброенае паўстанне. У снежні на кватэры Людвіка адбылося першае паседжанне таварыства. З прычыны ўласнай легкадумнасці чальцы таварыства Гаварчэўскі і Падхарэцкі распавялі пра сустрэчы інспектару гімназіі, пасля чаго ўначы перад Калядамі паліцыя арыштавала Нарбута. На яго кватэры была знойдзена картка з надпісам «Арол і крыж», гэтыя словы ў таварыстве былі паролем. Людвік потым распавядаў, што пасля арышту ён адразу быў пасаджаны ў цёмную і цесную камеру. Праз некалькі дзён у камеру прыйшоў сам генерал-губернатар Бібікаў⁴ і параіў раскаяцца і дапамагаць следству. Тое самае ён казаў і праз некалькі дзён, калі юнага арыштанта прывялі да яго ў кабінет. Бібікаў зноў пераконваў арыштанта, што і так усё вядома і толькі дзеля формы трэба ўсё распавесці следству і падпісаць пратаколы, ён даваў генеральскае слова, што не кране яго сяброў. Дастаткова доўгі час Нарбут не згаджаўся, але нарэшце сазнаўся ў тым, што гэта ён аўтар надпісу на картцы. Пасля чаго Людвіка перавялі ў сухую і светлую камеру, а ў Пецярбург паслалі падрабязны даклад. Фактычна гульня ў канспірацыю сталася чарговай паспяхова выкрытай «крамолай»⁵.

З надрукаваных архіўных матэрыялаў справы юнага Нарбута можна зразумець, як ішло следства. Справа № 4 ад 1851 г. «Ученика виленской гимназии Людвика Нарбута» пачата 11 студзеня і скончана 19 сакавіка 1851 г. У данясенні генерал-маёру

⁴ Дарэчы, сам былі «дзекабрыст» памілаваны Мікалаем І.

⁵ Karbowski W. Ludwik Narbutt... S. 35–41.

Кучынскаму ад 11 студзеня 1851 г. паведамляюцца агульныя папярэднія вынікі справы пра антыўрадавья дзеянні Людвіка Нарбута сярод вучняў віленскай гімназіі: пра прызнанне яго саўдзельнікаў Мельхіёра Бакшанскага і Казіміра Нарвойша і пра адмову Нарбута прызнацца нават пасля прызнання яго былых сяброў. На вочнай стаўцы Бакшанскі катэгарычна сцвярджаў, што не браў удзелу ў злачынных справах Нарбута, на што Нарбут адказаў, што ёсць сведкі, якія могуць пацвердзіць адваротнае, бо Бакшанскі некалькі разоў удзельнічаў у нарадах арганізацыі. Жандар, які склаў дакумент, канстатуе, што ў цэлым сведчанні Бакшанскага і Нарвойша не вымусілі Нарбута да дачы сведчанняў па справе. З рапарта падпалкоўніка корпуса жандараў Данілава да выканаўцы абавязкаў начальніка 4-й акругі корпуса жандараў генерал-маёра Кучынскага ад 12 лютага 1851 г.: «...з 8 снежня бягучага года... вядзецца следства па справе вучня мясцовай губернскай гімназіі Людвіка Нарбута, які абвінавачваецца ў распаўсюдзе сярод сваіх калегаў шкодных пагалосак і замове іх да ўзброенага выступу.

Справа скончана... стала вядома наступнае:

На пачатку мінулага снежня вучні Гаварчэўскі і Падхарэцкі данеслі класнаму інспектару, што вышэй названы Нарбут падчас гутаркі з імі і некаторымі іншымі пытаўся ў іх, ці любяць яны сваю Айчыну, а пасля пачаў ім распавядаць, што вучні варшаўскай гімназіі рыхтуюцца да паўстання, што ў Лідскім павеце ўся шляхта да яго ўжо гатовая і той, які не пагодзіцца далучыцца да паўстанцаў, будзе піць горкае піва... На наступны дзень для адмысловай гутаркі Нарбут запрасіў іх да сябе на кватэру. Потым, нагадваючы Гаварчэўскаму пра сваё запрашэнне, даслаў яму картку, у якой прасіў запомніць пароль “Арол і крыж”.

...арыштаваны Нарбут (гадоў 19, са шляхты) прызнаўся, што ў канцы мінулага месяца лістапада меў намер стварыць разам са сваімі калегамі патрыятычнае таварыства, якое мела за мэту падняць паўстанне. Гэтая думка з’явілася ў яго падчас спрэчкі з вучнем Нарвойшам на яго кватэры... Паводле сведчанняў Нарбута, галоўнымі саўдзельнікамі яго злачынных намераў былі: вышэй згаданы Нарвойш і Мельхіёр Бакшанскі, з якіх апошні прапанаваў прыняць для іх таварыства пароль “Арол і крыж” і прапанаваў напісаць статут таварыства. Акрамя таго, Нарбут прызнаўся, што пра свой намер ён паведаміў вучню Казлоўскаму, які як бы пагадзіўся ўзяць удзел у гэтай справе і збіраўся ўгаварыць сваіх калегаў Кубліцкага, Прэкера і Тышкевіча, з якімі пачаў перамовы, але не паспеў схіліць іх да ўдзелу ў арганізацыі, бо быў арыштаваны... для змовы запрашаў да сябе на кватэру вучняў Пабяеўскага і Пашкевіча... і нарэшце пісаў... картку да Гаварчэўскага, у якой прасіў не забываць пароль “Арол і крыж”. Нарбут катэгарычна сцвярджаў, што да моманту яго арышту былі толькі гутаркі і моцныя спрэчкі, але не рабілася аніякіх дзеянняў... угаворваючы сваіх калегаў, ніякіх пагроз не прамаўляў, і адзіным дзеяннем у гэтай справе было прыняцце разам з Бакшанскім пароля “Арол і крыж”, яны толькі жадалі даведацца, як будзе прыняты такі пароль сярод калегаў. Пра гатовасць шляхты Лідскага павета да паўстання Нарбут казаў таму, што падслухаў у месяцы ліпені... у мястэчку Дубічы, на выхадзе з касцёла гутарку землеўладальніка Ваўка з незнаёмым чалавекам, якому Воўк паведаміў, што неабходна было б прыгатаваць спіс, што ён, Воўк, выставіў бы 2000 шляхты.

Выкліканыя для допыту Казімір Нарвойш і Мельхіёр Бакшанскі прызналі, што Нарбут у канцы мінулага года паведаміў ім пра свае намеры, а яны... не пагадзіліся прыняць у іх удзел... нічым яму не дапамагалі і самі жадалі данесці пра яго ўладам, што і зрабілі праз сваіх калегаў Гаварчэўскага і Падхарэцкага... На вочнай стаўцы Нарбут не прычыў супраць довадаў Нарвойша і Бакшанскага. <...> Што да землеўладальніка Ваўка, то па распараджэнні... генерал-губернатара ў яго хаце быў праведзены ператрус, але не знойдзена нічога, што магло б пацвердзіць яго віну. <...>

Прымаючы да ўвагі ўсё вышэйпададзенае, следчая камісія прыйшла да пераканання, што ў дадзенай справе вінаваты вучань Людвік Нарбут... таму... ён за такія ўчынкі падлягае суровай кары...».

З рапарта... падпалкоўніка Данілава да выканаўцы абавязкаў начальніка корпуса жандараў 4-й акругі... генерал-маёра... Кучынскага, дня 14 сакавіка 1851 г. № 31:

«У якасці дадатку да рапарта ад 12 лютага... № 21 у справе палітычнага зняволенага Людвіка Нарбута маю гонар дакладзіці Вашаму Высокаправаасхадзіцельству, што падчас знаходжання генерал-ад'ютанта Бібікава 2-га ў Пецярбургу, на... дакладзе Яго Імператарскай Вялікасці, насупраць параграфа... пра справу вучня віленскай гімназіі Людвіка Нарбута... з прапановай вылучаваць розгамі і дадаць яго на службу шарагоўцам, не пазбаўляючы, аднак, дваранскага звання, Яго Імператарская вялікасць зрабіў надпіс “згодны”. ...Нарбут будзе аддадзены на службу ў адзін з палкоў 6 корпуса пяхоты пры ўмове строгага нагляду за ім...»

Падпісаў пплк. Данілаў»⁶.

Экзекуцыя адбылася ў будынку гімназіі, Нарбут атрымаў 25 удараў розгамі. Пасля экзекуцыі яму дазволілі развітацца з бацькамі і назаўтра, 30 сакавіка, да ўзыходу сонца адправілі ў Калугу да месца службы⁷.

Абставіны вайсковай службы Людвіка добра адлюстроўвае паслужны спіс:

«...падпаручнік Людвіг Фёдаравіч Нарбут, паводле фармуляра пра яго службу... ад нараджэння 29 гадоў, з дваран Віленскай губерні, рыма-каталіцкага веравызнання, кавалер ордэна Св. Ганны IV ступені, узнагароджаны... медалямі за вайну 1853–56 гг. і медалём Св. Георгія з надпісам “За мужнасць”.

На службу наступіў на... распараджэнні за палітычны выступ... 19 красавіка 1850 г. шарагоўцам... за заслугі ў баях з туркамі 8.IX.1855 г. стаў унтэр-афіцэрам, за заслугі ў службе 29.IX.1857 г. ва ўзросце 25 гадоў атрымаў першае афіцэрскае званне — прапаршчыка. Пераведзены ў Рэвельскі полк пяхоты 18 красавіка 1859 г., але ў сувязі са звальненнем са службы ў полк не прыбыў.

Браў удзел у дзеяннях супраць непрыяцеля:

У вайне з туркамі ў 1854 г. з 24.VII. да 20.XI. у Александропальскай і Ахалкалакскай кампаніях і за заслугі ў бітве 24.VII. пад Курук-Дарункай праіздзены ў унтэр-афіцэры і ўзнагароджаны трыма срэбнымі рублямі, у 1855 г. з 6.V да 3.XII у Александропальскай кампаніі, за штурм 17.XI. Карскіх фартоў узнагароджаны 1 срэбным рублём, з 13.XII.1856 г. да 1.I.1857 г. супраць горцаў на Лезгінскай дэмаркацыйнай лініі, з 1.IV.1857 г. да 1.I.1858 г. і ў 1858 г. з 1.I. да 1.IX. абодва разы на той жа лініі, прычым браў удзел: 27.VIII. — ва ўзяцці штурмам аула Цыбаро, 29.VIII. — у акцыі пры форце Купрыс-Шаво і за высокую мужнасць, выяўленую ў той экспедыцыі ўзнагароджаны ордэнам Св. Ганны 4 ступені з надпісам: “За мужнасць”, у тым жа годзе ў складзе войскаў левага крыла каўказкага войска, з 25.X. па 18.XII. бярэ ўдзел у дзеяннях у ваколіцах Уладзікаўказа, Назрані, Несцераўскага паста і ў Чорных горах Малой Чачні... прычым: 2.XI пры злучэнні аддзелаў пры Акпортаўскім перавале, у справе пры Мутыч-Анкунь каля перавалу Асы, а адтуль... для ўзяцця апошніх непакорных аулаў Малай Чачні, Акінсаў і Мерадзінаў... 28.XII. пры ўзяцці варожых пазіцый каля аула Агашты, 29 — пры адбіцці нападу непрыяцеля на войскі, якія ўдзельнічалі ў работах на дарозе каля аула Агашты, 31 — пры ўзяцці гэтага аула. У 1859 г. у складзе галоўнага аддзела браў удзел у экспедыцыі супраць горцаў: 1.I у наступе... у кірунку аула Агашты,

⁶ Тамсама. S. 192–195.

⁷ Komorowski Paweł, Kołyszko Aleksander. Ludwik Narbutt. S. 9.

11.1 — у бамбардаванні, 14 — ва ўзяці пазіцыі, пабудаваных супраць непрыяцеля каля ракі Баль і ўзяці аула Тнузень.

Раненняў не мае і ў палоне не быў. Спагнанняў... не меў.

У 1858 г. заслужыў Найвышэйшую Пахвалу за ваенныя дзеянні ў складзе... войскаў лезгінскага аддзела...

Выхоўваўся ў Віленскай гімназіі, ведае: рэлігію, граматыку, арыфметыку, гісторыю ўсеагульную, геаграфію Расіі і ўсеагульную, мову французскую.

Падчас службы пакаранняў судовых, несудовых не меў і пад следствам не быў.

У 1859 г. найвышэйшым Яго Імператарскай Вялікасці ўказам, выдадзеным 26.VII, звольнены са службы, з прычыны сямейных акалічнасцяў у чыне падпаручніка. ...з правам нашэння ваеннага мундзіра, хоць і не выслужыў неабходны для гэтага тэрмін. <...>

Генерал-маёр Лідэрс»⁸.

Да такога дакумента цяжка яшчэ нешта дадаць, такому паслужному спісу пазайздросціў бы любы афіцэр, але цікава, што жаўнерская служба Нарбута пачалася з таго, што камандзіру роты, які абазваў яго «палякам-бунтаром», Нарбут адказаў аплявухай. Ён быў аддадзены пад ваенны суд, але, на шчасце, нейкі з указаў цара Мікалая I забараняў такімі словамі зневажаць салдат, таму Людвік адкараскаўся толькі арыштам і пераводам 05.08. 1854 г. у полк, які адпраўляўся на Каўказскі фронт. Потым у лістах з Каўказа ён прасіў сястру Тадору прыслаць хоць бы засушаную кветку або жытні каласок з родных палёў.

Падчас службы ў войску Нарбут адбыўся як прафесійны вайсковец высокага класа, удзельнічаючы ў супрацьпартызанскіх дзеяннях рускага войска, да тонкасцяў спасціг мастацтва партызанскай вайны. Усё гэта яму хутка спатрэбіцца.

У 1859 г. у чыне падпаручніка Нарбут звальняецца са службы з прычыны «хатніх акалічнасцяў», і на пачатку красавіка 1860 г. ён ужо ў родных Шаўрах. За час яго адсутнасці ў сядзібе нічога не змянілася — тая ж шляхочая хата з ганкам на падмурку, тыя ж гаспадарчыя пабудовы, той жа лес навакол. Моцна пастарэў бацька, ён амаль аглух, пастарэла маці, вырасла і стала прыгожай паненкай сястра Тэся. Людвік заняўся гаспадарскімі справамі, занава, як сталы чалавек, перазнаёміўся з суседзямі, а праз некаторы час на паўгода паехаў у Варшаву і Кракаў.

У самым блізкім суседстве з Шаўрамі знаходзіўся маёнтак Сербянішкі, які належаў маладой удаве Амелі Седлікоўскай (з Кунцэвічаў). Амеля вылучалася сярод жанчын свайго кола добрай адукацыяй. Яшчэ раней яна сябрвала з сям'ёй Нарбутаў і часта бывала ў Шаўрах, таму пасля вяртання Людвіка маладыя людзі хутка зблізіліся і ў 1861 г. пабраліся шлюбам, пасля чаго маладая сям'я пасялілася ў маёнтку Сербянішкі. Іх адзінае дзіця — дачка Марыя — памерла немаўлём.

Гэтыя некалькі гадоў, калі Людвік вёў жыццё жанатага чалавека, займаўся гаспадаркай, чытаў кнігі і газеты, вёў перапіску з сябрамі, паляваў, праляцелі вельмі хутка. Кім бы ён мог стаць, калі б не паўстанне?

Невядома.

Але менавіта ў гэты кароткі перыяд свайго жыцця ён пачаў пісаць вершы і артыкулы для прэсы і, хто ведае, можа быць, з часам атрымаў бы вядомасць не меншую, чым яго бацька? Але толькі досвед аднаго занятку гэтага перыяду — палявання — хутка спатрэбіўся баявому афіцэру. Менавіта падчас палявання Нарбут вывучыў кожную сцежку на Лідчыне і пазнаёміўся з многімі людзьмі.

Мірон Браніслаў Нарбут у нявыдадзенай частцы сваіх мемуараў так апісваў Людвіка: «Бачыў яго, здаецца, у 1860 г. у Лідзе на кантрактах, быў ён невялікага росту, худы, лысаваты бландзін, з меланхалічным выразам на твары, прычым вылучаўся вялікай

⁸ Тамсама. S. 196–198.

разважлівасцю, пачцівасцю і павагай да людзей — гэта былі яго галоўныя якасці. Негаманлівы, сціплы, гатовы дапамагчы кожнаму, быў ён усімі паважаным гэтак жа, як і яго бацька». Падчас паўстання стаў ён «як бы іншым чалавекам, знікла меланхолія, а ўсё яго аблічча выяўляла... радасць ад таго, што ён дачакаўся горача жаданага часу, пра які марыў раней»⁹.

У 1862 г. да яго з Вільні прыехаў брат Баляслаў, каб перадаць адозву варшаўскага Цэнтральнага Нацыянальнага Камітэта. На наступны ж дзень Людвік паехаў у Вільню, сустрэўся з сябрамі рэвалюцыйнага камітэта і выказаў ім сваё жаданне ўзяць удзел у будучым выступе, пасля чаго вярнуўся дахаты і пачаў чакаць загаду пра ўзброенае паўстанне¹⁰.

Паўстанне на Лідчыне

Лідскі павет быў гатовы да паўстання, яго рыхтаваў павятовы рэвалюцыйны камітэт. Камітэт вербаваў прыхільнікаў, збіраў грошы, зброю, адзенне, правянт і іншае, неабходнае для вядзення баявых дзеянняў. Камітэт працаваў вельмі энергічна, і была сабраная дастатковая колькасць грошай, але ўзніклі праблемы з закупам узбраення і рыштунку, і тым не менш зброя таемна паступала з Прусіі.

На пачатку лютага 1863 г. практычна ва ўсіх парафіях ксяндзы з амбона ўрачыста прачыталі маніфест Народнага Камітэта пра паўстанне, у цэлым маніфест быў прыняты з запалам.

Мірон Браніслаў Нарбут у нявыдадзенай частцы мемуараў пісаў: *«У Забалацкім касцёле ксёндз-пробаішч Зарэцкі пасля патрыятычнага казання прачытаў вернікам маніфест. Пасля гэтага зазванілі касцельныя званы і народ заспяваў “Цябе, Божа, хвалім”. Мне распавядалі, што на наступны дзень на пляцы перад касцёлам сабраліся больш за 300 сялян, якія там чакалі тры дні, каб атрымаць зброю, якой, аднак, не было». Нарэшце некалькі дзясяткаў чалавек самастойна рушылі ў бок Марцінкаў і 16 лютага пад Нашкунцамі напалі на варту партыі рэкрутаў, якіх сілком адпраўлялі ўглыб Расіі. Канвой быў раззброены, а рэкруты адпушчаны па хатах. Пра вызваленне рэкрутаў дакладваў старшыня Эйшышскага рэкруцкага ўчастка лідскаму земскаму спраўніку¹¹.*

Інфармацыйны бюлетэнь паўстанцаў № 4 ад 6. 03.1863 г. інфармаваў пра падзеі на Лідчыне: *«У Лідскім павеце ў некалькіх каталіцкіх і ўсходняга абраду парафіях быў зачытаны маніфест і дэкрэты Цэнтральнага Камітэта і Часовага Народнага ўрада. У выніку чаго сяляне самі сабраліся ў лесе каля Забалаці, пачалі самастойна ўзбройвацца і чакаць указанняў. Пасля трох дзён... 11 лютага... высунуліся да Марцінкаў, дзе 16 лютага адбілі рэкрутаў, якіх везлі на чыгунцы з Кангрэсуўкі¹². Далейшы лёс рэкрутаў пакуль не вядомы. Потым 12, 13, 14 і аж да 24 лютага прайшлі арышты мясцовых жыхароў... Арышты рабіліся ўзброенымі казакамі, якія пры гэтым рабавалі вёскі і двары. Агіднасці салдатаў дайшлі да найвышэйшай кропкі. Да 40 арыштаваных адвезена ў віленскую цытадэль»¹³.*

Людвік Нарбут бываў на канспіратыўных сходах у Лідзе¹⁴, весткі пра маніфестацыі ў Варшаве і Вільні ён пракаментываў коратка: «Дарэмна траціцца запал». Баявы

⁹ Тамсама. S. 206.

¹⁰ Тамсама. S. 44–47.

¹¹ Архивные материалы Муравьёвского музея... Вильно, 1913. Книга 4, часть 1. С. 252.

¹² Царства Польскага.

¹³ Karbowski W. Ludwik Narbutt. S. 199.

¹⁴ Швед В. В. Вайсковы начальнік Лідскага павета грамадзянін Нарбут // Наш радавод. Кн. 6. Ліда, 1994. С. 84.

афіцэр чакаў. І вось пры канцы 1862 г. брат Баляслаў прывёз яму ў Сербянішкі адозву Цэнтральнага Нацыянальнага Камітэта ў Варшаве з заклікам да паўстання. Прачытаўшы адозву, Людвік зняў са сцяны шаблю і пацалаваў. Хутка пасля гэтага ён паехаў у Вільню, дзе сустрэўся з сябрамі рэвалюцыйнага Камітэта Літвы, які рыхтаваў паўстанне ў Беларусі. Камітэт шукаў афіцэраў з досведам і таму не захачеў адразу раскрываць Нарбута, яго баявы вопыт яшчэ спатрэбіцца. Людвік вярнуўся дамоў і пачаў чакаць загаду і патаемна рыхтаваць і арганізоўваць людзей, праводзіць вучэнні пад выглядам паляванняў. 13 лютага 1863 г. да яго прыбыў ганец Віленскага камітэта з загадамі, адным з загадаў Людвік прызначаўся вайсковым начальнікам Лідскага павета. Атрымаў ён і загад пра пачатак паўстання. На кароткай сямейнай радзе бацька, стары Тэадор Нарбут, сказаў, што *«належыць даць сваіх дзяцей на алтар Айчыне, бо яна ў іх мае патрэбу»*.

Нядоўга доўжылася падрыхтоўка да ад'езду, усё ўжо было гатова. Перад ад'ездам сабралася ўся вялікая сям'я Нарбутаў. Людвік быў апрануты ў старую камізэльку, падбітую аўчынай, і ўзброены рэвальверам, на баку вісела старая каўказская шабля. Сястра Тэадора ўручыла яму харугву, вышытую ўласнымі рукамі, а ён перадаў ёй маніфест Камітэта для ксяндза з Начы, каб заўтра прачытаць вернікам. Людвік захоўваў поўны спакой і пасля благаславення бацькамі і развітання з маладой жонкай і сваякамі, у суправаджэнні брата Баляслава і шасці блізкіх папличнікаў — сяброў маладосці і сялян роднага маёнтка — з'ехаў з хаты. Праз некалькі кіламетраў ад хаты, у Салапаціскім лесе, каля Эйшышскага гасцінца, атрад спыніўся — тут было месца збору паўстанцаў.

Назаўтра, 14 лютага, сястра Тэадора прыехала да нацкага пробашча ксяндза Готаўта і перадала яму маніфест. Готаўт у той жа дзень зачытаў маніфест паўстанцаў, а потым нейкую афіцыйную паверу, падпісаную губернатарам Назімавым. Гэта яго і ўратавала, бо ўся парафія потым пад прысягай пацвердзіла, што ён чытаў нейкі ўказ генерал-губернатара і больш нічога¹⁵.

У першы лагер нарбутаўцаў, заложаны за тры вярсты ад Начы, у ноч з 13 на 14 лютага з групай у сем чалавек прыйшоў Леў Краінскі з Грышанішак. Усе разам перайшлі ва ўрочышча Сабалюнцы, хутка сюды ксёндз-вікары Эйшышскага касцёла Стэфан Юзаф Гарбачэўскі прывёў з сабой 17 сялян, і такім чынам атрад вырас да 32 байцоў¹⁶. Да канца лютага атрад павялічыўся да 70 чалавек, і ў Сабалюнцах ксёндз Гарбачэўскі прывёў байцоў да прысягі. Палова атрада складалася з дробнай шляхты Лідскага і Ашмянскага паветаў, другой паловай былі школьная моладзь, адстаўныя вайскоўцы і сяляне.

Сяляне забяспечвалі атрад харчаваннем і паведамлялі пра перасоўванні рускіх войскаў. За дапамогу Нарбуту пасля паразы паўстання было пакаранае ўсё насельніцтва чатырох вёсак: Паддуб'е, Кракшлі, Зубрава і Лініца — знішчаны ўсе пабудовы гэтых вёсак, а сем'і сасланыя ў Сібір¹⁷.

Галоўным зброяй атрада былі паляўнічыя стрэльбы, шмат хто быў узброены толькі косамі. Лепшага ўзбраення таго часу — штуцараў і карабінаў з наразной руляй — было няшмат, у асноўным гэтую палепшаную зброю закуплялі за мяжой ці здабывалі ў баі.

¹⁵ Karbowski W. Ludwik Narbutt. S. 63–65.

¹⁶ Швед В. В. Вайсковы начальнік Лідскага павета... С. 85.

¹⁷ З успамінаў Мірона Браніслава Нарбута: «Вясковае насельніцтва Лідскага павета мае глыбокую веру ў Бога і працавітасць... У часы апошняга паўстання 1863 года не толькі сімпатызавалі народнай справе, але нават сяляне скарбовыя ў многіх мясцовасцях станавіліся ў шэрагі, і многія з іх загінулі на полі славы ці былі высланыя на пасяленне ў Сібір. Я сам у Арэнбургу сустрэў дастаткова вялікую партыю сялян з парафій Эйшышскай, Нацкай і Радунскай, якіх гналі на пасяленне ў Башкірыю за ўдзел у паўстанні».

Галоўны склад зброі атрад меў у Як'янах (каля Шаўроў) у лесніка Юзафа Банюшкі, былі склады ў Казіміра Гедройца ў маёнтку Казіміраўка і ў Альфонса Шэлкінга з Забалаці.

Аднастайнага абмундзіравання не было. Большасць амуніцыі ішло ад Віленскага камітэта праз доктара Тэраевіча з Салтанішак, пастаўкамі займалася і сястра Людвіка Тэадора Манчунская (у расейскіх дакументах — Манджунская). Яна разам са сваёй сяброўкай Антанінай Табенскай тры разы ездзіла ў Вільню да агента Камітэта Верблеўскага. У яго яна брала порах і свінец, а потым цэлымі вазамі прывозіла ў атрад. Адзін раз Тэадора прывезла нават дзве гарматы. Гэтыя дзве мужныя жанчыны залучылі ў атрад двух расійскіх афіцэраў — падпаручнікаў Нікалаі і Клімантовіча, праз іх прыйшлі да Нарбута і некалькі літоўскіх патрыётаў (Скірмунт і інш.). Рэгулярна прадукты падвозіў стары селянін з Шаўроў — Мацей Някрэтовіч. За ўсе пастаўкі ад сялян Нарбут плаціў гатоўкай¹⁸.

Любыя выпадкі недысцыплінаванасці, дэзерцірства і непаслушэнства з самага пачатку камандзір сурова караў. Паказальным стаў выпадак з дэзерцірам шляхціцам Рыло з фальварка Рубікі (з-пад Тарнова). Ён далучыўся да атрада на пачатку паўстання і службы пры камандзіру як выведнік. Разам з селянінам па прозвішчы Ікасала ён прыйшоў да пробашча Дубіцкага касцёла Калікста Ставіцкага і перадаў яму нібы просьбу Нарбута аддаць камандзіру гадзіннік, бо свой ён нібы страціў. Калі ксёндз адмовіўся аддаць гадзіннік, дэзерціры адвялі яго ў пушчу і прывязалі да дрэва, а самі вярнуліся ў плябанію і абрабавалі яе. Якраз у момант рабавання яны былі арыштаваныя байцамі атрада. Пасля кароткага ваенна-палявога суда рабаўнікоў высеклі розгамі і пакаралі: яны сабе самі выкапалі магілу і былі жыўцом закапаня дагары нагамі.

Малады паўстанец Навіцкі (20 гадоў) заснуў на пасту, і суд прысудзіў яго да расстрэлу. Толькі заступніцтва ксяндза-капелана Гарбачэўскага выратавала жыццё маладому байцу, але назаўтра, падчас бітвы пад Руднікамі, Навіцкі гераічна загінуў. Нарбут даводзіў мясцовым жыхарам, што злачынцаў і рабаўнікоў трэба затрымоўваць і перадаваць паўстанцам, а калі паўстанцаў побач няма, дык перадаваць іх нават камандзірам частак рускага войска для пакарання.

Людвік Нарбут не шкадаваў і сябе. Па ўсёй Літве людзі пераказвалі наступную гісторыю: *«Паўстанцы даведаліся, што адзін са зборшчыкаў грошай — здраднік, які ў чаканні, што да яго за грашамі прыедзе сам камандзір, схаваў у сябе 40 казакоў. Ведаючы гэта, паўстанцы атачылі двор здрадніка, і толькі пасля гэтага камандзір разам са сваім ад'ютантам Краінскім прыехаў да яго. Гаспадар радасна сустрэў Нарбута з ад'ютантам і правёў яго ў хату, дзе паўстанцы былі схопленыя казакамі. Афіцэр казакоў, дэманструючы сваю павагу да палоннага Нарбута, прапанаваў яму, як баявому афіцэру, застрэліцца, і таму накінуў палоннага аднаго ў пакоі з рэвалверам. Нарбут зачыніў дзверы і... стрэліў у акно. У двор з усіх бакоў уварваліся паўстанцы і хутка разброілі казакоў. Тады прыйшоў час Нарбуту выявіць шляхетнасць. Ён адпусціў усіх і нават аддаў казакам здрадніка, якога яны самі правучылі бізунамі»*¹⁹.

Праз тое, што большасць байцоў не мела баявой вывучкі, атрад стаў абозам у Нацкай пушчы (ва ўрочышчы Сеніца), паміж Дубічамі і Грыбашамі, і Нарбут пачаў навучаць сваіх байцоў ваеннай справе.

Падчас знаходжання ў Дубіцкім лагеры Нарбут зрабіў са свайго атрада баявую адзінку: прызначыў афіцэраў і унтэр-афіцэраў, даў людзям першасную баявую падрыхтоўку.

¹⁸ Karbowski W. Ludwik Narbutt. S. 67–68.

¹⁹ Тамсама. S. 69–72.

Прыкладная структура атрада:

Пяхота	2–3 узводы стральцоў	Не больш за 250 чалавек
	3–4 узводы касінераў	
	1 узвод карабінераў	
Кавалерыя	1–2 узвода	Каля 30 шабель
Тыл, штаб і г. д.	–	20 чалавек
Усяго		Каля 300 чалавек

Штаб складаўся:

- з ад’ютанта камандзіра, які быў адначасова начальнікам штаба, — Леон Краінскі²⁰ з Грышанішак;
- другога а’ютанта — Баляслаў Нарбут, родны брат Людвіка;
- інтэнданта, так званага ваеннага камісара — Ансельм Патрыкоўскі з Ліды;
- капелана атрада — ксёндз Стэфан Юзаф Гарбачэўскі;
- лекара атрада — доктар Аляксандр Бразоўскі з Гурнофеля;
- майстар па зброі атрада — невядомы паўстанец.

Камандзірамі ўзводаў былі Баляслаў Францкевіч, Аляксандр Скавінскі, Уладзіслаў Пілецкі, Уладзіслаў Навіцкі, Пётр Янковскі, Уладзіслаў Нікалаі і інш. Наогул, афіцэрскі корпус складаўся пераважна з былых афіцэраў рускага войска, але быў і эмігрант, выпускнік школы падхарунжых у Гунэа — Бразоўскі. Непасрэдна падчас баявых дзеянняў, за заслугі, афіцэрамі сталі Міхал Андрыёлі, Баляслаў Нарбут, Пілецкі.

Касінеры, узброеныя косамі, паходзілі ў асноўным з сялян. Каса, выстаўленая паралельна тронку, была звычайнай сялянскай халоднай зброяй пры рукапашнай сутычцы, касой рабіліся страшэнныя раны. Падчас бою мастацтва камандзіра складалася ў тым, каб не падставіць касінераў пад агонь агнястрэльнай зброі і ўвесці іх у бой толькі для рукапашнай сутычкі. Па-за боем касінеры неслі вартавую і выведвальную службу, прычым часта іх выкарыстоўвалі парамі са стрэльцамі: адзін касінер і адзін стралец.

Стральцы атрада паходзілі з шляхты і леснікоў. Зброя — паляўнічыя стрэльбы, на якія мацавалі самаробныя багнеты для рукапашнага бою.

Карабінеры — адборная пяхота паўстанцаў, большасць карабінераў раней служылі ў войску. Узброены былі ненаразнымі карабінамі і наразнымі штуцарамі, зброя для іх адмыслова закуплялася або здабывалася ў баі. З прычыны малой колькасці ўзбраення карабінераў было не шмат.

Кавалерыя — галоўным чынам шляхта на ўласных конях, з уласным рыштункам і зброяй. Узброены кавалерысты паўстанцаў былі па-рознаму, у асноўным — паляўнічымі стрэльбамі, рэвальверамі або старымі пісталетамі, шаблямі.

Байцы абозу, тылу, дапаможны адзел пры неабходнасці ваявалі як звычайная пяхота.

Пра паўстанцаў напісаў сябра Народнага Жонду Гілер: «...ад станка, ад плуга, са школы, з бацькоўскай хаты... кожны з іх ведаў, што калі яго зловьяць маскалі, то ён будзе павешаны або высланы ў Сібір. І ледзь апынуўшыся ў лесе, быў змушаны неадкладна ваяваць, не валодаючы зброяй і не ведаючы тактыкі бою»²¹.

У 1863 г. расійскае войска на нашай тэрыторыі складалася з дывізіі лейб-гвардыі генерала Быстрома, якая прыбыла з Пецярбурга ў Вільню, і з 1-га корпуса пяхоты генерала Лабанцава, які складаўся з трох дывізіяў пяхоты, дывізіі кавалерыі, корпуснай

²⁰ «Леон Антонович Краинский» Гл: Памятная книжка Виленской губернии на 1862 год. Вильно, 1862. Ч. 1. С. 119.

²¹ Karbowski W. Ludwik Narbutt. S. 73–77.

артылерыі і некалькіх палкоў казакоў. Корпус размяшчаўся па ўсім краі, ад Лібавы да Менска і Смаленска. Агульная колькасць расійскага войска ў гістарычнай Літве была каля 60 000 чалавек, гэтыя войскі былі добра ўзброеныя, абучаныя і мелі рэальны баявы досвед.

У сувязі з выбухам паўстання ў Царстве Польшкім генерал-губернатар Назімаў 10 лютага ўвёў ваеннае становішча. Даведаўшыся пра «хеўру», генерал-губернатар Назімаў яшчэ 18 лютага выслаў атрад штаб-капітана Струкава ў складзе роты пяхоты і полуэскадрона ўланаў *«для ачышчэння Лідскага павета ад бунтароў»*. Але Струкаў не знайшоў паўстанцаў. Тады быў высланы лятучы атрад палкоўніка Вімберга ў складзе роты пяхоты і 30 казакоў.

У канцы лютага ад паселішча да паселішча, начуючы ў шляхецкіх фальварках, атрад Нарбута пайшоў у Рудніцкую пушчу, натуральны стан якой рабіў з яе прыродную крэпасць. Недалёка ад Начы за інфармаванне расійскіх уладаў паўстанцамі быў павешаны нацкі тысячнік Антоні Казёл²². У 1933 г. у Кавальках быў запісаны аповед селяніна гэтай вёскі Францішка Сянкевіча (84 гады). Ён распавёў, што тысячнік Казёл пісьмова паведамляў уладам пра атрад Нарбута. Калі пра гэта стала вядома, Нарбут дараваў яму жыццё, прыняў ад яго прысягу і далучыў да атрада. Падчас знаходжання атрада ў Салтанішках Казёл знаходзіўся ў пікеце. Калі па дарозе праходзіў жабрак, ён перадаў праз яго цыдулку расійскім уладам з інфармацыяй пра месцазнаходжанне атрада. Жабрака затрымаў на дарозе іншы паўстанец і знайшоў цыдулку. За здраду Казёл быў павешаны каля населенага пункта Высокае²³. З рапарта начальніка штаба 2-й гвардзейскай пяхотнай дывізіі ад 2 (15) сакавіка 1863 г.: *«Хеўра гэтая, ідучы з вёскі ў вёску, начуючы ў абшарніцкіх фальварках і шляхецкіх ваколіцах, аб'яўляла сялянам розныя пракламацыі рэвалюцыйнай партыі і вербавала саўдзельнікаў...»*²⁴. А вось як апісваў перасоўванне атрада Нарбута адзін з ягоных інсургентаў: *«Наперадзе атрада хутка рухаліся два маладыя байцы. Карабіны іх гатовыя да бою, канфедэраткі схаваны, яны ўважліва аглядаюць мясцовасць. За імі на адлегласці 300–400 крокаў ідзе авангард атрада, за авангардам — асноўныя сілы. ...паўстанцы па-рознаму апрануты, што надае атраду дзіўны выгляд, вось шляхціц у сіняй вопратцы з накінутай на плечы лісіным футрам, у яго дарагая паляўнічая стрэльба, новы рэвальвер і прадзедаўская шабля на баку. Побач з ім селянін. На ім доўгая, да каленаў белая камілька, падперазаныя чорным поясам, блакітная канфедэратка, абабітая чорным футрам, праз плячо на шыпаце замест рамяня старая крэмнёвая стрэльба... і побач з імі маленькі худы яўрэй»*²⁵.

Бітва пад Рудняй

У першых днях сакавіка недалёка ад Воранава быў арганізаваны напад на пошту, якая рухалася з Вільні ў Ліду, аднак напад быў няўдалы.

9 сакавіка ў вёсцы Вясенчы расійскія атрады Струкава і Вімберга злучыліся.

Цэлы дзень 8 сакавіка паўстанцы адпачывалі. Досвіткам 9 сакавіка, пасля звыклага ранішняга набажэнства, якое правёў кеёндз Гарбачэўскі, атрад выступіў у паход, а праз дзве гадзіны выйшаў да Віленскага гасцінца. Тут, зусім блізка ад Вільні, было вырашана зрабіць засаду і такім чынам паведаміць пра сябе насельніцтву і ўладам. Нарбут выслаў узвод карабінераў Скавінскага для дэманстрацыі ў напрамку Рудні, каб падняць

²² Тамсама. S. 83–86.

²³ Тамсама. S. 204.

²⁴ Архивные материалы Муравьёвского музея, относящиеся к польскому восстанию 1863–1864 гг. в пределах Северо-Западного края. Составил Миловидов А. И. Вильно, 1913. Книга 6, часть 2. С. 78.

²⁵ Karbowski W. Ludwik Narbutt. S. 207.

пярэпалах і прымусіць сцягнуць туды рускія войскі. Мястэчка Рудня знаходзіцца на рацэ Мерачанка, недалёка ад Рудніцкай пушчы, на берагах ракі ў той час ляжалі ствалы дрэў, прызначаныя для сплаву. Нарбут паставіў два ўзводы стральцоў у засаду на лясной высечцы сярод складзеных ствалоў дрэў, а касінераў пакінуў у лесе, як меркавалася, у тыле будучага баявога парадку маскалёў. Рускі атрад рушыў на Нарбута дзвюма калонамі. Першая калона — войскі штаб-капітана Струкава — рухалася праз Папішкі, Калітанцы, Рудню на Гудэлі. Другая калона пад камандаваннем палкоўніка Вімберга спрабавала перакрыць шляхі адыходу на поўнач і атачыць паўстанцаў. У Рудні свайму атраду зрабіў Вімберг адпачынак, і толькі каля 18.00 ізноў рушыў у бок лесу, дзе казакі раптам наткнуліся на ўзвод Скавінскага. Адстрэльваючыся, карабінеры пачалі адыходзіць да паляны, дзе ў засадзе знаходзіліся галоўныя сілы. Калі казакі наблізіліся, Нарбут закамандаваў «агонь!». Казакі пачалі адыходзіць, а маладыя байцы, натхнёныя гэтым, кінуліся іх пераследаваць. Тым часам з іншага боку, ад лідскага гасцінца, з'явілася калона Струкава і пачала перакрываць атрад адыход да лесу. Таму Нарбут адвёў свой атрад да лесу, падчас гэтага адступлення пад ім быў забіты конь. Пачаўся новы бой, перастрэлка перайшла ў рукапашную сутычку. І калі паўстанцы пачалі адыходзіць, у левы фланг рускіх з крыкамі «Езус! Марыя! Юзаф!» ударыў атрад касінераў. Бой разгарэўся з новай сілай. У выніку рускія войскі адышлі да Рудні. Паўстанцы страцілі 4 чалавек забітымі, і пасля іх пахавання з набажэнствам кс. Гарбачэўскага атрад Нарбута адышоў углыб Рудніцкай пушчы. У гэтым баі інсургенты захапілі некалькі штуцэраў²⁶.

Паводле інфармацыі «Віленскага весніка» № 24 ад 07(21).03.1863 са спасылкай на «Рускага інваліда» № 44, страты рускіх войскаў склалі: 3 салдаты лейб-гвардзейскага маскоўскага палка і 1 казак, былі ўзяты трафеі: 3 фузіі і 3 касы²⁷.

Начальнік штаба 2-й гвардзейскай пяхотнай дывізіі ў рапарце ад 2 (15) сакавіка 1863 г. пра гэты бой дакладваў: *«У нас паранена, падчас перастрэлкі і... пры наступе на лес чатыры чалавекі: трое радавых л.-гв. Маскоўскага палка і адзін казак. З іх адзін радавы... атрымаўшы рану ў жывот, памёр на наступны дзень, іншыя... лецацца. У мяцежнікаў забіта чатыры чалавекі, лік параненых не вядомы... На наступны дзень у лесе і каля вёскі захопленыя... 10 чалавек. Па сведчаннях захопленых... мяцежнікі падчас сутычкі мелі каля 80 чалавек»*²⁸.

На наступны дзень Вімберг шукаў паўстанцаў па ўсёй пушчы, але знайсці не змог, былі ўзятыя ў палон байцы, якія ішлі на выведку ў бок Вільні. А Нарбут у гэты ж дзень напаў на роту лейб-гвардыі на дарозе да Нацкай пушчы, у сутычцы некалькі гвардзейцаў былі забітыя, паўстанцы захапілі некалькі штуцэраў і хутка адступілі. Менавіта пасля гэтых баёў на вуліцах Вільні з'явіліся атрады рускіх войскаў з гарматамі. У горадзе хадзілі радасныя чуткі пра тое, што Нарбут разбіў маскалёў, у касцёлах служылася «Те Deum»²⁹.

З Вільні сталі пасылаць роту за ротай для падмацавання войскаў на поўначы Лідчыны. На дапамогу Вімбергу з Вільні на вазах прывезлі роту пяхоты лейб-гвардыі, а па чыгунцы ў Алькенікі прыбыла рота Фінляндскага палка пяхоты.

Вімберг са сваімі войскамі вярнуўся ў Вільню шукаць атрад Нарбута, замест яго з Вільні прыбыў палкоўнік Епіфанаў з ротай пяхоты Паўлаўскага гвардзейскага палка і казакамі. Паўстанцы, не ўступаючы ў бой, адступілі ў Дубіцкую пушчу, і рускія войскі не змаглі іх знайсці. У «Віленскім весніку» № 30 ад 7(21).03.1863 г. была абвешчана

²⁶ Тамсама. S. 87–91.

²⁷ Тамсама. S. 208.

²⁸ Архивные материалы Муравьёвского музея... С. 78.

²⁹ Karbowski W. Ludwik Narbutt. S. 92.

інфармацыя наступнага зместу: *«Камандзір 42 данскога палка палкоўнік Еніфанаў, высланы знішчыць рэшткі банды Нарбута, разбітай палкоўнікам Вімбергам пад Рудняй, прайшоў на працягу 10 дзён у розных напрамках вялікую частку Лідскага і Троцкага павеатаў, але нідзе не знайшоў паўстанцаў. Як вынікае з гэтай інфармацыі, банда Нарбута канчаткова рассыпалася, а ён сам і кс. Гарбачэўскі збеглі ў Царства Польскае».*

Тым часам інсургенты даведаліся, што партыя рэкрутаў павінна прайсці праз Шчучын на Гродна, і пакінулі дубіцкі лагер, каб стаць у засаду каля Берштаў. Аднак інфармацыя пра рэкрутаў была памылковая, таму атрад спыніўся ў новым лагеры ў раёне Зубрава — Дубічаны, тут камандзір ізноў заняўся баявой падрыхтоўкай.

Падзеі ў Гродне

Увечары 14 сакавіка начальнік чыгуначнай станцыі Гродна капітан рэзерву расійскага войска Лявон Кульчыцкі разам з некалькімі дзясяткамі добраахвотнікаў захапіў гатовы да ад'езду цягнік каб даехаць да Парэчча і злучыцца з атрадам Нарбута. У Парэччы іх ужо чакаў Баляслаў Нарбут. «Віленскі Веснік» № 25, 09(22).03.1863: *«У суботу... у 10 гадзін вечара, начальнік станцыі чыгункі ў Гродне Кульчыцкі, сабраўшы зламысную банду, спрабаваў выклікаць беспарадкі на станцыі і з'ехаць з горада на падрыхтаваным цягніку... Аднак размешчаная на станцыі рота не дапусціла гэтага. Начальнік станцыі і 8 чалавек здолелі з'ехаць на лакаматыве. Кульчыцкі і яго таварышы, не даехаўшы да станцыі Парэчча, кінулі лакаматыў на дарозе і сышлі ў лес. Машыніст і качагар не пагадзіліся іх везці і збеглі».*

З рапарта флігель-ад'ютанта палкоўніка графа Бобрынскага да камандуючага войскамі бачна, што 15 сакавіка, каля 10 гадзін вечара, патруль, пасланы з Гродзенскай станцыі чыгункі ў напрамку моста праз Нёман, паведаміў, што каля дзяжурнага лакаматыва знаходзяцца невядомыя людзі. Незвычайнае ў начны час перасоўванне людзей і паравоза зацікавілі камандзіра роты, і ён, пакінуўшы варту каля тэлеграфа, са сваімі салдатамі рушыў да паравоза. Салдаты былі сустрэтыя стрэламі інсургентаў (каля 100 чалавек). Машыніст паравоза Вінтар і качагар адчапілі паравоз ад падрыхтаваных для ад'езду вагонаў, таму калі Кульчыцкі сам пусціў паравоз, дык з'ехалі толькі з 8 паўстанцаў, якія былі на паравозе. Астатнія былі акружаныя расійскімі войскамі, 2 чалавекі ўзяты ў палон, астатнія схаваліся ў горадзе, расейцы *«захапілі 16 ружжжаў, косы, шаблі, 1 пуд 30 фунтаў пороху».* Потым у горадзе былі арыштаваныя яшчэ 46 інсургентаў³⁰.

Аналагічны выпадак адбыўся і з выправай віленскай моладзі: 21 сакавіка 60 паўстанцаў былі атакаваныя атрадам (рота пяхоты і сотня казакоў) палкоўніка Алхазава каля вёскі Міцкішкі Троцкага павеата. У выніку няроўнага бою 17 паўстанцаў былі забітыя, частка трапілі ў палон і толькі меншая частка, на чале з мастаком Міхалам Эльвірам Андрыёлі, здолелі вырвацца і дайсці да Нарбута³¹.

У палове сакавіка Нарбут выслаў частку свайго атрада ў раён Забалаць — Нача — Волдацішкі для папаўнення добраахвотнікамі. Тут, на загад камандзіра, за здраду быў павешаны пісар з Забалаці. 21 сакавіка ў Сурконтах да атрада далучыліся 10 сялян, а Нявера з Пелясы прывёў 11 добраахвотнікаў у Волдацішкі, маёнтак Геншала. Стэфан Вільбік³² як вандруючы музыка, са скрыпкай у руках, абышоў увесь раён Нача —

³⁰ Архивные материалы Муравьевского музея... С. 80–81.

³¹ Karbowski W. Ludwik Narbutt. S. 94.

³² Пра Стэфана Вільбіка пісаў Мірон Браніслаў Нарбут: «У вязні ў Вільні ў кляштары Св. Пятра бачыў шляхціца засцянкавага з-пад Ліды Стэфана Вільбіка. Ён набіраў добраахвотнікаў у аддзелы Людвіка Нарбута ў Лідскім павеце і дастаўляў жывёлу. Арыштаваны расейцамі з мандатам Урада Народнага, пасаджаны быў у вязню і адданы пад ваенны суд. Захоўваў поўны спакой і моцную волю

Эйшышки — Радунь, усюды вербаваў байцоў і накіроўваў іх у атрад да Нарбута. Пра з'яўленне інсургентаў 27 (14) сакавіка ў Вільню паведаміў і лідскі ваенны начальнік: *«Па атрыманых мною звестках, у... павеце, у Радунскім прыходзе, які мяжуе з лясамі Гарадзенскага павета, блукаюць групы мяцежнікаў... у ваколіцу Сурканты... мяцежнікі ў значнай колькасці, узброеныя пісталетамі і двухстволкамі, прыйшлі ў суботу 9 сакавіка каля поўдня... увялі 10 чалавек, праходзілі таксама праз Пелясу Барцянскую ў ½ вярсты ад Суркантаў, дзе былы дзясятнік Нявера... угаварыў на мяцеж 10 чалавек казённых сялян, абяцаў прывесці іх у вёску Волдацішкі абшарніка Геншалья, дзе мяцежнікі збіраліся начаваць, (але) быў прагнаны абшарнікам Геншалям.*

...гонар маю дадаць, што для пераследу... фармаванай... абшарнікам Нарбутам і ксяндзом Гарбачэўскім мяцежнай хеўры, якая павялічылася на даволі значную колькасць людзей, я свае часткі камандзіраваць не рашаюся, бо... неабходна мець варту ў астросе, у казначэйстве, пры парахавым склепе і ў іншых месцах — для гэта неабходны дзве роты, а калі адкамандзіраваць адну роту, дык астатняе войска... будзе слабой абаронай горада, не магчыма будзе мець начныя патрулі... і таму для пераследу мяцежнікаў я маю гонар прасіць распараджэння Вашага Высакаправадзіцельства.

За ваеннага начальніка Маёр /подпіс/.

Рэзалюцыя генерал-губернатора на рапарце:

«Адначасова паслаць з Вільні і Гродна два атрады, у кожным па адной роце пяхоты і па 50 казакоў. Даручыць камандаванне падпалкоўніку Епіфанаву...»³³.

З даклада добра відаць працу паўстанцаў па дэзынфармацыі супраціўніка, Геншаль якраз і быў «цывільным начальнікам Лідскага павета».

Бой паміж маёнткамі Дубічы і Глыбокае

Вось як апісваў выправу з Вільні на Лідчыну афіцэр лейб-гвардзейскага Паўлаўскага палка Воранаў: *«Збор рот у экспедыцыю не абцяжарыў адпраўлення, таму што быў самым кароткім; людзі не бралі з сабой ранцаў, а замест іх мяшкі з сухарамі, хлебам і самымі неабходнымі рэчамі, на арцельныя вазы паклалі катлы, крупу і розныя запасы. Афіцэры таксама не дазвалялі сабе запасацца нічым лішнім: лямец з скураной падушкай, лішняя пара ботаў... былі іх адзіным камфортам. Праз тры гадзіны атрад выступіў з кашараў, а ў 7 гадзін ужо ехаў на чыгунцы. Перад адпраўкай цягніка капітан Цімафееў распарадзіўся спыняць цягнік па яго камандзе, а на лакаматыў загадаў паставіць 5 выдатных стралкоў з зараджанымі стрэльбамі»³⁴.*

Нарбут не планаваў новых сутыкненняў, бо думаў, што на Вялікдзень, які ў той год святкаваўся ў адзін дзень (12 красавіка — каталіцкі і 30 сакавіка (па старым стылі) — праваслаўны) улады не будуць пачынаць баявых дзеянняў. 7 красавіка атрад паўстанцаў знаходзіўся ў маёнтку Рачкоўшчына, адтуль пайшоў да Шчучына, дзе нейкі час стаяў лагерам, а далей праз Новы Двор перайшоў да Глыбокага, побач з Гарадзенскай пушчай.

Ужо 10 красавіка капітан Цімафееў на чале дзвюх рот Паўлаўскага лейб-гвардзейскага палка і паўсотні казакоў выйшаў з Ліды да Берштаў для пошуку Нарбута, 13 красавіка з той жа мэтай з Гродна высунуўся палкоўнік Вернер на чале трох рот Калуж-

і нікога не скампраментоваў. У калегі па вязніцы, які яго мне прадставіў, Вільбік пытаўся: «Скажы, Пан, як і можа мне быць дэкрэт?» «Могуць павесіць» — той адказаў. Задумаўся трошкі Вільбік, але праз хвіліну спытаў: «А ці я буду ў гісторыі?» — «Абавязкова — гісторыя пераказвае нашчадкам імёны ўсіх, хто заслужыў у Айчыны», — адказаў той. На што Вільбік з усёй энергіяй выказаў: «Хвала Богу — няхай вешаюць!» Потым яго выслалі на цяжкія работы ў Сібір» — гл. Miron Bronislaw Narbutt. Szlachta okoliczna // Ziemia Lidzka. 1997. № 6 (28).

³³ Архивные материалы Муравьёвского музея... С. 89–90.

³⁴ История лейб-гвардии Павловского полка... С. 412.

скага палка пяхоты, эскадрона Курляндскага палка ўланаў і сотні казакоў. Нарбут, дазнаўшыся пра гэтыя перасоўванні расійскіх войскаў, разбурыў мост на рацэ Котры каля Берштаў і праз Пілоўню (Пілоўня — засценак на рацэ Нявіша, 10 км ад Новага Двара) накіраваўся да лагера ў Гарадзенскай пушчы.

Капітан Цімафееў 11 красавіка прыбыў у Бершты, тут рускімі войскамі быў павешаны салтыс і пісарчук. Дапытваючы сялян, Цімафееў даведаўся, куды пайшоў Нарбут³⁵: «...неўзабаве была атрымана інфармацыя, што каля вёскі Бершты мяцежнікі разабралі мост на рацэ Котра. Даведаўшыся пра гэта, начальнік атрада загадаў ротам паскорыць крок і разабраць хлеб на рукі з пакінутых фурманак, на падводы пасадзіць людзей з шанцавымі прыладамі для папраўкі моста, сам жа з 35 казакамі накіраваўся рыссю ў Бершты... мост... быў разбураны; палі моста засталіся ў цэласці, бэлькі былі надсечаныя, а насціл скінуты і ўнесены плыню». Казакі перайшлі раку бродам, а салдаты па бэльках моста і рускі атрад фарсіраваным маршам пайшоў на Пілоўню. «З роспытаў сялян... нічога нельга было дамагчыся; ад іх увесь час мы атрымлівалі аднастайны адказ: “далі Буг, ніцма не ведаю”. Аднак казакі даведаліся, што ў фальварку Глыбокае Нарбут з ксяндзом Гарбачэўскім прыводзілі да прысягі на вербаваных сялян, акрамя таго, даведаліся, што хеўра рушыла лясамі ў в. Дубічы». Ідучы следам, Цімафееў дагнаў атрад Нарбута і пачаў пошукі інсургентаў: спачатку войскі агледзелі паўночную частку лесу, якая знаходзілася паміж Дубамі і Глыбокім, і не сустрэлі ў гэтай частцы лесу нікога, але салдаты дашлі да фальварка Дубічы абшарніка Янкоўскага, «пры аглядзе якога знойдзена ў свіранах велічэзная колькасць харчоў для разгавення, бо гэта было напярэдадні Вялікадня. Яўрэі шапталі, што гэта прыгатавана для мяцежнікаў. Мітусня, якая зрабілася ў фальварку пры з’яўленні войскаў, прымушала мімаволі меркаваць, што паўстанцы толькі што яго пакінулі». Далей «капітан Цімафееў вырашыўся агледзець паўднёвую частку лесу ў... баявым парадку. Толькі наш ланцуг стаў падыходзіць да ўзлеску, як быў сустрэты залпам; падпусціўшы нас на 30 крокаў, мяцежнікі далі яшчэ залп, які перайшоў у беглы агонь. Мяцежнікі стралялі, затуляючыся пасекамі, складзенымі з напалову надсечаных дрэў. Яны так майстэрскі карысталіся гэтым, што іх практычна не было бачна, і нашым салдатам даводзілася страляць на дымок». Пачаўся няроўны бой, атрад паўстанцаў меў не больш за 150 чалавек супраць 500 салдат, прычым занятая пазіцыя ўсё ж не была зручнай для абароны. Пасля перастрэлкі паўстанцы хутка адступілі ўглыб лесу. «Пераслед... быў спынены з прычыны густога лесу, з прычыны цемры і моцнай стомы людзей. У нас былі забітыя: радавы Панькоў і Матвееў: ранены унтэр-афіцэры: Любімаў, Літвінаў, і радавыя: Малацілаў і Зальгін»³⁶. Рускі атрад, які стаміўся ад 50-кіламетравага маршу і бою, значаваў у суседнім Новым Двары.

Сам Людвіг Нарбут так апісаў гэты бой у рапарце да Народнага Жонда:

*«Рапорт ваеннага начальніка
Лідскага павета ад 16.IV.*

Выконваючы марш з маім атрадам у паўднёвай частцы Лідскага павета, быў атакаваны маскалямі ў лесе Даўніна, паміж маёнткамі Глыбокае і Дубічы. 10 красавіка стаў на пазіцыю і паслаў кавалерыйскую частку да Берштаў знішчыць мост на рацэ Котра, каб перапыніць камунікацыю ад чыгуначнай станцыі Парэчча, пра што маскалям адразу стала вядома. Раніцай 11 красавіка з’явіўся вораг у колькасці 5 рот пяхоты і казацкай сотні.

³⁵ Karbowski W. Ludwik Narbutt. S. 96.

³⁶ История лейб-гвардии Павловского полка... С. 413–415.

Высланая выведка паведаміла пра набліжэнне рускіх войскаў. Хоць мясцовасць мне не спрыяла, і я не меў дакладнай інфармацыі пра сілу ворага, вырашыў прыняць бой. Бог блаславіў нашу зброю. Вораг, маючы больш жывой сілы і лепшую зброю, пачаў націскаць. Я, зразумеўшы, што магу быць атачоны, загадаў адыходзіць, адыход быў праведзены вельмі ўдала, бо прыйшлося адыходзіць на вачах у ворага на працягу 6 вёрстаў адкрытым полем. Страцілі ў баі 1 забітага і 5 параненых, вораг страціў 15 забітых і 13 параненых, паміж імі паранены адзін ад'ютант і палкоўнік.

*Ваенны начальнік Лідскага павеата
Нарбут»³⁷.*

Пасля гэтага бою лідскі ваенны начальнік палкоўнік Амсараў так апісаў тактыку паўстанцаў: *«Хеўра гэтая добра арганізаваная і ўзброеная, падчас дзеянняў яны высылаюць ланцугі і з дасканаласцю карыстаюцца мясцовасцю, нават уладкоўваюць пасекі для ўласнай абароны. Не маючы аboзу, лёгка апранутыя, знаёмыя з мясцовасцю, яны займаюць у лесе цяжкадаступныя пазіцыі. Пры набліжэнні войскаў хоць не і выказваюць вялікага супраціву, але, сустракаючы войскі, яны... хутка адыходзяць у гушчар і зноў займаюць іншую пазіцыю, пры гэтым... нашы войскі, не маючы магчымасці нагнаць іх у густым лесе, могуць несці бескарысныя страты...»*. Амсараў прапанаваў пазбавіць паўстанцаў магчымасці пераходзіць з аднаго лесу ў другі і для гэтага накіроўваць супраць іх адначасова некалькі атрадаў урадавых войскаў³⁸.

На наступны дзень рускія войскі займаліся эвакуацыяй параненых у шпіталі Вільні і пахаваннем забітых. Забітыя былі пахаваныя з вялікай пашанай, у трунах, абабітых атласам. Таксама назаўтра, пасля бою, салдаты абшукалі маёнтак Глыбокае Валенты Мікуліцкага, пры гэтым яны разрабавалі яго гаспадарку на 13 000 зл. Быў арыштаваны Стэфан Янкоўскі з Дубічаў: *«...раніцай казакі атрада ўбачылі каляску, з якой пры іх набліжэнні выйшаў спадар і распарадзіўся, каб каляска працягвала ехаць далей. Сам жа ён пайшоў на сустрэчу казакам і прасіў іх накіравацца ў блізкі лес, дзе, ён як быццам, толькі што бачыў, як некалькі чалавек адлучыліся ад хеўры мяцежнікаў. Казакі не паддаліся на зман і, не давяраючы словам спадара, затрымалі яго, а потым дагнали каляску, у якой знайшлі больш за пуд пораху і зброю»³⁹*. Мікуліцкага і Янкоўскага аддалі пад суд і саслалі ў Сібір.

Нарбут выкарыстоўваў наступны пасля бою дзень для адыходу: у Якубавічах паўстанцы раскідалі за сабой мост і далей праз Зубрава і Ганелькі атрад адышоў да Нацкай пушчы, да свайго старога лагера паміж Дубічамі і Грыбашамі, на так званай гары Сеніца. Паводле неапублікаваных запісак Вандаліна Шукевіча, менавіта тады насельніцтва вёскі Зубрава дапамагло Нарбуту арганізаваць удалую засаду, за што вёску спалілі, а жыхароў выслалі ў Сібір.

Генерал-губернагар Назімаў у першы дзень Вялікадня заявіў, што ўсё скончана — на Літве адноўлены парадак, бо застаўся толькі адзін Нарбут⁴⁰.

Бітва пад Кавалькамі

Кавалькі — вёска над ракой Нача.

Адразу пасля Вялікадня рускія зноў выступілі на пошукі Нарбута наступнымі сіламі: Капітан Цімафееў ішоў з Новага Двара на Сабакінцы на чале дзвюх рот Паўлаўскага палка пяхоты і ўзвода 42-га казачага палка, разам 550 чалавек.

³⁷ Karbowski W. Ludwik Narbutt. S. 97.

³⁸ Архивные материалы Муравьёвского музея... С. 104.

³⁹ История лейб-гвардии Павловского полка... С. 416.

⁴⁰ Karbowski W. Ludwik Narbutt. S. 98.

Палкоўнік Вернер загадзя выступіў з Гродна на Новы Двор на чале трох рот Калужскага палка пяхоты, эскадрона Курляндскага палка ўланаў, узвода казакоў, разам 850 чалавек.

Палкоўнік Алхазаў, чарговы ваенны начальнік Лідскага павета, сабраў у Лідзе атрад з роты Фінляндскага палка пяхоты і эскадрона казакоў лейб-гвардыі, разам каля 300 чалавек, і рыхтаваўся выступіць з імі на Дубічы для сумесных дзеянняў з атрадам Цімафеева.

З поўначы, з боку адзінай у той час у нашых краях чыгункі, з Алькенік, выйшаў лятучы атрад капітана Кавера ў складзе роты Неўскага палка пяхоты, полуэскадрона Курляндскага палка ўланаў і паўузвода казакоў, разам 300 чалавек. Ён павінен быў не дазволіць Нарбуту адступіць з Рудніцкай пушчы на поўнач⁴¹.

Палкоўнік Вернер праз Новы Двор прыбыў у Бершты і тут даведаўся, што паўстанцы стаяць лагерам каля вёскі Шумы. Далей, 17 красавіка ён праз Зубрава рушыў дзвюма калонамі, а менавіта: 1-я калона — дзве роты пяхоты, рушылі праз вёску Мастэйкі і чыгуначную станцыю Марцінканцы, 2-я калона — уся іншая частка атрада, праз вёску Даржэлі да чыгуначнай станцыі Марцінканцы. Злучыўшыся, атрад пайшоў да вёскі Шумы.

Пяхота Алхазава 18 красавіка ўвайшла ў Дубічы, а яго кавалерыя ў Начу і Салтанішкі. У гэты ж дзень пяхота Вернера заняла Рудню, а кавалерыя — Грыбашы. У 19.00 адбылося сутыкненне расійскага патруля з выведкай паўстанцаў каля вёскі Дручміны. З раніцы 20 красавіка расейцы апыталі мясцовае насельніцтва, каб даведацца, дзе знаходзяцца галоўныя сілы інсургентаў, але «ні пагрозы, ні пераконванне на іх не падзейнічалі»⁴². У гэты момант Нарбут меў у атрадзе ад 200 да 300 байцоў. Зразумеўшы, што бою не пазбегнуць, ён адышоў у яшчэ больш лясістую і багністую частку пушчы — да вёскі Кавалькі. Гэтае месца не было ідэальным для бою, бо з тылу ішлі велізарныя балоты, а на правым флагу было возера Думбла, і, адпаведна, не было манеўру для адступлення. Тут паўстанцы размясціліся ў гатоўнасці да бою: 3 узводы стральцоў размясціліся паўкругам, камандзір з карабінерамі размясціўся пасярэдзіне, а касінеры занялі пазіцыю ззаду ўсіх. У такім стане атрад правёў ноч з 18 на 19 красавіка, байцы спалі са зброяй, гатовыя ў любы момант да бою. Раніцай на выведку з патрулём быў высланы Пілецкі.

Вернер, разумеючы, што мясцовае насельніцтва сочыць за ім, пакінуўшы толькі некалькі казакоў для падтрымання гарэння вогнішчаў на стаянцы, увечары рушыў у бок Начы. З Начы 20 красавіка ён адправіў кавалерыю праз Салтанішкі на Дубічы з мэтай абысці пазіцыі Нарбута і не даць яму магчымасці адступіць, а сам з пяхотай пайшоў праз на вёску Буды. У Будах былі выяўленыя сляды атрада паўстанцаў, вядучыя да балота каля возера Думбла. Схоплены ляснік з вёскі Буды па прозвішчы Нядзведзкі не вытрымаў катавання і пагадзіўся правесці войскі да лагера Нарбута.

У 15.30 Вернер выслаў пяхотны ўзвод да вёскі Паддуб'е і роту да вёскі Кавалькі. Селянін Мацкевіч распавёў рускаму афіцэру пра тое, што яго сусед, ляснік Баргаламей Кандрат з Паддуб'я, дапамагае Нарбуту як выведнік і кур'ер. Ляснік быў арыштаваны, а вёска Паддуб'е разрабаваная. Далей войскі рушылі да Кавалькаў, дзе і былі абстраляныя патрулём Пілецкага. Руская рота тры разы хадзіла ў штыкавы бой, але была тры разы адбітая. Даведаўшыся пра гэта, Вернер адправіў да Кавалькаў падпалкоўніка Манцэйфеля з ротай пяхоты на дапамогу, па дарозе падпалкоўнік павінен быў аб'яднацца з кавалерыяй. Сам Вернер з іншай пяхотнай ротай рушыў на гук стрэлаў і праз 2 кіламетры патрапіў пад абстрэл паўстанцаў. Скаардынаваўшы свае дзеянні, войскі

⁴¹ Тамсама. S. 99.

⁴² Архивные материалы Муравьёвского музея... С. 117–118.

пачалі наступаць па ўсёй лініі абароны Нарбута. Але наступаць у такой у багністай мясцовасці было складана, салдаты правальваліся ў багну, і паўстанцы стрымлівалі націск. Да канца бою з боку Дубічаў падышоў атрад падпалкоўніка Манцейфеля і таксама адразу ўступіў у бой.

Пад націскам усіх сіл непрыяцеля паўстанцы пачалі адыходзіць, выкарыстоўваючы пры гэтым сваю перавагу ў веданні мясцовасці. Адарваўшыся ад войскаў, у Дубіцкай пушчы Нарбут падзяліў атрад на часткі і, паведаміўшы кожнаму камандзіру пра месца збору ў Гарадзенскай пушчы, загадаў адыходзіць паасобна. З прычыны наступіўшай цемры і стомленасці царскія войскі не змаглі пераследаваць інсургентаў па багністай мясцовасці і таму значавалі ў Дубічах. «*За выключэннем некалькіх стрэльбаў і кінутых катлоў на вазах, іншых трафяў не было*», — пісалася ў афіцыйным паведамленні. Паўстанцы страцілі 7 чалавек забітымі і 5 параненымі⁴³.

А вось як бой пад Кавалькамі апісаў яго ўдзельнік Міхал Эльвіра Андрыёлі: «*Акружаныя і заціснутыя маскалямі, якія мелі за справу гонару разбіццё аднаго аддзела, які меў славу на Літве, цэлую ноч адступалі без дарог, змучаныя, галодныя, замёрзлыя. Ксёндз Гарбачэўскі, Краінскі, Нарбут і праваднік са свечкаю ў руках шукаюць дарогі па пушчы. Мы парамі, хістаючыся ад стомы і сплючы на маршы, чапляючыся за калоды і вываратні, сунемся следам за агенчыкам. Бываюць хвіліны, што нашы праваднікі губляюцца ў вялізарнай пушчы, кажуць аддзелам спыніцца, а самі разыходзяцца шукаць слядоў дарогі: тады адны стоячы, другія прысеўшы, іншыя абапёршыся зноў засынаюць чуткім сном. Зноў каманда: “Марш” — і цягнецца сонная, змучаная дружына.*

Пад раніцу, пераканаўшыся, што кружым вакол, кідаем асяржэнасць і, галодныя, спыняемся недалёка ад хаты лесніка ва ўрочышчы Лакітунцы. Пра выбар пазіцыі няма гаворкі. Бо мы думаем, што маскалі, збітыя нашым начным бадзяннем, пакінуць нас у спакоі. Затрымаліся ў сярэдзіне вялізнага лесу, маючы за сабой балота, а перад вачамі невялікую прасеку, цераз якую вілася сцежка да лесніка. Сонца пачынае прыпякаць, пад адзінаццаць раніцы становіцца гарача. Кожны размясціўся як мог, захоўваючы, аднак, баявую лінію, павернутую фронтам да прасекі. Адны спяць, другія ядуць, іншыя выграваюцца на сонцы, некаторыя чытаюць кніжкі альбо лісты.

Каля другой пазіцыі ад паўдня зменены пікеты, цішыня ў лагеры нечуваная, чуённіск мух і камароў. Нарбут на хвіліну адышоў за зараснік, звычайная пільнасць на гэты раз аслабла, цяпло і стома апанавалі ўсімі.

Раптам стрэл здалёку, а за ім два іншыя, “за зброю, за зброю!”. Нарбут ужо паміж намі. Забурліла, як у катле, падхопліваюцца задрамаўшыя... пытанні, неспакой, замяшанне. Толькі начальнік спакойны, гаворыць пасунуцца наперад на 300 крокаў і заняць баявую лінію па трое ўздоўж краю лесу і прасекі.

Пераканаліся тады, што можа халодная адвага аднаго чалавека. Усе, хвіліну назад трывожныя, неспакойныя, гатовыя ўцякаць, зараз прытомныя, зручна пазаймалі прызначанае сабе месца. Касінеры з афіцэрам у баявой калоне залеглі праз 200 крокаў за стралкамі. Тыя ж, хаваючыся за пнямі і ў кустах, галавой наперад з руляй перад сабой і пальцам на пуску, чакалі каманды да стральбы, а здалёку ўжо гралі маскоўскія трубы баявы сігнал: “Рассыпалісь молодцы! За камни, за кусты, по два в ряд!”. Знаёмы той сігнал дагэтуль гучыць у вушах. У лесе, дзе кожны куст, кожнае дрэва хавае засаду, дзе ніколі нельга палічыць непрыяцеля, дзе кожнаму здаецца, што толькі ён і некалькі бліжэйшых яшчэ бароняцца, а рэшта ўжо ўцякла, дзе рэха сто разоў паўтарае стрэлы і рык маскалёў, а небяспека, здаецца, атачае з усіх бакоў — вайсковая труба робіць немалое ўражанне. “Пане Пілецкі, — гучае Нарбут, — вазьмі 10 чала-

⁴³ Karbowski W. Ludwik Narbutt. S. 99–102.

век і марш на рэкагнасцыроўку, — а праз хвіліну: — *Калі ласка, не рызыкуй*". Пілецкі, былы студэнт *Пецярбургскага ўніверсітэта*, смелы, талковы, разважлівы, а прытым ветлівы і далкатны хлопец, быў любіўцам усяго аддзела. Яму то *Нарбут давяраў найрызыкаўнейшыя справы*, пэўны ў тым, што з іх смела і разважліва выйдзе.

Пасля адыходу *Пілецкага* наступіла ціша, якой нават *маскоўская труба* не прарывала. Толькі сэрцы біліся хутчэй. *Нарбут перабягае ўздоўж усёй лініі з шашкай у адной і шанкай у другой руцэ, спыняецца, слухае і зноў выглядае, ці ўсе на месцы.*

Страшную цішу неспадзявана разрываюць выбухі некалькіх стрэлаў, загралі трубы і даляцела: "ура-ўра", якое лес падхапіў і на тысячу таноў паўтарыў. Зашамацелі кусты і з стрэльбамі, якія яшчэ дыміліся, выскачылі нашы рэкагнасцыроўшыкі. Твары беляя, дыханне прыспешанае: "Пане начальнік! Ідуць шасціёркамі, лінія вялізарная, займаюць крылы!" — "Добра! На месца! Ціха... ніякіх галасоў! Хто крыкне — расстраляю! Страляць прыцэльна! Чакаць, пакуль не загадаю! Каб мне ніхто не піснуў!" А ад стрэлаў *маскоўскіх* здавалася, што ломіць лес, кулі капаюць зямлю. Ужо сям-там чуваць: "Езус, Марыя! Правядзіце мяне на воз!" Але загадана не страляць. І кожны сэрцам, што гучна б'ецца, з стрэльбай наперад чакае, пакуль яму пакажацца *маскаль*.

Гулка грыміць лес. Стрэлы і крыкі ў 100 раз гусцейшыя і бліжэйшыя, ломяцца галіны, чуваць марш цяжкай масы. Праз хвіліну ўбачым *маскоўцаў*, а перад намі прасека, ціхая аблітая сонцам.

Замігалі шэрыя шынялі, бліснула зброя і беляя акруглыя аблочкі на фоне лесу. *Маскалі* займаюць супрацьлеглы край прасекі. Хаваюцца за дрэвы, але наперад, нягледзячы на загады афіцэраў, не рухаюцца. Відаць, іх непакоіць ціш з нашага боку. Нарэшце з трэскам і стрэламі рухаюцца шасціёркамі. Была то хвіліна збавення, сэрцы біліся гвалтоўна, яшчэ 40 крокаў — і вытнуць у штыкі, але раздаўся знаёмы нам моцны голас: "Агонь, хлопцы, усёй лініяй!" І ад канца да канца праляцеў выбух большы сотні стрэлаў, а потым ціша і дым.

Не граюць трубы, маўчыць "ура!".

— Добра, добра, спраўна, набіць зброю, востра, хлопцы! — гукае расчырванелы *Нарбут*, абабягаючы ўсю лінію.

Зноўку граюць трубы і чуваць *маскоўская каманда*, зноўку грымяць стрэлы і "Ура, вперёд, ребята!". Ломяцца кусты. Прымушаныя гнаньня сілай паслушэнства, кідаюцца *маскалі* галавою ўніз з штыкамі наперад. Ужо, ужо сядзяць нам на карку. Яшчэ хвіліна — і ўсе кінемся наўцёкі. Але на выгук "Агонь, прыцэльна!" запалюцца 150 стрэльбаў на нашай лініі. Воблака дыму закрывае ўсё, уціхае трэск, чуваць толькі енкі раненых і канаючых з абодвух бакоў.

Але не доўга трывае цішыня, падходзіць падмога. Зноў заенчыў лес, стрэлы, крыкі, паніка... Даём агню некалькі разоў, яшчэ трымаемся. Раптам пабегла левае крыло, зламанае націскам *маскалёў*, стараемся ўтрымацца, але ўжо позна. Кідаемся направа, за малое балотца, дзе ўсё *фармуецца* вакол начальніка... *Агонь* аддаляецца, чуваць толькі адзіночныя стрэлы, галасы ціхнуць, лес замаўкае, ціша, але як адрозніваецца ад ранейшай. Бітва скончылася. Пунцовае сонца села за лесам. Здалёк даходзіць да нас глухі шум размоў, водгалас трубы і ад часу да часу далёкі стрэл. Ноч...»⁴⁴.

Карбоўскі дае інфармацыю пра гібель у гэтай бітве 7 інсургентаў, у тым ліку *крэўнага Людвіка Нарбута* — *Войцэха Нарбута*, былога капітана расійскай арміі, і *Уладзіслава Навіцкага*, жыхара *Міхайлаўкі*⁴⁵. Палкоўнік *Вернер* у рапарце пры гэтую сутычку піша пра ўдзел у ёй уз'яднаных сіл двух атрадаў *Нарбута* і *Навіцкага*, прычым называе

⁴⁴ Суднік Станіслаў. Людвік Нарбут // Наша Слова. № 37 (1084). 12 верасня 2012 г.

⁴⁵ Karbowski W. Ludwik Narbutt. S. 102.

Навіцкага камандзірам над уз'яднанымі сіламі і дакладвае пра яго гібель у гэтай бітве⁴⁶. Навіцкі і яго атрад — да гэтага часу загадка ў справе гісторыі паўстання на Лідчыне. Пра гэты атрад няма ніякай інфармацыі ад абодвух бакоў тых падзей, пры тым, што адзёл Навіцкага ўдзельнічаў у вялікай сутычцы з царскімі войскамі на полі паміж вёскамі Малое Ольжава і Мохавічы: тут паўстанцы панеслі вялікія страты і адступілі праз балоты ў бок Нёмана.

20 красавіка аддзелы Алхазавы і Цімафеева, якія таксама дзейнічалі супраць Нарбута, злучыліся і, даведаўшыся пра бітву пад Кавалькамі, рушылі на Рудню і Шумы, каб не даць паўстанцам адысці да Гарадзенскай пушчы. Каля Каняваў былі выяўленыя сляды адной з груп атрада Нарбута (камандзір — Чудоўскі), войскі ішлі за гэтай групай да вёскі Станюнцы. Тут 21 красавіка паўстанцы былі атакаваныя, забітыя 12 інсургентаў, астатнія рассыпаліся на дробныя групкі, у палон патрапілі Канапацкі (хутка памёр ад ран), Франкевіч і Цымерман (вучань Віленскай гімназіі).

23 красавіка Вернер прайшоў участак ад Рудні ды Марцінканцаў, але паўстанцаў не знайшоў. Нарбут з малым атрадам прабіраўся лясамі да Гарадзенскай пушчы і байцы ўсімі магчымымі спосабамі хавалі свае сляды. У пушчы, недалёка ад Зубрава, група Нарбута каля тыдня адпачывала.

Пасля бітвы пад Кавалькамі імя Нарбута праславілася на ўсю Літву: з годнасцю вытрымаў ён сутыкненне са значна пераўзыходзячым яго па колькасці супернікамі. Народным Жондам Нарбуту было прысвоенае званне палкоўніка, у дэкрэце аб прысваенні звання было напісана: *«Маючы на ўвазе відавочныя заслугі перад справай незалежнасці... ваеннага начальніка Лідскага павята афіцэра Людвіка Нарбута... намінаваць палкоўнікам паўстанцкага войска... з прымацаваннем да сіл Віленскага ваяводства»*⁴⁷.

Расейскі афіцэр пісаў: *«Але Нарбут не быў яшчэ забіты і дзякуючы энергіі гэтага чалавека, ужо да 20 красавіка (на пачатку мая па новым стылі. — Л. Л.) ён з'явіўся на чале адборнай і выдатна ўзброенай хеўры»*⁴⁸.

Параза пад Дубічамі

Пошукамі Нарбута акрамя сталага Лідскага гарнізона займалася значная частка дзвізіі лейб-гвардыі генерала Вельямінава: (Паўлаўскі полк пяхоты, эскадрон Курляндскага палка ўланаў, эскадрон драгунаў лейб-гвардыі, сотня казакоў, дзве батарэі палявой артылерыі (8 гармат), палова батарэі лёгкай коннай артылерыі (дзве гарматы), у цэлым каля 3000 чалавек. 1 мая войскі маршам ішлі ад Эйшышак на Дубічы. Спыніўшыся каля леснічоўкі недалёка ад Дубічаў, вайскоўцы дапыталі лесніка Адама Карпавіча — сталага сувязнога Нарбута. Яго доўга збівалі, адначасова абяцаючы добрую ўзнагароду, і прымусілі паказаць месца стаянкі інсургентаў у раёне Станюнцаў. Пасля начлегу ў Дубічах войскі па гасцінцы праз Начу дэманстравалі рушылі на поўнач, тым часам меншая частка пад камандаваннем капітана Цімафеева (тры стралковыя роты, узвод казакоў 42-га данскога палка — каля 700 чалавек) засталіся каля Дубічаў у засадзе.

1 мая Людвік напісаў апошні ліст да жонкі:

«Мая найдаражэйшая.

Дзякуй табе стакротна за тое, што памятаеш пра мяне, ліст, напісаны тваёй каханай ручкай, праз Тосю дайшоў да мяне і напоўніў вялікай радасцю маё спрагнае сэрца весткай пра Маю Найдаражэйшую котачку. Ужо пачаў сумнявацца, ці кахаеш

⁴⁶ Архивные материалы Муравьёвского музея... С. 119.

⁴⁷ Karbowski W. Ludwik Narbutt. S. 103–105.

⁴⁸ История лейб-гвардии Павловского полка... С. 417.

мяне, але сёння Тося ўпэўніла мяне, што памятаеш пра мяне і кахаеш яшчэ больш, чым раней. Гэта для мяне вялікае шчасце і гэта дае моцы і далей несці пакуты за край і за цябе, мой анёл. Бясконца рады, што тваё здароўе, мой малыш, палепшылася, я таксама на сваё не магу наракаць... Цалую і абнімаю цябе, маю Наймілейшую і Найдаражэйшую, мільён разоў. Думаю пра цябе і ў думках размаўляю з табой. Бог ласкавы, Матка яго Святая, што бароніць Нашу Літву, можа дазволіць нам дачакацца той шчаслівай хвіліны, калі мы зноў сустрэнемся і будзем кахаць адно аднаго і дзякаваць Найвышэйшаму тварцу за дабрыву яго да нас. Сумна мне, што мушу скончыць свой ліст, бо і хвіліна ў мяне на ўліку. Цябе кахаючы, заўжды моцна і шчыра, прывязаны да сваёй Дарагой.

Людвік».

Развітваючыся з сястрой Тосяй, Людвік сказаў ёй: «...вяртайся той жа дарагой. Мы пройдзем бліжэй да Дубічаў, там да нас прывязуць хлеб. Потым, можа, пойдзем пад Гародню. З-пад Дубічаў будзе мала што чуваць пра нас, перадай вось гэтыя кветкі бацьку і жонцы». Людвік правёў сястру да краю лесу і развітаўся, потым сеў пад дрэва і нейкі час сядзеў задуменны і сумны...

2 мая Нарбут, пакінуўшы падпаленыя вогнішчы, сышоў са стаянкі каля Станюнцаў. Атрад пераправіўся праз Котру і перамясціўся на 10 кіламетраў на поўдзень. Паўднёвей возера Пеляса, паміж Дубічамі і Раманавым, атрад спыніўся. Тут уначы з 2 на 3 мая Нарбут атрымаў важныя загады ад Народнага Жонда, у тым ліку маніфест Жонда Літвы ад 30 сакавіка, які заклікаў народы Літвы і Беларусі да паўстання 3 мая. Атрымаў палкоўнік і наступны дакумент: «Народны Жонд намінуе грамадзяніна Людвіка Нарбута вярхоўным камандуючым узброеных сіл Вялікага Княства Літоўскага ўсюды, дзе такія будуць з ім у кантакце...».

Адзін з біёграфіаў Нарбута пісаў, што з самага моманту атрымання загаду Народнага Жонда пра ўсеагульнае паўстанне Людвік страціў свой звычайны спакой і запаў у нейкую цяжкую задуменнасць, якая ўжо не адпускала яго да апошняй бітвы. Нешта яго гняло і адбірала жыццёвую энергію. Можна выказаць здагадку, што палкоўнік разумеў, што ўсеагульнага народнага паўстання не будзе, што і на гэты раз агульная справа будзе прайграная. Што ж, яму заставалася толькі да канца выканаць свой абавязак. Пэўна, ён ужо прадчуваў сваю хуткую смерць, нездарма, атрымаўшы ад сястры Тосі новую чамарку, сказаў, што знасіць яе ён ужо не паспее.

Тым не менш у той дзень Нарбут разаслаў загады да зноў арганізаваных груп паўстанцаў пад Лідай, Трокамі (камандзір — Віслаух), Ашмянамі (камандзір — Пародоўскі), Навагрудкам, Слонімам і т. д. Атрадам была пастаўленая задача рухацца да Дубічаў, далей палкоўнік планаваў сустрэцца з царскімі войскамі каля балот Котры і Пелясы і даць там рашучы бой.

Становішча паўстанцаў у непраходнай Дубіцкай пушчы было амаль што ідэальнае, пачуваючы сябе ў бяспецы, атрад займаўся баявой падрыхтоўкай, а дубіцкі пробашч і мясцовая шляхта пераконвалі Цімафеева, што чутныя часам стрэлы — гэта стрэлы паляўнічых-старавераў.

Адам Карпавіч ад сялян дазнаўся, што атрад Нарбута знаходзіцца ў Дубіцкай пушчы каля возера Пеляса, і данёс уладам. Цімафееў тасмна вярнуўся з Забалаці, раніцай 4 мая войска адпачылі ў Дубічах і досвіткам увайшлі ў пушчу. З дапамогай падкупленых сялян Адама Карпавіча і Антона Талікоўскага (ці Талочка) былі знойдзеныя сляды інсургентаў⁴⁹. Раніцай атрад Цімафеева праходзіў праз мястэчка Забалаць, дзе

⁴⁹ Karbowski W. Ludwik Narbutt. S. 111–119.

«абывацелі... глядзелі на нас звярамі, ад іх, зразумела, звестак пра хеўру мы не атрымалі. Толькі роты сталі выходзіць з населішча, як прыскакаў казачы раз'езд... які перадаў, што Нарбут хаваецца недалёка ад Дубічаў каля возера Пеляса; пасля гэтай весткі атрад накіраваўся да возера Пеляса, куды хутка прыбыў і размясціўся ў Дубічах, якія аддзяляліся ад лясоў ракой Котрай». Для пошуку паўстанцаў быў пасланы на іншы бераг выведнік. Вярнуўшыся, ён расказаў, што за ракой ёсць пікет паўстанцаў. Выведніку з мясцовых не асабліва давяралі, і таму штабс-капітан Рэнвальд, камандзір 1-й стралковай роты, выклікаўся праверыць гэтае данясенне. Пераапануты паляўнічым, ён ўзяў з сабой стрэльбу і сабаку і, сеўшы ў човен, загадаў двум веслярам, таксама ўзброеным стрэльбамі, плыць уніз па рацэ. Пад'ехаўшы да таго месца, дзе першы выведнік бачыў пікет, афіцэр выйшаў з лодкі і пачаў аглядаць процілеглы бераг, быццам бы адшукваючы дзічыну, і неўзабаве ўбачыў пікет інсургентаў. Складзеныя ў сошкі стрэльбы з развешанай на іх бялізнай даказвалі, што паўстанцы не чакалі з'яўлення выведніка. Аднак вартавы заўважыў Рэнвальда і пацэліў ў яго, тады афіцэр хутка знік з берага, дабег да чоўна і паплыў да сваіх⁵⁰.

Нарбуту паведамлілі пра з'яўленне нейкіх падарожнікаў са стрэльбамі, ён нават агледзеў іх у бінокль. *«Паляўнічыя, нічога больш, ідуць на качкі»*, — сказаў камандзір і пайшоў у іншую частку лесу⁵¹.

4 мая, каля 17.00, рускія войскі рушылі да лагера паўстанцаў, вёў іх Адам Карпавіч, чалавек, які дасканала ведаў мясцовасць. Пераправіўшыся праз Котру па кладках і на лодках, яны пачалі атачаць лагерь Нарбута. Першымі ішлі салдаты, апранутыя ў сялянскую адзежу, у балоцістай мясцовасці ім часам даводзілася ісці па пояс у вадзе.

Нарбут якраз у гэты час каля пікета з некалькімі інсургентамі чакаў транспарт з хлебам. Паўстанцы заўважылі «сялян», ідучых у іх бок, Андрыйлі сказаў камандзіру, што зашмат тых сялян ідзе і нейкія яны дзіўныя. Нарбут агледзеў ідучых у бінокль і ўбачыў, што вядзе «сялян» Адам Карпавіч, свой для паўстанцаў чалавек. Тым не менш палкоўнік загадаў байцам пікета падрыхтавацца да бою. Калі «сяляне» падышлі бліжэй, Карпавіч, літаральна паўтараючы словы Юды, паказаў камандзіра, сказаўшы *«Вось гэта Нарбут»*. Салдаты выхапілі зброю і з крыкамі «ўра!» кінуліся наперад. Камандзір амаль адразу быў паранены ў нагу, але кіраваў боем: ён загадаў адыходзіць назад і ўлева. Пасля рукапашнай сутычкі інсургенты вырваліся да дубіцкіх балот. Тым часам другая рота ўрадавых войскаў выцягнулася ланцугом правай першага, атакуючага атрада і не дала паўстанцам магчымасці адыходзіць убок⁵². Удзельнік бою з расійскага боку падпаручнік Воранаў пісаў пра гэта: *«Жадаючы прыціснуць хеўру да возера і вынішчыць яе, начальнік атрада загадаў камандзіру 2-й роты штабс-капітану Лорыс-Мелікаву высунацца направа і ахапіць іх левы фланг... мяцежнікі пачалі адыходзіць. На адкрытых месцах іх ланцуг і рэзервы адыходзілі надзвычай павольна, каля кустоў усе яны рассыпаліся і адкрывалі ўзмоцнены агонь...»*. Штабс-капітан Рэнвальд, жадаючы паказаць, як трэба страляюць, узяў вінтоўку ў параненага салдата і прыцэліўся ў ляжачага за купінай паўстанца, які пасля стрэлу застаўся ў ранейшай позе. Рэнвальд думаў, што прамахнуўся, стрэліў іншы раз — і тое самае, калі ж ён з ланцугом салдат кінуўся наперад, то ўбачыў, што ў інсургента ў галаве дзве кулі⁵³.

Паводле словаў Цімафеева, паўстанцы змагаліся так ўпарта і па-майстэрску, што ён здзівіўся. *«Нарбут распараджаўся малайцом: загадаў адыходзіць перакатамі, гэты*

⁵⁰ История лейб-гвардии Павловского полка... С. 418.

⁵¹ Имеретинский Н. К. Воспоминания о графе М. Н. Муравьеве // Исторический вестник. 1892. Т 50. № 12. С. 613.

⁵² Karbowski W. Ludwik Narbutt. S. 120.

⁵³ История лейб-гвардии Павловского полка... С. 419.

значыць у дзве лініі: адна залягала ззаду, іншая, адстрэльваючыся, перабягала за першую, пасля чаго другая лінія пачынала стральбу, і гэтак далей. Але паўстанцы былі дрэнна ўзброеныя, большай часткай паляўнічымі стрэльбамі, таму вельмі баяліся нашых стралковых рот, якія былі названыя імі “чорныя паясы”. Рускія штуцера выраблялі спусташэнне...»⁵⁴. Калі ж паўстанцы пабеглі, Нарбут скамандаваў: «Спакайней! З годнасцю панове, непрыяцель нас бачыць!» Вакол палкоўніка сабралася групка самых верных байцоў. Яны адыходзілі, падтрымліваючы камандзіра і адстрэльваючыся. На гэтую групку быў накіраваны агонь большай часткі салдатаў. Амаль што ўсе, хто быў разам з Нарбутам, былі забітыя. Апошнімі да палкоўніка падбеглі Уладзіслаў Клімантовіч і Севярын Якубоўскі, яны і пачулі яго апошнія словы: «*Dulce est pro patria mori*» (Салодка памерці за Радзіму)⁵⁵. Пра тое самае Воранаў: «...яны не гублялі бадзёрасці, пакуль Нарбут, іх начальнік, быў з імі. Калі куля трапіла яму ў лапатку, ён яшчэ ішоў, прычым яго падтрымлівалі прыхільнікі. Гэта прыцягнула да яго стрэлы нашага ланцуга, і ён, прабіты чатырма кулямі, упаў мёртвы. Калі Нарбут зваліўся, то пяць чалавек моладзі з яго хеўры кінуліся ратаваць яго цела, але, зраненыя ў сутычцы, яны патрапілі ў палон. Са смерцю Нарбута бурлася надзея не толькі ў людзей, якія складалі банду, але ва ўсіх мяцежнікаў Літвы. Пераслед мяцежнікаў працягваўся да самай поўначы і скончыўся недалёка ад вёскі Дварчаны»⁵⁶.

Капітан Цімафееў дакладаў свайму камандзіру дывізіі: «*Восем разоў з крыкам “ура” атрад пад моцным агнём аднаўляў наступ і... пераследаваў мяцежнікаў па купістым, вышэй за калена балоце, якое пазарастала высокай і густой лазою, і наогул па мясцовасці, да крайнасці цяжкай. Пераслед працягваўся да наступлення цемры... атрад нейкі час блукаў у балотах... і нарэшце ў 3½ гадзіны ночы сабраўся на начлег у м. Дубічы.*

Нарбут забіты і хеўра знішчана, у ліку 61 забітых і ўзятых у балотах і лясах акрамя Нарбута знойдзены: яго памагаты Леў Краінскі, Ігнат Тарашкевіч, Франц Бразоўскі, Ян Ёдка, Сцяпан Губарэвіч і інш. Параненымі ўзяты: Пётр Янкоўскі, лекар Цырпрыян Пясецкі, Андрэй Навагондскі (гімназіст з Вільні), Фелікс Войша і інш., акрамя таго, узята 6 палонных, з якіх адзін, 14-гадовы хлопчык Іосіф Жалягоўскі... Захоплены без зброі ў в. Салтанішкі Жукоўскі прызнаўся, што ён таксама быў у хеўры»⁵⁷.

На месца бітвы, каб дапамагчы параненым, прыехалі жанчыны з закрытымі густымі вэлюмамі тварамі. «*Паміж імі былі дзве сёстры Нарбута; малодшая, убачыўшы цела брата, заплакала, але старэйшая прысароміла яе за гэта (памылка, гэта была сястра Нарбута з сяброўкай, гл. ніжэй. — Л. Л.). Абедзве яны прасілі выдаць забітага...*». Пры Нарбуце знойдзены сцяг, які меў выгляд харугвы, шмат розных папер, асабісты дзённік, а таксама каса аграда і малітоўнік. Сярод папер была знойдзеная і цыдулка наступнага зместу: «*Камандзір. З Вільні паслалі з паўлаўцамі капітана Цімафеева. Беражыся! Яму загадана дастаць цябе жывога ці мёртвага*». Салдаты ўшчувалі палонных — мемуарыст апісвае такія сцэнкі: «*Чаго вы бунтуецеся, што вам трэба, грошы ў вас ёсць, фальваркі ёсць — глядзі якое ў цябе пуза, пан. Відаць, ужо ты з тлушчу ў “сургенцы” пайшоў*», салдат паказвае на палоннага 14-гадовага хлопчыка Жалягоўскага: «*Ну, гледзіце, браткі, які ж ён ваяр, ён зусім хлопчык*». «*Доўгі і хударлявы паўстанец з энергічным тварам злосна пазірае на нашага ўгаворчыка, які, убачыўшы яго погляд, сказаў: “Ох ты, пан, пан, што ты на мяне так злосна глядзіш, вось сам ты якую кашу*

⁵⁴ Имеретинский Н. К. Воспоминания о графе М. Н. Муравьеве. С. 614.

⁵⁵ Karbowski W. Ludwik Narbutt. S. 121–123.

⁵⁶ История лейб-гвардии Павловского полка... С. 419–420.

⁵⁷ Архивные материалы Муравьёвского музея... С. 128–129.

заварыў, а што выйграў? Цябе ж павесяць”. Палонныя інсургенты былі прыведзеныя на станцыю Марцінканцы і адпраўленыя ў Вільню»⁵⁸.

На наступны дзень на поле бітвы целы забітых інсургентаў⁵⁹ сабралі сяляне і перавезлі пад касцёл у Дубічы. Потым Цімафееў расказваў, што Нарбут быў сціпла апрануты, у «чамарке шарачковай», без усякіх адрозненняў, абуты ў доўгія боты, твар меў прыгожы, з высокім лобам і правільнымі рысамі, а на твары застыла задуменная ўсмешка⁶⁰.

Знаёмая сям’і Нарбутаў — Антаніна Табенская — запытала дазвол на пахаванне паўстанцаў у Дубічах. Генерал-губернатар Назімаў даў дазвол тэлеграмай, дазволіў ён і правесці набажэнства. Сястра Нарбута Теадора разам з Антанінай Табенскай, доктарам Тэраевічам з Салтанішак і мясцовым пробашчам кс. Ставіцкім заняліся арганізацыяй пахаванняў. Весткі хутка разышліся па ўсім павеце, і таму ў дзень пахавання, 6 траўня, у Дубічы з’ехалася каля 300 чалавек. Нефарбаваныя труны ў касцёле былі ўсталяваныя пірамідай: 6 трун нанізе, зверху на іх яшчэ 4 труны, вышэй — 2 і на самым версе труна з целам Людвіка Нарбута. Пасля службы ў касцёле ўсе труны былі пастаўленыя ў шэраг у адной магіле і пахаваны. Усю вялізарную магілу людзі засыпалі кветкамі. Аднак ледзь скончылася пахаванне, як у Дубічы ўвайшоў казачы аддзел атамана Уласава, які меў заданне не дапусціць вялікі сход людзей, а калі людзі сабраліся — разгнаць іх. Але казакі спазніліся і толькі зраўналі ўпоравень з зямлёй магільны ўзгорак⁶¹.

Мірон Браніслаў Нарбут так апісаў пахаванне: «У 1863 годзе, калі пачалося народнае паўстанне, лідскі аддзел пад кіраўніцтвам Людвіка Нарбута часта быў у Дубіцкіх лясах і ў гэтых лясах... адбылася бітва з расейцам на чале з Цімафеевым, у якой цэлая партыя паўстанцаў здолела перайсці ў іншае месца, але яе кіраўнік з трынаццаціцю ваярамі з блізкага атачэння лідскай шляхты паляглі. Салдаты маскоўскія абадралі трупы на полі бітвы і да Дубіч прывезлі іх нагія целы. Тагачасны генерал-губернатар віленскі Назімаў дазволіў ушанаваць памерлых пахаваннем у касцёле. Была сабраная патрэбная адзежа і зроблены труны. Целы гэтыя ляжалі тры дні ў бабінцы касцельным. Рыцарскі катафалк з дванаціці простых трун паставілі ў касцёле, а слёзы людю віленскага і грамадства, енкі мацяроў, сясцёр і сірот палеглых былі найвыразнейшай мовай на іх пахаванні. Усе прысутныя мелі за гонар несці гэтыя дарагія труны да места іх вечнага спачывання, і, укладзеныя, яны усе былі ў адной агульнай магіле пры касцёле, а людзі ўпрыгожылі гэтае месца найпрыгажэйшым помнікам, бо курган быў насыпаны ўласнымі рукамі з роднай зямлі. Магіла абаронцаў Волі была страшнай для

⁵⁸ История лейб-гвардии Павловского полка... С. 420–421.

⁵⁹ Паўстанцы, загінулыя пад Дубічамі:

1. Нарбут Людвік, 32 годы.
2. Бразоўскі Аляксандр, 32 годы, лекар з Гурнофеля.
3. Бразоўскі Францішак, 35 гадоў, жыхар Гурнофеля.
4. Грэмза Казімір, 25 гадоў, селянін з Ліпкунцаў.
5. Губарэвіч Стэфан, 35 гадоў, жыхар Галавічполя.
6. Ёдка Станіслаў Ян, 22 года, жыхар Петрашунцаў.
7. Краінскі Леон, 35 гадоў, жыхар Грышанішак.
8. Пакемпіновіч Юзаф, 22 года, студэнт Кракаўскага ўніверсітэта.
9. Паплаўскі Уладзімір, 28 гадоў, жыхар Капцюха.
10. Скірмунт Томаш, 30 гадоў, з Піншчыны.
11. Тарашкевіч Ігнат, 38 лет, фельчар з Ліды.
12. Жукоўскі Уладзіслаў Вандалін, 27 лет, жыхар Лацка.
13. Адам, прозвішча невядома, сябар Нарбута.

⁶⁰ Имеретинский Н. К. Воспоминания о графе М. Н. Муравьеве... С. 614.

⁶¹ Karbowski W. Ludwik Narbutt. S. 123–124.

ворагаў: людзі збіраліся ля магілы і чыталі малітвы. Рускія зняслі касцёл і, не баючыся святакрадства, раскідалі курган, зруйнаваўшы яго з зямлёй. Аднак не згинула праз гэта памяць пра верных сыноў Краю, захоўваецца яна ў сэрцах усіх справядлівых і годных ліцвінаў...»⁶².

Нарбут меў гэткую папулярнасць, што доўга па Лідчыне хадзілі чуткі пра тое, што насамрэч ён не забіты, дзесьці яго ўжо бачылі і хутка ён вернецца з новым атрадам.

* * *

Байцы адной часткі атрада Нарбута схаваліся ў лесе і праз некаторы час далучыліся да іншых атрадаў інсургентаў. Другую частку атрада брат Людвіка — Баляслаў Нарбут — сабраў у Гарадзенскай пушчы. Але ён не меў ваеннага досведу і не мог замяніць старэйшага брата. 12 траўня рускія войскі пад камандаваннем ваеннага начальніка Лідскага павета палкоўніка Алхазова знайшлі атрад пад Ганэлькамі (над ракой Котра) і зноў разбілі паўстанцаў. Толькі нешматлікія байцы змаглі пазней далучыцца да атрада Астрог-Парадоўскага. Сам Баляслаў Нарбут быў арыштаваны каля Друскенікаў і адвезены для ваеннага суда ў Гродна.

1 чэрвеня па прысудзе Народнага Жонда ў вёсцы Мантаты быў павешаны Адам Карпавіч. Потым былі запісаныя апошнія словы Карпавіча, і мы ведаем, на якой мове паўстанцы размаўлялі паміж сабой. Калі інсургенты шукалі вярхоўку, каб павесіць здрадніка, ён сказаў ім літаральна наступнае: *«Паны, нашто шукаеце вярхоўку, я маю дзяжку, тай павесіце»*, у тэксце кнігі за гэтымі словамі, запісанымі лацінкай, ідзе польскі пераклад. Здраднік вісеў два тыдні перад хатай Баневіча ў Мантатах, пакуль яго не знялі рускія салдаты⁶³.

Па прыбыцці ў Вільню атрад Цімафеева быў сустрэты генерал-губернатарам Назімавым, начальнікам дывізіі генерал-ад’ютантам Быстромам і камандзірам палка Світы Яго Вялікасці генерал-маёрам Вельямінавым з аркестрам і ў прысутнасці велічэзнага натоўпу жыхароў горада, якія, даведаўшыся пра смерць знакамитага Нарбута, былі ахопленыя жахам. Губернатар расцалаваў начальніка атрада, падзякаваў афіцэрам і салдатам за паход і хвацкія справы. Потым было адслужанае набажэнства. Хутка начальнік атрада капітан Цімафееў атрымаў чын палкоўніка і быў адпраўлены з данясеннем пра сваю перамогу ў Пецярбург. *«Тут ён меў шчасце прадставіцца Яго Імператарскай Вялікасці, прычым Гасудар Імператар сказаў: “Дзякую за хвацкую справу, і прызначаю цябе флігель-ад’ютантам. Уладзімір будзе іншаю ўзнагародаю за другую справу”. Потым Яго Імператарская Вялікасць падаў палкоўніку Цімафееву руку і сказаў: “яшчэ раз дзякую”»*. Неўзабаве пасля гэтага палкоўнік Цімафееў прысутнічаў на прыёме імператарам генерала ад інфантэрыі Мураўёва, прызначанага губернатарам у Літву. Цар, прадставіўшы Цімафеева Мураўёву, сказаў: *«Вось чалавек, які будзе табе карысны»*.

Шмат афіцэраў і шарагоўцаў атрада былі ўзнагароджаныя за бой паміж маёнткамі Дубічы і Глыбокім:

штабс-капітанам Рэнвальду і Лорыс-Мелікаву — Св. Ганны 3-й ст. з мячамі і бантам;

Св. Ганны 4-й ст. з надпісам «За адвагу» — паручнікам: Шталю, Зубараву, падпаручнікам: фон Эндэну, Леўману і Арбузову 2-му;

Георгіеўскія крыжы 4-й ступені: фельдфебелю Яфрэмаву, унтэр-афіцэрам: Фірсаву, Любімаву, Літвінаву, і шараговым: Малацілаву і Бушмялёву.

⁶² Miron Bronisław Narbutt. Dubicze // Ziemia Lidzka. 1998. № 2–3 (30–31).

⁶³ Karbowski W. Ludwik Narbutt. S. 128–130.

За бой пад Дубічамі:

штабс-капітанам Рэнвальду і Лорыс-Мелікаву — Св. Уладзіміра 4-й ст. з мячамі і бантам, Св. Ганны 3-й ст. з мячамі і бантам: паручнікам Шталю, Зубараву, Леўману, Шэрнвалю і падпаручніку фон Эндену.

Георгіеўскія крыжы 4-й ст.: фельдфебелю Каравіну, унтэр-афіцэрам: Верацагіну, Фёдараву, Лабачову і шараговым — Пятрову, Міронаву, Сэрыкову, Недаступу, Констанцінаву, Палатову, Жукаву і Бандарчуку⁶⁴.

Вось так высока ацэньваўся факт разбіцця «нейкай хеўры» на Лідчыне.

Пераслед сям'і Нарбутаў

Пасля паразы пад Дубічамі пад рэпрэсіі падпала сям'я Людвіка Нарбута.

Бацька, вялікі гісторык Літвы Тэадор Нарбут, у гэты час жыў у Вільні, у жонкі сына Людвіка, і быў настолькі слабы, што нават не ўставаў з ложка. Браты Францішак і Баляслаў ваявалі ў шэрагах паўстанцаў. У Шаўрах тым часам жылі маці Крысціна, дачка Тэадора Манчунская і малодшы брат Станіслаў⁶⁵.

З акта справы Віленскай следчай камісіі № 148 пра знаходжанне зброі ў маёнтку Нарбутаў Шаўрах:

Стараста вёскі Шаўры Гергі Чаркоўскі паведаміў, што фурман Нарбутаў — Томаш Радзюк ведае, дзе закапана зброя. Радзюка прымусілі прызнацца, і ён паказаў месца ў вазоўні, адкуль было выкапана 18 бутэлек пораху і каля 20 фунтаў волава. Потым ён паказаў іншае месца за ½ вярсты ад двара, у леснічоўцы Клеменса Банюшкі, дзе былі выкапаныя 2 гарматы, закручаныя ў рагожу, і бочка пораху вагой каля 3 пудоў. У наступных прызнаннях Томаш Радзюк паведаміў, што гэтая зброя была прывезеная спадарынямі Манчунскай і Табенскай з Вільні, з хаты Верблеўскага. Яны таксама залучылі ў партыю 2 расійскія афіцэраў і прывезлі іх з Вільні ў Шаўры.

Радзюк прызнаўся, што Ізабела Альшэўская, стрыечная сястра Людвіка Нарбута, разам з Радзюком ездзіла да суседзяў і заклікала іх далучацца да паўстання. Таксама збірала правіянт і адзежу для партыі і Антаніна Табенская, якая працавала настаўніцай у Сербянішках, дзе жыла жонка Людвіка Нарбута, якая сябрала з Манчунскай, яна залучыла ў партыю Скірмунта.

Віленская следчая камісія пасля заканчэння следства пастанавіла:

1. Удава Тэадора Манчунская з дома Нарбутаў — вінаватая у тым, што брала чынны ўдзел у фармаванні партыі яе брата Людвіка Нарбута, даставіла ў Шаўры 2 гарматы, порох і волава і намовіла 2 афіцэраў да ўступлення ў партыю паўстанцаў: падпаручніка Нікалаі⁶⁶ і іншага, прозвішча якога невядома. Аднак Манчунская ўцякла невядома куды, таму... аддаць яе пад суд завочна...

2. Антаніна Табенская ўжо асуджана ваенна-палявым судом за дастаўку распараджэнняў рэвалюцыйнага камітэта, гэта яна ўчыніла пад уплывам кахання да аднаго з паўстанцаў... вінаватая ў тым, што падтрымлівала кантакт з Манчунскай, прывозіла ў Шаўры гарматы і порох і вербавала ў партыю невядомага пакуль па прозвішчы расійскага афіцэра. Пакаранне, раней накладзенае ваенна-палявым судом, падлягае ўзмацненню ў жорсткасці.

3. Удава Ізабела, дачка Адольфа, Альшеўская з дому Нарбутаў, гадоў 50, вінаватая ў закліках да ўдзелу ў паўстанні і павінна быць аддадзеная пад ваенна-палявы суд.

⁶⁴ История лейб-гвардии Павловского полка... С. 422–423.

⁶⁵ Karbowski W. Ludwik Narbutt. S. 131–133.

⁶⁶ Нікалаі Уладзіслаў, падпаручнік Нарваўскага палка, шляхціц віленскай губерні, паранены ў бітве пад Дубічамі, трапіў у палон, 13 верасня 1863 г. расстраляны ў Вільні на Лукішскім пляцы.

4. Крысціна Нарбут, гадоў 60. Як відаць са справы, не магла быць не датычнай да паўстання: двое яе сыноў сфармавалі атрад, адзін быў начальнікам, іншы ў ім афіцэрам, дачка Манчунская і пляменніца Альшеўская дапамагалі фармаваць партыю, Манчунская дастаўляла зброю і амуніцыю, у цэлым маёнтак Нарбутаў у Шаўрах служыў складам для паўстанцаў.

Усё гэта не магло не быць вядома і Тэадору Нарбуту, які хоць і ў пажылым узросце, але не мог не бачыць, што робіцца ў яго ў хаце, і, відавочна, адмыслова выехаў з Шаўроў у Вільню... У сувязі з вышэй апісанымі справамі сям'і ён вінаваты ў тым, што як гісторык Літвы даў сям'і такія шкодны кірунак выхавання.

Камісія пастанавіла аддаць пад ваенна-палявы суд: Крысціну Нарбут і яе мужа Тэадора Нарбута паводле II катэгорыі... для таго, каб іх маёнтак перадаць ва ўласнасць урада, а хату для прыкладу і застрашвання іншых знішчыць, месца, дзе яна стаяла, зараць плугам⁶⁷.

Хутка прыступілі да выканання гэтага прысуду. Аднак Тэадор Нарбут ужо не ўставаў з ложка, і яго, каб везці ў ссылку, «*патрэбна было б толькі разам з ложкам уладкаваць у кібітцы*». Мураўёў-вешальнік вырашыў сам убачыць Тэадора. Сведкам гутаркі вялікага гісторыка і ката быў князь Шырынскі-Шахматаў. Паводле яго словаў, калі прынеслі старога, Мураўёў вітаў яго бруднымі абразамі, але гісторык быў глухі і не дачуў генерала, як потым стала вядома, ён зразумеў толькі асноўныя моманты гутаркі. «*А ведаеш, падлец, твой сын забіты!*» — сказаў Мураўёў у канцы. «*Маю яшчэ некалькі сыноў, і ўсіх іх выхоўваў кахаць Радзіму*», — адказаў гісторык. «*Прэч!*» — закрычаў Мураўёў і аддаў каманду вынесці Нарбута.

Вялікі гісторык Літвы памёр 26.11.1863 г. і быў пахаваны каля свайго парафіяльнага касцёла ў Начы.

Маці Людвіка, Крысціна, афіцыйна абвінавачаная ў «няправільным выхаванні» сваіх дзяцей, была арыштаваная палкоўнікам Алхазавым, які кіраваў ператрусам маёнтка, і, «*хворая, выдраная з ложка без неабходнай адзежы*», яна была вывезеная на суд у Вільню, адразу пасля суда трапіла ў турэмную лякарню, а пасля яе адпраўленая па этапе ў Сібір. Пяць гадоў знаходзілася ў Пензенскай губерні, потым ёй было дазволена вярнуцца ў родны край, дзе яна і памерла 16 ліпеня 1899 г.

Брат Людвіка — Баляслаў — пайшоў у паўстанне адразу пасля гімназіі. Перад самай бітвай пад Дубічамі ён быў пасланы па дапамогу да Віславуха і, верагодна, таму выжыў. Арыштаваны ў Друскеніках, ваенны суд у Гродне прысудзіў яго да смерці, аднак з прычыны непаўналецця (яму было 17 гадоў), прысуд змянілі на высылку ў Краснаярскую губерню. Пасля амністыі вярнуўся ў родны край з падарваным здароўем і памёр у 1889 г.

Іншы брат Людвіка — Францішак — пасля заканчэння дваранскага інстытута ў Вільні вучыўся на юрыдычным факультэце Пецярбургскага ўніверсітэта. За ўдзел у падпольнай арганізацыі ў 1861 г. быў арыштаваны і быў змушаны хвацца за мяжой. Пасля вучобы ў ваеннай школе для паўстанцаў, арганізаванай эмігрантамі ў італьянскім горадзе Гунеа, вярнуўся дахаты і ваяваў у атрадзе Лангевіча, дзе атрымаў званне капітана. Пасля паразы паўстання эміграваў у Аўстрыю. Памёр у Венгрыі ў 1892 г.

Сястра Тэадора, удава службоўца Манчунскага, як адзначалася вышэй, брала чынны ўдзел у паўстанні. «*Людвік Нарбут дасылаў да сястры розныя даручэнні і заяўкі для атрада, якія яна заўсёды хутка і дакладна выконвала, нягледзячы на небяспеку. Праз яе ішла да інсургентаў розная інфармацыя, харчаванне, зброя і амуніцыя. Мела ва ўсіх ваколіцах адданых сабе людзей, мела сваіх інфарматараў і даверных асоб, паслугамі якіх карысталася там, куды не магла патрапіць сама. З адвагай, якой маглі б пазайздросціць мужчыны, ішла яна на самыя небяспечныя аперацыі*», — пісаў сучаснік.

⁶⁷ Karbowski W. Ludwik Narbutt. S. 219–220.

Была аддадзена пад ваенны суд, але здолела збегчы, спачатку хавалася ў Гродне, потым жыла ў Парыжы. Пражыла вялікае жыццё, на пачатку 1920-х гг. польскі ўрад ёй, як удзельніцы паўстання, даў пенсію і ўзнагародзіў ордэнам «Адраджэнне Польшчы». Памерла ў 1925 г. у Кракаве і тамсама пахавана⁶⁸.

Памяць пра Людвіга Нарбута

Праз семдзсят гадоў гэты камень быў адзіным бачным знакам, які паказваў на месца паўстанцкай магілы. Праз увесь час няволі мясцовы люд пакрыёма клаў кветкі да каменя. У 1933 г. дзякуючы ініцыятыве жаўнераў і афіцэраў 76-га Лідскага палка пяхоты паставілі ў Дубічах помнік памяці Людвіка Нарбута і палеглых паўстанцаў. Сродкі на яго пабудову былі сабраныя спецыяльным, для той мэты сабраным Камітэтам Лідчыны, на чале якога стаяў генерал Эдвард Рыдз-Сміглы. Праект выканаў прафесар Універсітэта імя Стафана Баторыя Фердынанд Рушчыц. Камень, які да таго часу сведчыў пра магілу паўстанцаў, умуравалі ў падножжа абеліска. Адкрыццё помніка 6 жніўня 1933 г. было вялікай падзеяй і святам для мясцовага люду. З гэтай нагоды з’явіліся спецыяльныя публікацыі, прысвечаныя Людвіку Нарбуту і студзеньскаму паўстанню, а таксама гісторыі 76-га Лідскага палка пяхоты, якому было нададзенае імя геройскага камандзіра (полк дыслакаваўся ў Гродне)⁶⁹.

У 1938 г., на 75-я ўгодкі студзеньскага паўстання, жыхары Лідчыны ўшанавалі памяць свайго героя. Было вырашана заказаць памятную дошку і ўмураваць яе ў сцяну касцёла піяраў у Лідзе. Месца размяшчэння дошкі гарантавала трываласць і ахову ад вандалаў, але далейшы лёс дошкі паказаў, якая зменлівая наша гісторыя.

У «Ziemi Lidzkiej» у нумары 5–6 з мая — чэрвеня з’явіўся артыкул Аляксандра Снежкі, названы «Людвік Нарбут — нацыянальны герой». Гэтым тэкстам пачалася падрыхтоўка да адзначэння 75-годдзя студзеньскага паўстання. Аўтар расказаў пра лёс Людвіка Нарбута. У тым самым нумары знаходзіліся і ўспаміны Юлія Грымайлы-Прыбыткі. Яго аўтар, які ў 1863 г. быў малым хлопцам, згадваў, што для яго і ўсёй яго сям’і вялікай падзеяй было наведванне Людвікам Нарбутам іхняга дому. Грымайла-Прыбытка так успамінаў тое спатканне: «...мы мелі вялікае ішчасце бачыць героя, правадыра ўсяго народа...». З пададзенага фрагмента выразна відаць, якое значэнне мела ў часы паўстання і ў наступныя семдзсят пяць гадоў для жыхароў Лідчыны і нават і ўсёй Літвы постаць Людвіка Нарбута. Яшчэ раней Аляксандр Снежка ў першым нумары «Ziemi Lidzkiej» за 1937 г. змясціў артыкул, у якім расказаў пра маёнтак Шаўры — радавое гняздо Нарбутаў. У многіх перадаваенных нумарах «Ziemi Lidzkiej» друкаваліся фрагменты запісак Браніслава Нарбута, які апісваў жыццё Ліды і ваколіц трыццатых і саракавых гадоў пазамінулага стагоддзя⁷⁰.

Справамі фундавання мемарыяльнай дошкі, прысвечанай Людвіку Нарбуту, актыўна цікавілася грамадскасць Ліды. У красавіцкім нумары 1937 г. рэдакцыя змясціла тэкст пад загалоўкам «Толькі з годнасцю, панове». Выданне інфармавала чытачоў, што Ліда і Лідчына рыхтуецца да ўгодкаў выбуху студзеньскага паўстання на наступны год. Кульмінацыйным пунктам мерапрыемстваў будзе адкрыццё памятнай дошкі, прысвечанай Людвіку Нарбуту. Каб надаць урачыстасці вагу і забяспечыць спраўную арганізацыю, быў створаны камітэт мерапрыемстваў. Апроч нагляду за ходам урачыстасці перад камітэтам паўстала складаная задача — збіранне фондушаў на пакрыццё кошту дошкі. Сябры камітэта адразу звярнуліся з гарачым заклікам аб дапамо-

⁶⁸ Тамсама. S. 134–137.

⁶⁹ Тамсама. S. 152–155.

⁷⁰ Наша слова. № 38 (1085). 19 верасня 2012 г.

зе. Збор грошай арганізавала рэдакцыя «Ziemi Lidzkiej». Акцыя збірання ішла спраўна. Ужо ў травеньскім нумары 1937 г. быў змешчаны артыкул, які прадстаўляў праект будучай дошкі. Выканаў яго мясцовы скульптар Ежы Кацешчанка. Надпіс змешчаны на дошцы, паведамляў:

«1832–1863.

Вучню былой школы

айцоў піяраў у Лідзе

Людвіку

Нарбуту,

правадыру студзеньскага

паўстання на Літве

ў 75-годдзе

геройскай смерці.

1863–1938.

З пашанай Лідчына»

Акрамя іншага, надпіс на дошцы тлумачыў, чаму было вырашана размясціць яе на сцяне касцёла: Людвік Нарбут вучыўся ў той школе, хоць тады яна не належала піярам. У той школе, але яшчэ піярскай, вучыўся бацька Людвіка — Тэадор Нарбут. У гэтым месцы патрэбна тлумачэнне: касцёл, у сцяну якога ўмуравалі дошку, пабудавалі піяры, пераведзеныя ў Ліду Ігнацыем Сцыпіёнам дэль Кампа, падстолюем Вялікага Княства Літоўскага. Першы касцёл, драўляны, паўстаў у 1758 г., у 1770 г. ксёндз Аляксандр Вольмар купіў фальварак Пастаўшчына, дзе праз восем гадоў, г. зн. у 1778 г., было распачатае будаўніцтва ўласнага касцёла і калегіума. Работы, асабліва па будаўніцтве касцёла, ішлі вельмі павольна. У 1801 г. ксёндз Казімір Нарбут асвятціў кутні камень і фундаменты будынка. Святыня да канца была завершаная і асвечаная ў імя св. Юзафа Каласантага ў 1829 г. Піярам касцёл і калегіум доўга не належалі. У 1834 г. зачынілі школу. А ў 1843 г. царскія ўлады аддалі касцёл і кляштарныя будынкі праваслаўнай царкве. Праз тры гады піяры пакінулі горад. Пасля заняцця Ліды польскім войскам у 1919 г. святыню нанава памянлі на касцёл рымска-каталіцкі і аднавілі даўні калегіум з пачатковай школай, гімназіяй і гандлёвым ліцэем. У верасні 1939 г. касцёл быў зноў адабраны ад піяраў. Камуністычныя ўлады зрабілі ў святыні планетарый. У 1993 г. пачаліся старанні за вяртанне касцёла айцоў піяраў. Аднак улады Беларусі пасля паразумення з папскім нунцыем у Беларусі, біскупам Гарадзенскай дыяцэзіі і генералам ордэна піяраў вырашылі зноў перадаць яго праваслаўнай царкве⁷¹.

Аднак вернемся да тэмы. У артыкуле, дзе расказвалася пра праект дошкі, змешчана ілюстрацыя з якой і ўзяты далучаны надпіс.

За падрыхтоўкай да ўрачыстасцяў адкрыцця дошкі наглядаў спецыяльна з той мэтай створаны камітэт, які ўзначальваў сам Эдвард Рыдз-Сміглы. Постаць маршала надавала дзейнасці камітэта характар агульнадзяржаўны. Акрамя выканаўчага камітэта, каб падняць ранг мерапрыемства, скліканы быў яшчэ і ганаровы камітэт. У склад ганаровага камітэта ўвайшлі: Адам Сакалоўскі — навагрудскі ваявода, ксёндз арцыбіскуп Рамуальд Ялбжыкоўскі — мітрапаліт Віленскі, генерал Альшына-Вільчынскі, М. Б. Гадэцкі — віленскі школьны куратар, Людвік Бацінскі — ваявода віленскі, Мар’ян Янкоўскі — віцэ-ваявода беластоцкі, прафесар доктар Вітольд Станевіч — прарэктар Універсітэта Стафана Баторыя, ксёндз Геранім Стусінскі — правінцыял піяраў; Юзаф Пшылуцкі — старшыня апеляцыйнага суда ў Вільні, а таксама Юзаф Ігнацы Парчэўскі — пракурор апеляцыйнага суда ў Вільні.

⁷¹ Kałamajska-Saeed Maria. Kosciol p. w. Sw. Jozefa Kalasantego i klasztor Pijarow w Lidzie // Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa wileńskiego. Kraków, 2008. T. 2, cz. III. S. 143.

Кошт выканання дошкі склаў каля 1500 злотых, што на тых часы было немалой сумай. Аўтар дошкі атрымаў ганарар у памеры 480 зл. Адліўку яе выканаў адмысловец з Вільні Савул Пупко, за сваю працу ён атрымаў 300 зл. Гранітную пліту, да якой была прымацаваная адліўка з бронзы, зрабіў камнярэз з Міра — Антоні Грыневіч. Яго аплата склала 350 зл.

У дзень адкрыцця дошкі вуліцы Ліды выглядалі выключна святочна. Галоўнае месца свята — касцёл піяраў — быў ілюмінаваны. Ва ўрачыстасці ўзялі ўдзел ваявода віленскі Адам Сакалоўскі, арцыбіскуп Рамуальд Ялбжыкоўскі, генерал Альшына-Вільчынскі, куратар М. Гадлеўскі, правінцыял піяраў Геранім Стусінскі, стараста Станіслаў Гансоўскі, князь Людвік Чацвярцінскі, а таксама Эміль Томас, цесць маршала Рыдз-Сміглага. Дэлегатам ад палка імя Людвіка Нарбута быў палкоўнік Станіслаў Чурыла. Перад касцёлам піяраў адбыўся парад войска і розных арганізацый, якія дзейнічалі на Лідчыне. Прысутных ад імя арганізацыйнага камітэта прывітаў яго старшыня — суддзя Юльян Грымайла-Прыбытка. Далей вайсковы аркестр сыграў дзяржаўны гімн, пасля якога прамову сказаў прафесар Люцыян Брыльскі — выкладчык польскай мовы ў піярскім калегіуме. У выступе ён нагадаў сабраным асноўныя факты з жыцця Людвіка Нарбута. Адкрыў умураваную у франтальную сцяну касцёла шыльдз генерал Альшына-Вільчынскі. Ад імя палка, які носіць імя героя свята, прамовіў палкоўнік Чурыла. Да ўдзельнікаў мерапрыемства прыйшла віншавальная дэпеша з Варшавы, прыслаў яе сваяк Людвіка Нарбута — Нестар Нарбут. Урад горада Ліды даў на тую высакародную мэту 200 зл., а Красовы саюз земляробаў, адзел Лідска-Валожынскі ў Лідзе, сабраў і перадаў 125,50 зл. На лісце ахвярадаўцаў аказалася некалькі дзясяткаў прозвішчаў і назваў структур і арганізацый, якія пералічылі грошы. Змешчаны спіс не быў поўны. Рэдакцыя абяцала, што ў наступных нумарах будзе пададзены працяг ліста.

Адкрыццё шыльды было вялікім святам і для лідскіх піяраў. Дзеі падрыхтоўкі да ўрачыстасцяў занатаваны ў «Кроніцы калегіума айцоў піяраў у Лідзе». На мерапрыемства ўжо за дзень прыехаў ксёндз-правінцыял Геранім Стусінскі ў кампаніі асістэнта Польскай правінцыі — ксяндза Банавентуры Кадзі, а таксама рэктара калегіума ў Кракаве ксяндза Людвіка Руска. Лідскіх піяраў рэпрэзэнтаваў ксёндз Антоні Чабаноўскі. Падчас урачыстасці ксяндзу правінцыялу і ксяндзу Чабаноўскаму былі ўручаны адзнакі 76-га Лідскага палка пяхотнага палка імя Людвіка Нарбута, які дыслакаваўся ў Гродне. Як занатавана ў «Кроніцы...», папаўдні ў калегіуме адбыўся раскошны прыём, у якім узялі ўдзел годныя госці, сабраныя на ўрачыстасць адкрыцця шыльды.

Атмасферу тых дзён перадае «Ziemia Lidzka». У майскім нумары «Ziemi Lidzkaj» 1938 г. пададзена справаздача з урачыстасці. Рэдакцыя падкрэслівала выключна ўзняты настрой, які панаваў сярод сабраных, для удзелу ў мерапрыемствах на вуліцы Ліды выйшла вельмі шмат жыхароў. У тым жа нумары газеты быў змешчаны спіс ахвярадаўцаў на шыльдз. На першым месцы рэдакцыя памясціла віленскага ваяводу Адама Сакалоўскага. Ён ахвяраваў суму 100 зл. Адвакат Вішнеўскі, напрыклад, даў 30 зл., а нейкі Міхал Слюсарскі — 1 зл.

Пасля верасня 1939 г. новая ўлада пачала знішчаць помнікі, якія сведчылі пра гісторыю краю. Абельску ў Дубічах удалося перажыць Другую сусветную вайну. Ён ацалеў, хутчэй за ўсё, дзякуючы таму, што гэтая мясцовасць ляжыць па ўзбоччы, далёка ад галоўнага дарог. Помнік той стаіць да сёння⁷².

18 верасня 1939 г., калі да Ліды набліжаліся бальшавіцкія войскі, ксёндз Чабаноўскі вырашыў дошку затынкаваць. Неўзабаве саветы зачынілі піярскую гандлёвую школу. Людзі, вывучаныя ў іншым стылі і ў духу іншай улады, не былі патрэбныя. Падчас шматлікіх бамбардзіровак горада ў перыяд 1941–1944 гг. касцёл амаль не пацярпеў, пас-

⁷² Komorowski Paweł, Kołyszko Aleksander. Ludwik Narbutt. S. 18–21.

ля вайны быў адрамантаваны. Але ў 1958 г. улады пастанавілі яго зачыніць і зрабіць у будынку спачатку спартовую залу, а потым планетарый. Разам з касцёлам адабралі і ордэнскі дом. Было дадзена некалькі дзён, каб упакавацца і забраць мэблю. Ксяндзам не далі ніякага памяшкання наўзамен. Дошка хоць і была схаваная, аднак яна існавала ў сэрцах і думках мясцовай супольнасці і людзі пра яе памяталі ўвесь час. Яна была сімвалам гарахага патрыятызму, і не толькі польскага, але і беларускага.

Католікі ніколі не перапынялі барацьбы за вяртанне касцёла. Пісаліся шматлікія петыцыі ў Мінск і Маскву. Найчасцей яны заставаліся без адказу. Сітуацыя змянілася з пачаткам перабудовы. У 1989 г. быў зняты тынк з дошкі, адбылося яе другое адкрыццё. У 1990 г. з ініцыятывы Таварыства беларускай мовы пад асноўнай дошкай была памешчаная мармуровая дошка з перакладам тэксту на беларускую мову. У снежні 1990 г. аддзел Саюза палякаў у Лідзе разам з вернікамі прасіў улады Беларусі і горада вярнуць святыню. На Грамніцы, 2 лютага 1991 г., лідскія католікі пасля набажэнства ў фарным касцёле рушылі пад касцёл піраў. Агулам звыш 200 чалавек, уклечыўшы пад мурамі святыні, накіроўвалі да Бога малітвы аб справядлівасці. У кастрычніку 1993 г. Таварыства польскай культуры на Лідчыне (ТПКЛ) зыніцыявала штотыднёвыя малітвы пры касцёле. У першую нядзелю прыйшло каля 20 чалавек. Але з кожнай наступнай іх колькасць расла. Калі на малітву пачало прыходзіць да ста чалавек, быў накіраваны ліст (9.11.1993 г.) да гарадскіх уладаў з просьбай аб вяртанні святыні вернікам. Паколькі не было ніякай рэакцыі ўладаў на зборы вернікаў, копіі ліста былі высланыя апостальскаму нунцыю ў Мінск, біскупу Аляксандру Кашкевічу, а таксама дыякану Станіславу Роеку. Праз колькі дзён пасля ліста старшыня ТПКЛ быў запрошаны ў гарадскі савет, і гарадскі пракурор у прысутнасці намесніка старшыні савета паведаміў, што ТПКЛ праводзіць нелегальныя акцыі, арганізуючы малітвы пры публічным будынку. Хоць для католікаў гэты будынак заўсёды заставаўся святыняй, рацыю ў гэтай краіне заўсёды мела ўлада, і таварыства фармальна адмовілася ад правядзення тых акцый. Але вернікі, як і сябры ТПКЛ, арганізоўвалі малітвы ажно да перадачы касцёла праваслаўным. Улада фармальна не заўважала лістоў, так жа, як і лістоў-водгукі на заклік таварыства, надрукаваных у многіх польскіх газетах (у т. л. у «Ladzie», «Tygodniku Powszechnym», «Slowie — Dzienniku Katolickim», «Mysli Polskiej»).

Адначасова перадачы будынка пад царкву дамагаліся праваслаўныя вернікі. Пасля згоды каталіцкага духавенства ў знак паяднання гарадскія ўлады рашэннем ад 7.03.1996 г. перадалі будынак праваслаўнай парафіі. Пасля перадачы касцёла адразу была знятая беларуская дошка (была замацаваная на шрубax). Прадбачачы пагрозу для польскай дошкі ТПКЛ зыніцыявала шэраг дзеянняў. Супольна з беларускімі арганізацыямі і аддзелам Саюза палякаў на Беларусі (разам 7 няўрадавых арганізацый) накіравалі лісты да гарадскіх уладаў, у міністэрства культуры і адукацыі Рэспублікі Беларусь, праінфармавалі старшыню Таварыства аховы помнікаў у Гародні Зміцера Аляшкевіча. Паводле яго слоў, ён таксама звяртаўся да гарадскіх уладаў і быў запэўнены, што дошка не будзе парушаная і застанеца на месцы. 7 траўня 1996 г. у гарсавеце аб'явілася спатканне з прадстаўніком Міністэрства культуры, які прыбыў у горад па той справе. У спатканні ўзялі ўдзел прадстаўнікі грамадскіх арганізацый (падпісанты лістоў) кіраўнік гарадскога аддзела культуры, настаяцель праваслаўнай парафіі. Адназначна было сцверджана, што гэты будынак з'яўляецца помнікам культуры і знаходзіцца пад аховай дзяржавы, і бацюшку абавязалі падпісаць ахоўны дакумент (аднак ён гэтага не зрабіў, а перадача будынка без гэтага дакумента не мае праўнай моцы). Прысутныя на сходзе былі запэўненыя, што з дошкай нічога не станецца. Звыш таго, вяліся размовы пра паўторнае замацаванне беларускага тэксту табліцы. Аднак 17 чэрвеня 1996 г. каля 17.30 сябар ТПКЛ Мечыслаў Хвайніцкі заўважыў, што салдаты выбіваюць дошку з муру. Адрозна пад будынак з'явіліся

некалькі іншых сяброў ТПКЛ (Аляксандр і Андрэй Сямёнавы, Ганна і Таэвуш Комінчы, Ліля Тумялевіч, Мечыслаў Хвайніцкі, Часлаў Кольшэка — старэйшы), якія засведчылі, што выбіты дзве дзіркі ўздоўж дошкі. Салдатаў ужо не было. Гэтыя людзі былі каля касцёла да 21-й гадзіны. У гэты ж час старшыня ТПКЛ А. Кольшэка спрабаваў скантактаваць з прадстаўнікамі ўладаў. Аднак час працы ўжо скончыўся. Вечарам дамовіліся са старшынёй гарадской рады Беларускага народнага фронту Станіславам Суднікам, што раніцай наступнага дня разам пойдучь да гарадскіх уладаў. Назаўтра 9-й гадзіне былі пры касцёле — дошкі ўжо не было. Гаварылі, што была вырваная недзе каля 6-й раніцы. Нейкі час захоўвалася пры ўваходзе ў царкву, пазней была перанесеная ў гарадскі краязнаўчы музей, дзе ляжала каля музейнага хлевушка, пакуль на яе збольшага не забыліся.

Візіт да гарадскіх уладаў быў бессэнсоўны. У гэтай сітуацыі былі напісаныя заявы пракурору аб узбуджэнні крымінальнай справы, былі пайнфармаваны Міністэрства культуры, а таксама Таварыства аховы помнікаў у Гародні. Адказ з аддзела ўнутраных спраў быў цікавы:

«Старшыні Лідскай рады БНФ
Судніку С. В.,
г. Ліда
В. А. Лідскага міжрайпракурора,
Дарадцу юстыцыі Скакуну В. В.,
г. Ліда

Паведамляем, што па Вашай заяве праведзена праверка. Мемарыяльная дошка як помнік удзельніку паўстання Л. Нарбуты ўтрымоўвае дзяржаўную сімволіку “Белы арол з каронай і Пагоня”, у непашкоджаным выглядзе вернікамі знята са сцяны храма. Пра зняцце дошкі даведзена да ведама Лідскаму гарвыканкаму, які павінен прыняць рашэнне аб пераносе яе ў дазволенае законам месца.

Гэтая дошка была ўстаноўлена на Саборы ў 1938 г. і да пабудаванага ў 1863 г. праваслаўнага храма не мае дачынення. Згодна з арт. 7 Канстытуцыі РБ у месцах набажэнстваў не дапускаецца выкарыстанне дзяржаўнай сімволікі, правядзенне сходаў і інш.

Згодна з рашэннем Лідскага гарвыканкама № 38 ад 07.03.96 г. будынак перададзены ў безплатнае карыстанне праваслаўнай рэлігійнай грамадзе Свята-Міхайлаўскай царквы».

Начальнік аддзела — В. Г. Макаранка»⁷³.

У адказе на наступную заяву старшыні ТПКЛ пракурор паведаміў, што ён цалкам згаджаецца са зместам адказу аддзела ўнутраных спраў. Справа была скандальная, уся незалежная прэса пісала пра гэта. Гарадзенская рэгіянальная газета «Пагоня» пракаментвала здарэнне наступным чынам: «Людвіка Нарбута спрабуюць забіць у другі раз». У Лідзе з’явіліся ўлёткі на беларускай мове, надрукаваныя на звычайнай друкарскай машынце: *«Шаноўныя жыхары. У Лідзе ўчынены чарговы акт вандалізму і бяспраўя супраць нашай гісторыі, гонару і годнасці беларусаў і палякаў, усіх патрыётаў Лідчыны. Поп Аляксандр і тыя, хто сарваў з будынка планетарыя дзве памятныя дошкі ў гонар героя паўстання 1863 г., змагара за незалежнасць Беларусі, папличніка Кастуся Каліноўскага, кіраўніка паўстання на Лідчыне Людвіка Нарбута, абразілі нашыя нацыянальныя і патрыятычныя пачуцці. Шаноўныя лідзяне, праваслаўныя і католікі, заклікаем вас пратэставаць усімі мажлівымі спосабамі супраць злачынства, учыненага ворагамі беларускасці, супраць бяспраўя і беспакаранасці злачынцаў гарадскімі ўладамі. Не слухайце тых, хто заклікае да маўчання. Ідзіце ў выканаўчы камітэт, пішыце ў газеты, звяртайцеся да пракурора, пачынайце судовыя справы. Сёння яны топчуць нашу гісторыю, заўтра будуць таптаць нас».*

⁷³ Тамсама. С. 27–31.

Узнікла некалькі ініцыятыў упарадкавання справы з нарбутаўскай дошкай. Улады разумелі, што трэба нешта рабіць. Падчас будаўніцтва Дома польскага ў Лідзе была высунутая прапанова, каб памясціць дошку на сцяне гэтага будынка. Аднак што агульнага мае новы будынак Дома польскага на вул. Кірава (даўнейшай Школьнай) з той дошкай? Акрамя таго, супраць такой прапановы выступілі ўсе беларускія арганізацыі, якія супрацоўнічалі з Таварыствам польскай культуры, але не надта давяралі Саюзу палякаў, магчыма беспадстаўна, і баяліся, што калі дошка трапіць у іхнія рукі, то можа быць вывезеная ў Польшчу. У сакавіку 1997 г. у лістах да старшыні Лідскага гарвыканкама У. М. Мальца Таварыства польскай культуры і Лідская гарадская арганізацыя БНФ «Адраджэнне» ўзгоднена звярнуліся з прапановамі паставіць каля касцёла піяраў помнік з размяшчэннем на ім дошкі Людвіка Нарбута, а таксама дошак: а) Валерыю Урублеўскаму і сям’і Далеўскіх — удзельнікаў паўстання 1863 г. на Лідчыне; б) сям’і Нарбутаў — Казіміру Нарбуту, аўтару першага падручніка логікі на польскай мове, які нарадзіўся на Лідчыне і які ў 1801 г. пасвяціў фундаменты касцёла айцоў піяраў, а таксама Тодару Нарбуту, аўтару знакамітай гісторыі старажытнай Літвы; в) ксяндзам піярам — таму ж Казіміру Нарбуту і Станіславу Баніфацыю Юндзілу, вучню піярскай школы ў Лідзе, батаніку, арганізатару першых батанічных садоў у Шчучыне і Вільні, аўтару першага падручніка па батаніцы ВКЛ. Не атрымалі на тых прапановы ніякага адказу.

Тым часам гісторыя з дошкай пачала патроху забывацца. У адзін з летніх вечароў да будынка музея падышла грузавая машына, дошка была загрузаная ў кузаў і вывезеная. Ніхто яе не спахапіўся. Можна было думаць, што дошку ўкралі. На самай справе па ўзгадненні паміж Таварыствам польскай культуры і Лідскай гарадской арганізацыяй БНФ «Адраджэнне» і з вуснага дазволу супрацоўнікаў музея дошка была вывезена ў раён аднаго з касцёлаў, дзе была пакладзеная да лепшых часоў. Лепшыя часы пачалі наступаць, калі ў Лідзе на месца перададзенага праваслаўным касцёла піяраў на імя Юзафа Каласантага па вуліцы Савецкай пачалося і было завершанае будаўніцтва касцёла піяраў на імя таго ж Юзафа Каласантага ў мікрараёне Індустрыяльны. У 2011 г. Таварыства польскай культуры на Лідчыне, Лідская гарадская арганізацыя ТБМ імя Ф. Скарыны і Лідская раённая арганізацыяй ГА БНФ «Адраджэнне» прынялі ўзгодненае рашэнне аб устаноўцы дошкі пры гэтым касцёле, як спадкаемцы былога касцёла піяраў⁷⁴.

21 красавіка 2013 г. у лідскім мікрараёне Індустрыяльны была адкрытая і асвечаная адноўленая мемарыяльная дошка памяці Людвіка Нарбута — вайсковага начальніка Лідскага павета падчас паўстання 1863 года, паўстанцкага палкоўніка, прызначанага за некалькі дзён да смерці галоўнакамандуючым войскаў ВКЛ.

Дошку адкрывалі біскуп Аляксандр Кашкевіч, генеральны консул Польшчы ў Гародні Анджэй Хадкевіч, лідскі дэкан Вінцэнт Лісоўскі, пробашч Фарнага касцёла айцец Уладзімір Гуляй, пробашч касцёла Святога Юзафа Каласантага айцец Ян Асіповіч. Менавіта каля новазбудаванага касцёла ордэна піяраў на імя святога Юзафа Каласантага ў форме адмысловай капліцы (праект Рычарда Грушы) і была ўстаноўленая мемарыяльная дошка з 1938 г.

Многія з тых, хто змагаўся за вяртанне дошкі, не дажылі да гэтага дня, таму яна стала помнікам не толькі Людвіку Нарбуту, але і ўсім лідзянам-патрыётам Бацькаўшчыны і горада⁷⁵.

Леанід ЛАЎРЭШ

⁷⁴ Суднік Станіслаў. Людвік Нарбут // Наша слова. № 40 (1087). 3 кастрычніка 2012 г.

⁷⁵ Грынкевіч Яраслаў. Адноўлена мемарыяльная дошка памяці Людвіка Нарбута ў Лідзе // Наша слова. № 17 (1116). 24 красавіка 2013 г.

ЛІДСКІ ПАВЕТ У СЯРЭДЗІНЕ ХІХ СТ.

Першы публікатар мемуараў Мірона Браніслава Нарбута — найлепшы ў ХХ ст. знаўца лідскай гісторыі Міхал Шымялевіч — пісаў: «Аўтар успамінаў Мірон Браніслаў Нарбут, сын Фрыдэрыка, скарбовага камісара Гродзенскай губерні па межах, нарадзіўся ў маёнтку Варонічы ці Нікадзімава Сабакінскай воласці (Сабакінцы, цяпер Першамайск. — *Л. Л.*) Шчучынскага павета ў 1822 г. Яго дзед Караль Нарбут быў земскім пісарам ў Лідскім павеце, прадзед Ігнат — земскім суддзёй, прапрадзед Іосіф Казімір Нарбут — у 1759–1768 гг. маршалкам Лідскага павета. Пасля заканчэння 5-класнай павятовай вучэльні ў Лідзе Мірон Браніслаў Нарбут паступіў служачым канцэлярыя на службу да павятовага маршалка ў Лідзе і тут у 1853 г. стаў сакратаром той жа канцэлярыі. У 1863 г. пераведзены на такую самую пасаду ў Навагрудак. У 1863 г. узяў удзел у паўстанні і быў сасланы ў Арэнбургскую губерню, дзе і пачаў пісаць гэтыя мемуары. Праз нейкі час пасля амністыі вярнуўся ў родны край і памёр, жывучы ў сваякоў. Быў жанаты з Канстанцыяй Марачэўскай і пакінуў патомства. Мемуары я атрымаў у 1913 г. з рук пана Мацея Марачэўскага, ганаровага суддзі Лідскага павета, якому тут за дазвол апублікаваць мемуары сардэчна дзякую. Божа адудзяч!

Мемуары напісаны на 107 старонках фармату чвэрці звыклага аркуша паперы рукой аўтара. У мемуарах шмат розных выпісак з розных аўтараў на польскай, рускай, украінскай, чэшскай і французскай мовах. Сам тэкст мемуараў у некалькіх месцах не чытаецца, на некалькіх старонках ёсць толькі загаловкі. Тэкст скарочаны адносна арыгінала. На жаль, не ўсе пададзеныя аўтарам факты, даты і імёны дакладныя. Мемуары напісаны ў выгнанні пасля дзесяцігадовай нябытнасці аўтара на радзіме і таму мусяць мець памылкі, якія, аднак, не змяняюць дужа іх вагі як дакумента эпохі. Выправіць мемуары і зрабіць і заўвагі немагчыма праз брак месца (у “Ziemi Lidzka”. — *Л. Л.*). Частка мемуараў прайшла праз расійскую цензуру і без пазначэння імя аўтара была надрукаваная ў 80-я гг. прошлага стагоддзя (у 1880-я гг. — *Л. Л.*) у “Каласах”. Тая публікацыя сталася бібліяграфічнай рэдкасцю. Зараз мемуары друкуюцца цалкам»¹.

ЛІДА І ЛІДЗЯНЕ²

Лідскі павет — даўнейшы асяродак маёй сям’і, якая заўсёды прысвячала сваё жыццё грамадскаму служэнню свайму Краю. Там я нарадзіўся, там правёў значную частку свайго жыцця, таму гэтая малая Радзіма заўжды мне дарагая. Таму ўспаміны пра яе мілыя майму сэрцу і цешаць мяне ў самоце, да якой выгнанца давяло выгнанне, і гэтыя ўспаміны саграваюць мяне. Не раз уваскрасаюць у памяці знаёмыя постаці, вядомыя калісьці шырокаму колу лідзян; жыва паўстаюць перад вачыма розныя здарэнні, найбольш значныя акалічнасці з грамадскага жыцця павета, разнастайныя выпадкі: калі самотныя, калі смешныя, а часам і ўзнёслыя, на якія багатая гісторыя кожнай шляхцянскай сям’і на Літве.

І абуджаецца ахвота занатаваць хоць што-небудзь з тых успамінаў, каб даўжэй захаваць іх для сябе, бо толькі імі жывіцца выгнанец паміж сваімі.

Ліда — павятовы горад Віленскай губерні, месціца на раўніне над малой рэчкай Лідзеяй, жыхарства з большага яўрэйскае, налічвае да 4000 жыхароў. Па-жмудску слова

¹ Ziemia Lidzka. 1936. № 5.

² Miron Bronislaw Narbutt. Lida i Lidzianie // Ziemia Lidzka. 1997. № 4–5 (26–27).

«Ліда» азначае месца, выцерабленае ад лесу. З даўнейшых ліцвінскіх часоў належала ўдзельным князям Гальшанскім, было невялікай фартэцыяй ці малым абарончым замкам, рэшткі муроў якога — адзіныя сведкі старажытнасці ў гэтым горадзе. За польскім часам Ліда была павятовым горадам Віленскага ваяводства, пасля падзелу Краю яе прылучылі да Гарадзенскай губерні, а ў 1843³ годзе зноў была прыпісаная да Віленскай губерні. Адзіная доўгая вуліца пад назвай Віленская праходзіць праз усю даўжыню горада на адлегласць вярсты. Упоперак ідзе другая доўгая вуліца Каменская, убок — кароткія вуліцы: Сенатарская і Крывая, напрыканцы якой — рынак, дзе прадаюць розныя спажывецкія тавары. Ёсць тры касцёлы: Фара — фундацыі Масявічаў, пакармеліцкі (цяпер у руінах) — фундацыі Нарбутаў і папіярскі (перароблены на расейскую царкву), пабудаваны ў тым ліку за кошт расійскага цара Паўла I, і некалькі мураваных камяніц⁴. Горад мае павятовую школу, якую даўней утрымоўвалі піяры, аптэку, цукерню ды вайсковы шпіталь. На прыгожых і добра дагледжаных стараннямі Клары Якавіцкай з агульных складак парафіяльных могілках ёсць драўляны касцёл, фундаваны Вінцэнтам Нарбутаў⁵ — мясцовым пробашчам і дэканам.

Даўней, калі ў цэлай Рэчы Паспалітай віравала грамадскае жыццё, і Ліда мела цікавейшыя часы: вялікія зборы шляхты на сеймікі для выбараў дэпутатаў і паслоў на сеймы, барацьба партый і шумная агітацыя за тых ці іншых паслоў.

Пасля падзелу Краю, ужо пры панаванні Аляксандра I, на якога ліцвіны ўскладалі вялікія надзеі ў паляпшэнні будучыні Краю, існавалі гучныя казіно і забавы. Пазней з гэтага развілося шулерства, разбэшчанасць і п'янства так, што гэтыя звады панавалі тут болей, чым дзе-небудзь у другім месцы. Моцна і голасна высмейваў іх друкаваны ў тыя часы ў Вільні сатырычны часопіс «Навіны Бруковыя».

Трымаў у Лідзе вінны шынок яўрэй Азік (якога я помню яшчэ з часоў, калі хадзіў у школу). Апроч тых гасцей, што прыбывалі з павета і наведвалі гэтую ўстанову, было некалькі жыхароў горада сталага ўзросту, якія цэлыя дні праводзілі ў шынку. Гэта былі так званыя агульнікі — пастаянныя наведвальнікі, якія плацілі Азіку поўную квоту і мелі права піць у яго гарэлку без разліку, зразумела, нікога не частуючы. Гаспадар шынка дасканала ведаў ступень жадання і мажлівасці кожнага дарослага жыхара наваколля і таму ніколі не меў страт. Апавядалі мне і пра гульню, што праводзілася толькі ў вінярні Азіка. Кола бібулаў⁶ сядалі вакол стала, у келіхі налівалася віно і ў поўным маўчанні, з напружанай увагай, пільнавалі палёт мух: на чый першы келіх сядала муха, той выйграваў, г. зн. меў права выпіць віно з усіх налітых келіхаў. Гульня гэтая называлася «мушка». Зусім п'яных Азік укладаў спаць у асобым алькове і адтуль выдаваў мужоў іхнім жонкам.

³ Насамрэч у 1842 г.

⁴ Першым касцёлам у Лідзе быў Фарны, ён знаходзіўся побач з замкам і пабудаваны з дрэва на ахвяраванні князя ВКЛ Ягайлы ў 1387 г. У 1765–1770 гг. ксяндзом М. Зянкевічам быў пабудаваны новы цагляны. Насупраць Фарнага касцёла на сродкі Адама Нарбута і яго жонкі Эльжбеты ў 1672 г. быў пабудаваны цагляны касцёл і кляштар кармелітаў, які быў зачынены ў 1832 г., у 1908 г. будынку касцёла і кляштара кармелітаў былі разабраныя, цэгла пайшла на будаўніцтва казармаў паўночнага вайсковага гарадка. Лідскі Іосіфаўскі касцёл піяраў будаваўся ў 1794–1825 гг. 15 траўня 1797 г. падчас пераезду са Слоніма ў Вільню кляштар наведваў расійскі імператар Павел I са сваімі сынамі Аляксандрам і Канстанцінам. Ён ахвяраваў на пабудову храма 5000 руб. У 1825 г. пасля 25-гадовага будаўніцтва будынак піярскага касцёла быў завершаны і ўрачыста асвечаны 4 ліпеня 1825 г. У жніўні 1842 г. касцёл піяраў згарэў. У 1863 г. перароблены ў праваслаўную царкву Міхаіла Архангела. З 1920-х гг. каталіцкі касцёл, з 1962 г. і да сярэдзіны 1990-х — планетарый. Цяпер зноў праваслаўная царква.

⁵ У 1805 г. пробашчам і дэканам лідскім ксяндзом Вінцэнтам Нарбутаў у цэнтры могілак пабудаваная драўляная капліца Св. Барбары.

⁶ Бібула — гуляка. — *Заўвага перакладчыцы.*

Калі ў Лідзе панавала п'янства, паміж піякамі быў распаўсюджаны спеў «Гімн перад піццём гарэлкі»:

*Вітай змест над крышталём!
Усе цябе хваляць.
Ты суцяшаеш у смутку.
Ты саграваеш у азнобу.
Цябе паны, цябе пані
За пасілак маюць ранні,
Табе цэлае людское племя,
Носам рыючы, б'е ў зямлю.
О радасць, о вяселле!
Поунай губай пейце смела!*

Аўтар гэтага гімна пан Маркевіч, землямер, чалавек вельмі дасціпны, меўшы востры розум і язык, які зброяй сатыры хацеў уздзейнічаць на сваіх землякоў. Для Таварыства Трубна-Бібуларнага⁷ ён зладзіў статут, які складаўся з вельмі камічных прадпісанняў для сяброў. Сябе Маркевіч называў маршалкам гэтага таварыства. Аднойчы, вяртаючыся ўранку ад знаёмага, ён заехаў у касцёл на рараты⁸ і, усеўшыся на лаўку, убачыў уваходзячага ў касцёл хісткім крокам мажнага, напалову п'янага мужчыну, які сеў на другую лаўку. Гэта быў гарлівы вызнаўца Бахуса граф Платэр, дзедзіч Шайбакполя. Пасля набажэнства Маркевіч зайшоў да гвардыяна⁹ францішканаў на гарэлачку. Знайшоў там і Платэра з некалькімі іншымі суседзямі. Гвардыян пазнаёміў Маркевіча і Платэра. Маркевіч, аддаўшы паклон, кажа Платэру: «Пане граф! Міла мне ў асобе пана пазнаць мужа праўдзівай дасканаласці. Дагэтуль я быў маршалкам Таварыства Трубна-Бібуларнага і ўпіваўся звычайна каля 10 раніцы — першым за любога іншага сябра; сёння я пераканаўся, што нягодны гэтай пасады і аддаю яе ў больш прыстойныя рукі пана, што ўмее быць п'яным ужо на раратах. Прашу толькі адкрыць мне, як можна дайсці да такой дасканаласці». На што ўзрадаваны Платэр адказаў: «Вельмі проста — не трэба наогул цверазець». Потым былі пацісканні рук, абдымкі і запрашэнне Маркевіча з суседзямі ў свой маёнтак, дзе Платэр паіў усіх адборным віном тры дні.

У часы майго жыхарства ў Лідзе, г. зн. ад 1846 года, п'янства ўжо амаль не было, але шулерства існавала. Выбраны бурмістр шляхціц Ян Андрушкевіч¹⁰, чалавек праўдзівы, энергічны і разважлівы, сваім уплывам на грамадзян, а таксама пробашч дэкан Хлявінскі сваімі трапнымі прамовамі і навучаннямі паствы ў касцёле значна паўплывалі на падвышэнне маральнасці гарадской супольнасці. У 1848 годзе маршалак павятовы граф Путкамер уваскрасіў даўнейшае казіно пад змененаю назвай «рэсурсы», куды госці з павета запрашаліся асабіста і танчылі аж да ўпаду. Аднак кантракты, прыпадаючыя на свята святога Юр'я рымскага, штогод былі менш колькасныя, і горад не мог узвысіцца да заможнейшага стану.

Найбольш значнымі ў гісторыі Ліды былі: побыт у ёй караля Александра Ягайлы падчас хваробы, ад якой ён памёр у Вільні; праезд цара расійскага Паўла I з сынамі Аляксандрам і Канстанцінам, падчас якога ён выдаў грошы з уласнай шкатулкі на будаўніцтва касцёла піяраў; у 1831 годзе сутычка расіян з польскім аддзелам генерала Хлапоўскага

⁷ Towarzystwa Rurowo-Bibularnego.

⁸ Рараты — пачатак а 8-й раніцы. — *Заўвага перакладчыцы.*

⁹ Гвардыян — у дадзеным выпадку эканом. — *Заўвага перакладчыцы.*

¹⁰ Ян Андрушкевіч, ці «Иван Степанович Андрушкевич», гл. Памятная книжка Виленской губернии на 1850 г. Вильно, 1850. С. 82.

і, напрыканцы, у 1863 годзе расстрэл С. П. Фалькоўскага¹¹, пробашча ішчалнскага за абвяшчэнне з амбона маніфеста Народнага Урада аб паўстанні.

Цяпер звыкшую цішу прарываюць хіба што мясцовыя плёткі і раз на год 14 верасня на Узнясенне Св. Крыжа 40-гадзіннае набажэнства ў Фарным касцёле, на якое збіраліся з усяго павета жыхары і ксяндзы і некалькі дзён панаваў ажыўлены рух: прызначаліся ўзаемныя візіты, а часам у знятых папярэдне салонах, у найманых падчас набажэнства квартэрах і танчылі. У гадах 1847 і 1848 у Лідзе існавала больш агульнадаступная магчымасць для забаў. Усе чыноўнікі, нават нежанатыя, адзначалі дні сваіх імянін з музыкай і танцамі. Рэсурсы папаўняліся заўжды гасцямі, але асэнсаванае грамадскае жыццё заўжды ў горадзе спала. Моладзь, што працавала ва ўстановах, ігнаравала кніжкі, аддаючы перавагу гульні ў карты. З газетай у руцэ нават нязручна было сустрэцца з кім-небудзь.

Жыхарства горада Ліды захоўвае самую ўдзячную памяць аб с. п. Фабіяне Шукевіче, які з заможнага грамадзяніна з прычыны захаплення картачнай гульні дайшоў да таго, што быў вымушаны працаваць, здабываючы хлеб рознай юрыдычнай працай, асеў у Лідзе і, хоць меў вялікую радню, умеў заўсёды знайсці сродкі для паляпшэння гаротнага стану найбяднейшых жыхароў горада і таму заслужана насіў пахвальны тытул «Бацька ўбогіх».

Ржэвускі (аўтар «Лістапада») у творы «Апавяданні старца», выдадзенага ў Варшаве ў 1854 г., у томе II на с. 220 успамінае пра цуд, які зрабіў у Лідзе святы каплан-базыліянін Атаназ Галаўня ў часы голаду, які панаваў на Літве ў 1744 годзе. На гарадскім рынку сярод дня ён стос камянёў у стос боханаў знакам Святога Крыжа перамяніў, што пацверджана паказаннямі сведкаў: болей за тысячу сялян і некалькі дзясяткаў шляхты хлебам накормленых.

Лідскі павет меў каля 80 000 жыхароў пераважна рыма-каталіцкага веравызнання: 21 парафія ў невялікай частцы па-над берагам Нёмана да мяжы Навагрудскага, Слонімскага, Ваўкавыскага і Гарадзенскага паветаў, 12 парафій даўняга ўніяцкага абраду (цяпер праваслаўная расійскага веравызнання) па некалькі сот душ, а таксама яўрэі і татары. Павет за польскім часам быў населены заможнай шляхтай — уладальнікамі зямлі, магнаты мелі тут вялікую маёмасць: графства Беліцкае, князь Кароль Радзівіл — ваявода віленскі, званы Пяне Каханку, цяпер уласнасць князя Вітгенштэйна¹²; графства Шчучынскае, Юзаф дэ Кампа Сцыпіён — стараста лідскі¹³; графства Жалудоцкае, Тызенгаўз¹⁴ — падскарбі літоўскі, і графства Гародненскае¹⁵, граф Тышкевіч (цяпер уласнасць Маўрыцыя графа Патоцкага).

¹¹ Адам Фалькоўскі, пробашч Ішчалны, прачытаў паўстанцкі маніфест і заклікаў сялян да паўстання, быў арыштаваны і расстраляны ў Лідзе 24 (13) чэрвеня 1863.

¹² Ранейшая ўласнасць Радзівілаў, сканфіскаваная пасля вайны 1812 г.

¹³ Род Сцыпіёнаў дэ Кампа італьянскага паходжання, гл.: Данскіх Сяргей. Шляхта італьянскага паходжання ў Лідскім павеце ВКЛ: пытанні рэцэпцыі і асіміляцыі // Герольд Litherland. 2006. № 17. С. 57–68.

¹⁴ У XVIII — першай палове XIX ст. мястэчка Жалудок — уласнасць старажытнага роду Тызенгаўзаў герба «Буйвал». Найбольш знакаміты з іх — Антоні Тызенгаўз (1733–1785), увайшоў у гісторыю як славуны падскарбі надворны літоўскі і адміністратар каралеўскі, магнат і палітык, пахаваны ў Жалудку.

¹⁵ Гародна ў першай палове XVIII ст. было спадчынай уласнасцю княгіні Саламеі Радзівіл з Сапегаў. У 1762 г. яна падаравала яго стрыечнаму ўнуку Людвіку Скумін-Тышкевічу (памёр у 1809 г.), жанатаму з княгіняй Канстанцыяй Панятоўскай (1759–1830). Пасля смерці Людвіка Скумін-Тышкевіча ўвесь гэты вялікі маёнтак атрымала ў спадчыну ягоная адзіная дачка Ганна (1779–1867). Яна была замужам за Аляксандрам Патоцкім, а потым за Станіславам Дуніным-Вансоўскім. Тастаментам ад 1867 г. перапісала Гародна сыну ад першага шлюбу М. Патоцкаму (1812–1879), пасля смерці якога ўсё перайшло ў спадчыну ў 1880 г. графу Аўгусту Патоцкаму. Напрыканцы XIX ст. А. Патоцкі прадаў Гародна рускаму генералу Асатураву, ад якога маёнтак перайшоў да графа Ігнацьева, ад яго — да генерала Кіпрыяна Кандратовіча. У той час маёнтак складаўся з 23 200 дзесяцін зямлі і 15 фальваркаў, але Кандратовічы купілі толькі ягоную частку разам з Гароднам.

У выніку падзелаў Краю, расходаў на свецкае жыццё, расходаў з уласнага за кошт для патрэбаў Краю ці ўтрыманне партый на сейміках вялікія маёнткі заможных сямействаў — Нарбутаў, Аляксандравічаў, Францкевічаў, Шушкевічаў, Ельцаў, Гінетаў, Шэ-мётаў, Длускіх, Скіндараў — прайшлі праз эксдывізіі¹⁶, і таму з'явілася шмат новых дробных гаспадароў. А акрамя таго, ад даўнейшых часоў тут была густа расселеная засцянкавая ваколічная шляхта і да сёння, нягледзячы на пераслед яе расійскім урадам, дастаткова вялікая. Дзякуючы гэтаму ў павеце ўсталявалася грамадзянская роўнасць і дух шляхецка-дэмакратычны, які існуе і да сёння. Цяжка знайсці ў Лідскім павеце двух жыхароў — уладальнікаў зямлі, якія б не ведалі адзін аднаго асабіста. Адсюль салідарнасць паміж шляхтай у пытаннях, датычных добрай будучыні краю, гэта салідарнасць тут была нават большай, чым у іншых паветах на Літве. У апошнія часы, з пункту гледжання распаўсюджвання навуковай асветы і ўзроўню салоннай культуры, супольнасць лідзян стаіць невысока, але яны захоўвалі лепей, чым іншыя, шмат старапольскіх цнот і агульную пабожнасць, гасціннасць і гатоўнасць прысвяціць сябе Айчыне і суродзічам. У 1863 годзе тут найперш, чым у астатняй Літве, сабралася павятовая харугва, а імя яе кіраўніка — Людвіка Нарбута — айчынная гісторыя запісала на сваіх старонках для пераказу наступным пакаленням.

У даўнейшыя часы шляхта лідская была ахвочая да шаблі на сейміках і схільная да віна і келіха, але і таксама да абароны межаў Рэчы Паспалітай ад нашэсця ворагаў: у канфедэрацыі Барскай, у паўстанні Касцюшкі і ў пазнейшых баях з ворагамі прыніжанага Народа несла свае жыцці і маёмасць на ахвяру Краю. Павеце Лідскі на сеймах меў прадстаўнікоў, якія гарліва адстойвалі межы Рэчы Паспалітай: гэта Тадэвуш Нарбут¹⁷, падкаморы лідскі, пасол на сейм вальны 1776 г., які не падпісаў ратыфікацыю першага падзелу Рэчы Паспалітай і за гэта пераследаваўся ўладамі; меў потым пасла Войцеха Нарбута¹⁸, шамбеляна¹⁹ караля Станіслава Аўгуста, гарлівага працаўніка на варшаўскім сейме 1788 г., на якім адбылася без праліцця крыві агульная польская рэвалюцыя праз прыняцце векапомнай Канстытуцыі 3 Мая, якая дазволіла ўшляхціць цэлы народ, даць яму грамадзянскія свабоды, якімі дагэтуль карысталася выключна шляхта.

У часе апошняга падзелу Краю шляхта лідская яшчэ пратэставала супраць палітычнага гвалту над ужо безабаронным Народам. Такімі, як Тымацэвуш Боньча Вільканец, быў прыняты маніфест да жыхароў горада і павета, у якім на пазнейшыя пакаленні ўскладаўся абавязак вяртання адабранай маёмасці і грамадзянскіх свабодаў. Духвольнасці так моцна прышчапіўся ў лідзян, што і па падзеле Краю, пры расійскай уладзе, лідскія сеймікі былі актыўныя: так, напрыклад, сеймік, які праводзіўся праз некалькі трохгадовых тэрмінаў у барацьбе за павятовае маршалкоўства паміж Каралем Ласковічам і Аляксандрам Нарбутам, з сутычак гэты апошні заўсёды выходзіў пераможцам, умеючы трапным выступам і папулярнасцю знайсці сімпатыі большасці шляхты. У 1812 годзе пры французах падпрэфектам лідскім быў выбраны (з маршал-

¹⁶ Эксдывія (exdywizye) — юрыдычны тэрмін, у Літве існаваў закон, па якім у выпадку неплачезаздольнасці даўжніка, яго маёмасць не прадавалася з аўкцыёну, але дзялілася на часткі адпаведна колькасці крэдытораў.

¹⁷ Тадэвуш Нарбут (каля 1740 — ?) — падкаморы Лідскага павета і каралеўскі шамбелян, сын Казіміра Юзафа Нарбута (каля 1700 — ?). Ад першага шлюбу ў Тадэвуша Нарбута каля 1760 г. нарадзіліся тры дачкі: Канстанцыя, Аляксандра і Тэклія, ад другога шлюбу з Кацярынай Вяжэвіч — сын Войцех (1762–1837), каралеўскі шамбелян, пасол сейма 1788 г. ад Лідскага павета, і дачка Ганна.

¹⁸ Войцех Нарбут — сын Тадэвуша Нарбута.

¹⁹ Шамбелян — тое самае, што і камергер, ад французскага слова *chambellan*.

ка) Ігнацы Скіндар²⁰ — дзедзіч маёнтка Лацк. Паслом лідскім на сейм варшаўскі генеральнай канфедэрацыі Каралеўства Польскага выбраны быў з 822 галасуючых 688 галасамі Войцех Нарбут. Кандыдатамі на пасольства былі: Нарбут — 688 галасоў «за», Караль Ласковіч — 522, Кастравіцкі — 200, Рассудоўскі — 50. Нават пры маёй памяці лідскія сеймікі заўсёды праходзілі у гарачай барацьбе партый. Так працягвалася аж да сеймікаў, канчаткова забароненых урадам пасля паўстання 1863 года на Літве і Русі.

Падчас уваходу ў 1812 годзе ў Літву французай амаль уся тагачасная шляхецкая моладзь Лідчыны аб'ядналася пад айчыннымі харугвамі. Некаторыя вярнуліся пакрытыя ранамі, другія палеглі ў бітвах, а былі і такія, як Гаспар Длускі, якія падаліся потым у Амерыку і там біліся за свабоду. Длускі вярнуўся з Амерыкі паранены, стаў ксяндзом. Быў пробашчам у Наваградку, а ў 1831 годзе пакінуў месца пробашча і як каплан мясцовага аддзела паўстанцаў Кашыца²¹ сеў на каня. Потым эміграваў з польскім войскам у Францыю. У 1855 годзе пасля амністыі вярнуўся ў Край і тут, у Наваградскім павеце, у вайсковага калегі Уладзіслава Брахоцкага, маршалка наваградскага, у Вераскаве, скончыў свой слынны жыццёвы шлях.

Лідзяне — людзі таварыскія, сардэчныя, гасцінныя ў доме, рэдка калі выязджалі за межы павета, а яшчэ радзей за межы Краю. Тут мала замежнага, усё сваё, роднае, ліцвінскае. Шануюцца тут прыгожыя даўнейшыя хатнія традыцыі, дзе ўсё пачыналася ад Бога і канчалася з Богам. Жаніліся па згодзе, дзеці шанавалі бацькоў, моладзь з належнай павагай ставілася да сівoga веку, а жанчын лёгкіх і дрэнных паводзін ніколі я не бачыў. Выхаванне гарадской моладзі доўга было ў заняпадзе, абмяжоўвалася навучаннем сына ў гімназіі²² альбо ў павятовай школе, а па заканчэнні гэтых устаноў адпраўлялі ў войска ці чыноўнікам у якую-небудзь установу. Сыны больш заможных бацькоў пасля заканчэння школ асядалі пры бацьках альбо асобна, і навучыўшыся іграць у прэферанс, гандляваць коньмі на кірмахх ці трохі паляваць, лічыліся сталымі людзьмі. Рэдкі лідзянін пасылаў сына ва ўніверсітэт. Толькі з 1855 года настаў больш шчаслівы час для набыцця адукацыі. Найперш засцянковая шляхта, а за ёй і ўсе астатнія гараджане пачалі выходзіць сваіх дзяцей ва ўніверсітэтах і вышэйшых навуковых установах, а некаторыя вучылі нават на інжынераў ці тэхнікаў. Дзяўчаткі часцей выходзіліся дома пад наглядом матак альбо ў прыватных пансіёнах у Вільні, і па сутнасці іх выхаванне было заўжды больш практычнае, чым у мужчын, над якімі яны часта стаялі вышэй з пункту гледжання маралі і розуму. З 1860 года, калі ў цэлым Краі пачаў абуджацца разумовы рух, актыўна клапаціліся аб заснаванні народных школ і лідзяне, а духавенства пашырала таварыства цвярозасці з вельмі паспяховым вынікам, так, што побыт лідзян значна палепшыўся, і ў 1862 годзе спаткаць п'янага лідзяніна было ўжо рэдкасцю.

²⁰ Падпрэфектам Лідскага павета ў 1812 г. быў Ігнацы Скіндар. Абавязкі падпрэфекта практычна нічым не адрозніваліся ад абавязкаў маршалка. Для дапамогі ў справах падпрэфект меў 2 павятовых радцаў, ён жа кіраваў павятовай паліцыяй. У 1819–1821 гг. Скіндар Ігнацы Міхайлавіч. Масон 3-й ст. гродненскай ложы «Сябры чалавецтва» («Pzyjaciele Ludzkości»).

²¹ Юзаф Кашыц (1795—1868) — удзельнік паўстання 1830–1831 гг. Паходзіў з пінскай шляхты. У 1811 г. паступіў на матэматычны факультэт Віленскага ўніверсітэта. На баку французай, у складзе 17-га ўланскага палка, удзельнічаў у вайне 1812 г. У 1812–1815 гг. у эміграцыі, з 1815 г. асеў у Навагрудскім павеце. У 1830 г. абраны навагрудскім маршалкам. У час паўстання 1830–1831 гг. арганізатар выступленняў у Навагрудскім і Слоніўскім паветах. У сваім маёнтку Ятра стварыў асобны атрад, які ў ліпені 1831 г. налічваў каля 1 тыс. чалавек. Меў шмат сутычак з расійскімі войскамі. Пасля аб'яднання з корпусам Г. Дэмбінскага атрад Ю. Кашыца перайшоў на тэрыторыю Польшчы. Прызнаны расійскім урадам дзяржаўным злачынцам 1-й катэгорыі, эміграваў у Францыю, яго маёнтка, у т. л. мястэчка Ятра, быў канфіскаваны і перададзены скарбу.

²² Найбліжэйшай гімназіяй была Віленская.

У 1863 годзе павет з усёй гарліваасцю службы ў справе Айчыны і даў ёй на ахвяру цэлы букет сваёй моладзі. Так у бітвах пад Кавалькамі²³ і Дубічамі²⁴ палеглі: Людвік Нарбут, Краінскі, Францішак і Аляксандр Бразоўскія, Уладзіслаў Навіцкі, Войцех Нарбут, Уладзімір Паплаўскі, Пакемпіновіч, Стэфан Губаровіч, Уладзіслаў Жукоўскі і іншыя. Расстраляны: Баляслаў Кольшка, Ляснеўскі і Альберт Ласковіч, а таксама ксяндзы: вікарыі жалудоцкі Ішора, пробашч ваверскі Зямацкі, пробашч ішчалнскі Фалькоўскі. Пакрытыя ранами, высланыя да цяжкіх работ у Сібір: капітан Уладзіслаў Клімантовіч, рэктар Пясецкі, Войцех Мінскі, рэктар Струміла; на высылку — Баляслаў Нарбут, Андрэйкавіч, Ансельм Патрыкоўскі, Ян Жукоўскі і многія другія, а таксама ксёндз Ануфры Сырвід, пробашч васілішскі. У выгнанне: Адам Марачэўскі, Ксаверы Александровіч, Гжымала Фелікс, Браніслаў Нарбут, Яраслаў Табенскі, Тэадор Вільканец, Казімір Шалевіч, Адольф і Аляксандр Звяровічы, Людвік Геншаль, Томаш Шукевіч, Ян Рыхлевіч, Напалеон Пуляноўскі, Вінцэнт Захватовіч, Масальскі, двое Маргевічаў, Станіслаў Ржансніцкі, Ян Сямашка, трое Янковічаў, доктар Тышкевіч і іншыя; са шляхты засцянкавай цэлая ваколіца Шчукаў з парафіі Дэмбраўскай, Стэфан Вільбік, Фелікс Сумарок з братам і многа асуджаных у салдаты. Лідскі і Троцкі паветы найболей пацярпелі ў часе паўстання. Троцкі павет амаль вылюднеў. Падаліся ў эміграцыю лідзяне: Францішак Нарбут, Юзэф Сумарок, Цыпрыян Табенскі, Тэадора Манчунская, Уладзіслаў Геншаль, Генрых Клімантовіч і інш. Дзве сястры Альжбета і Антаніна Табенскія прысуджаны да цяжкіх работ, на высылку Крыстыны Нарбут, Клюковіч і Масальская з роду Захватовічаў (памерла).

Рыма-каталіцкае духавенства Лідскага павета вылучалася сваёй адукаванасцю, адказнасцю ў выкананні сваіх абавязкаў і гарачай любоўю да Краю. Такія капляны, як кс. Ануфры Сурвід, пробашч васілішскі, кс. Ішора, кс. Фалькоўскі — сапраўдны гонар Краю, кс. Дзіянсіі Хлявінскі — дэкан лідскі, магістр тэалогіі, кс. Райцевіч — пробашч навадворскі, кс. Ясінскі — пробашч жалудоцкі, кс. Адам Зарэцкі, пробашч забалацкі і кс. Рыхлевіч, пробашч ражанкаўскі, мелі заслужаную павагу сваіх парафіян.

Лідскія татары Рамановічы, Сабалевічы, Талькоўскія і іншыя, такая ж засцянкавая шляхта татарская, палюбілі сапраўдную Літву, дзе вялікія князі далі ім усе правы і свабоды, і заўсёды верна служылі Краю. У Лідскім павеце яны маюць сваю мячэць у Некрашунцах Нацкай парафіі.

Ваколічная²⁵ засцянкавая шляхта пераважна жыла ў Эйшышскай, Лідскай, Ваверскай, Забалацкай і Радунскай парафіях, але няма ніводнай парафіі, дзе б ваколіц не было. Дагэтуль ваколічная шляхта захавала пачуццё старапольскасці, гонару, шляхетнасці і рыцарства.

Вясковы люд Лідскага павета дзеліцца ракой Пеляса, на ўласна Русь і Літву, гаворыць мовай беларускай і 3/4 ёсць рыма-каталіцкага веравызнання, а на 1/4 ёсць даўняга грэкаўніяцкага веравызнання, цяпер праз урад прыпісаны да праваслаўя. За ракой Пелясой, пачынаючы ад Праважы аж да мяжы з Троцкім паветам, у парафіях Нацкай, Радунскай і Эйшышскай гавораць на летувіскай мове і ўсе без выключэння рыма-каталіцкай рэлігіі. Вясковае насельніцтва Лідскага павета мае глыбокую веру ў Бога і працавітасць, а інтэлігентнасцю перавышае вяскоўцаў, якія насяляюць занёманскія паветы Літвы. У часы апошняга паўстання 1863 года не толькі сімпатызавалі народнай справе, але нават сяляне скарбовыя ў многіх мясцовасцях станавіліся ў шэрагі, і многія з іх загінулі на

²³ Бітва пад Кавалькамі 20 красавіка 1863 г. паміж паўстанцкім атрадам Людвіка Нарбута і рускімі войскамі.

²⁴ Бітва пад Дубічамі 5 траўня 1863 г., у гэтай бітве загінуў Людвік Нарбут.

²⁵ Ваколіца — пасяленне шляхты розных радоў, засценак — пасяленне шляхты аднаго роду (прозвішча), наогул шляхта жыла ў ваколіцах ці засценках, а не ў вёсках.

полі славы ці былі высланыя на пасяленне ў Сібір. Я сам у Арэнбургу сустрэў дастаткова вялікую партыю сялян з парафій Эйшышскай, Нацкай і Радунскай, якіх гналі на пасяленне ў Башкірыю за ўдзел у паўстанні. Селянін Лідскага павета нават свайго роднага брата, які вяртаецца з войска дахаты, заўжды называе маскалём. Сяляне прывязаны да страхі айчыннага дому; дзяўчаты не цешацца выходзіць замуж у другія вёскі нават з гэтай самай парафіі, а тым болей у больш аддаленыя, кажучы: «Не хачу жыць у чужой старане!». Займаюцца гаспадаркай, часам рамяством і зусім не маюць ахвоты гандляваць, а таму ніколі гандлем не займаюцца. У падарожжа пускаюцца толькі да бліжэйшых мястэчак на кірмаш ці да цудоўных месцаў дзеля адпушчэння грахоў, а найдальшыя падарожжы — да Вільні ці да Гродна, калі селянін наймаецца дзеля перавозу на продаж якіх-небудзь прадуктаў. 2/3 вясковага насельніцтва ўмее чытаць па-польску або па-летувіску. Умеючых пісаць нямнога. У Лідскім павеце найчасцей сустракаюцца дваровыя людзі, якія і пасля атрымання волі не пакідаюць сваіх былых гаспадароў, служачы ім верна ўсё жыццё. Я і сам меў слуг з такіх вяскоўцаў, што былі мне сапраўднымі сябрамі.

Звычаі насельніцтва нічым не адрозніваюцца ад звычайў у іншых мясцовасцях Літвы. Народныя танцы розныя і вясёлыя, як мяцеліца, скакуха, казак і інш. Спевы павольныя, сумныя і працяглыя. На Вельканач існуе выключны звычай, якога не сустрэнеш нідзе болей: паходы з віншаваннямі па дамах праз цэлую ноч. Грамада віншуючых складаецца з некалькіх маладых мужчын з падабранымі галасамі і скрыпкай, якія падходзяць пад акно і просяць дазволу на віншаванне. Атрымаўшы дазвол, адзін са старэйшых пачынае са слоў: «Хай будзе ўхвалены Езус Хрыстус» — і звычайна завяршае зварот словамі: «Каб дачакаліся свята праз год з малымі грахамі і з вялікімі пацехамі, каб жыццё вечнае атрымалі!». Потым увесь хор спявае для гаспадароў дому песню: «Вясёлы настаў для нас сёння дзень». Для кавалераў і дзяўчат святочныя песні складаюцца асобна. Звычайна ў іх спяваецца пра ўдзячнасць той, каторую віншуюць, пажаданні добрага мужа «паніча, каралевіча», а на заканчэнне кожнай такога кшталту песні наступнае:

Жадаем пана дарам дарыці
Да віно ж, віно зеляно.
Дарам дарыці, нам заплаціці
Да віно ж, віно зеляно.
Сорак яек на полумісак
Да віно ж, віно зеляно.
Кілбаскаю акружыце
Да віно ж, віно зеляно.
Белым сырком закваціце
Да віно ж, віно зеляно.
І пры тым чырвоны злоты
Да віно ж, віно зеляно.
Мужыку на боты
Да віно ж, віно зеляно.

Разагрэтыя гарэлкай і свянцоным, абдараныя пэўнай квотай грошаў, віншавальнікі, ці, як люд іх называе, галасоўшчыкі, рухаюцца далей да бліжэйшага двара або вёскі. Абход працягваецца ўсю ноч, а вярнуўшыся з начной вандроўкі, дзеляцца сабранымі грашамі і свянцоным.

Убранне сялян Лідскага павета ладнае. Мужчыны носяць белыя або сівыя сярмягі, шырокія скураныя пасы, называныя дзяга, доўгія боты і высокія суконныя шапкі, аздобленыя футрам шэрага барана. Замужнія жанчыны надзяваюць каляровыя гарэты з паркалю або сукна, цёмна-сінія спадніцы, яскравыя фартухі, кашулі з белага паркалю,

на галовах — белыя высокія шапкі або каляровыя каптуры з матэрыялу, з-пад якіх выглядае лістачка чапца, ці каляровыя хусткі, завязаныя з тылу без канцоў; на шыі пацеркі, а на грудзях скапуляры²⁶. Дзявочы ўбор падобны да ўбору замужняй жанчыны з той розніцай, што носяць валасы, сплеченыя ў два вузлы з мноствам уставак, або таксама хустка на галаве са спушчаным на тыл доўгім канцом, болей каляровых пацерак на шыі і малы скапуляры.

Вёскі ў Лідскім павеце па большай частцы фэйна забудаваны, звычайна па адным баку вуліцы стаяць: хата, насупраць свіран, пасярэдзіне падворка студня з жоравам, за хатай садок або гародчык, а па другім баку: гумно, стайня, аборы для жывёлы, птушкі і іншыя гаспадарчыя забудовы. Падворкі агароджаны. Так і ідуць вельмі доўгімі радамі гаспадарчыя забудовы.

Люд дастаткова разважлівы, але ў яго легендах і казках заўсёды прысутнічае вера ў чуд і спраўдная паэзія.

Лідскі павет меў людзей, якія займалі не апошнія месца ў дзехах айчыннай літаратуры: піяр Казімір Нарбут²⁷, абат парадыйскага, аўтар першай на польскай мове логікі, паэт Антон Гарэцкі²⁸, муж вялікай эрудыцыі, аўтар «Дзеяў Літоўскага народа» і іншых гістарычных прац Тэадор Нарбут, Юстын Нарбут²⁹ — аўтара «Dziejow wewnetrznych Narodu Litewskiego» і Каміла Нарбут³⁰ — аўтарка некалькіх аповесцей. З мастакоў вызначыліся сваімі талентамі заўчасна памерлы сын Антона Гарэцкага, які пакінуў удаву Марыю, дачку нашага несмяротнага паэта Адама Міцкевіча. Помню, як нейкі час у Лідскім павеце жыў Тамаш Зан — заснавальнік Таварыства прамяністых, якое аб'ядноўвала выдатных лідзян: Ксаверыя Турскага, Ваўжынца Путкамера (мужа апяванай Міцкевічам Марылі), Тэадора Нарбута, Аляксандра Карловіча, Алаіза Бародзіча і інш.

Меў Лідскі павет і свайго вершаплёта — вандроўніка шляхціца Лабуха, які памятаў пра кожны імяніны ў павеце. І кожны імяніннік або імянінніца атрымоўвалі ад яго напісаныя ўласнаручна на фэйнай паперы прыгожыя віншаванні. За што ён звычайна атрымоўваў пэўны ганарар. Рэдкасны ў той час быў тып вандроўнага кантара касцельнага, але ў павеце ім быў шляхціц Саковіч. Ён з'яўляўся на кожным фэсце і ўрачыстым набажэнстве ў касцёле, браў апякунства над спяваючымі ружанец ці другія святыя песні і, як капельмайстар, дырыжыраваў спевам, выбіваючы такт. Летам вандраваў аж да віленскай Кальварыі і там служыў правадніком пабожным пры абходзе ў касцёле стацый Крыжовага шляху Збавіцеля.

Лідскі павет падзяляўся на пяць акруг ці ўчасткаў (станаў): Жырмунскі, Жалудоцкі, Шчучынскі, Васілішскі і Эйшышскі. У кожнай такой акрузе ёсць асэсар (станавы пры-

²⁶ Скапуляры, ці малы скапуляры, уяўляе з сябе два прастакутныя кавалкі тканіны ці іншага матэрыялу, на якія нанесеныя рэлігійныя выявы ці тэксты, змацаваныя паміж сабой шнурамі. Носіцца на целе пад адзеннем такім чынам, што адзін вобраз знаходзіцца на спіне, другі — на грудзях.

²⁷ Казімір (Даніэль) Нарбут (1738–1807), мысляр-асветнік, прадстаўнік эклектычнага кірунку ў філасофіі эпохі Асветніцтва ў Вялікім Княстве Літоўскім. У 1769 г. выдаў у Вільні падручнік па логіцы («Логіка, або Навука разважання і меркавання пра прадметы навукі»). Аўтар курса «Эклектычнай філасофіі». Пераклаў з французскай мовы на польскую кнігу «Ваенная навука прускага караля для яго генералаў» (1771). Член Адукацыйнай камісіі, займаўся рэформай школьнага навучання. Пахаваны ва ўніяцкай царкве ў Радзівонішках на Лідчыне.

²⁸ Антоні Гарэцкі (1787–1861) — паэт, удзельнік напалеонаўскіх войнаў і паўстання 1831 г., пасля чаго эміграваў у Парыж. Яго сын быў жанаты з дачкой Адама Міцкевіча.

²⁹ Юстын Нарбут (каля 1773 — 25.09.1845), гісторык, у 1818 г. у Гродне выйшла яго праца «Нарыс каранёў літоўскага народа», у якой прыведзены звесткі пра мясцовую гісторыю і міфалогію. У Вільні надрукавана яго праца «Унутраная гісторыя літоўскага народа з часоў Яна Сабескага і Аўгуста II...».

³⁰ Каміла Нарбут (каля 1800 — ?) — дачка гісторыка Юстына Нарбута, жыла ў маёнтку Юршышкі. Выступала ў перыядычных выданнях з рыфмаванымі і праязічнымі творами. Выдала кнігу «Pisma moralne» (Вільня, 1835).

стаў), г. зн. ураднік выканаўча-адміністрацыйнай паліцыі. Павет меў 21 рыма-каталіцкую парафію, гэта: Лідская, Белагрудская, Нецецкая, Ельнінская, Жырмунская, Воранаўская, Беньяконская, Асаўская, Эйшышская, Нацкая, Радунская, Забалацкая, Васілішская, Ваверская, Ішчалненская, Жалудоцкая, Лацкая, Навадворская, Шчучынская, Ражанкаўская і Дэмбраўская. Гэтыя парафіі належаць да двух дэканатаў: Лідскага з рэзідэнцыяй дэкана ў Лідзе і Радунскага з рэзідэнцыяй дэкана ў Беньяконях. Найпрыгажэйшыя касцёлы: Шчучынскі, Жалудоцкі, Ражанкаўскі (з пункту гледжання архітэктуры) і Забалацкі з прыгожымі абразамі ў вялікім алтары — Пана Езуса на крыжы, а ў бакавых алтарах — Святой Сям’і і святой Ганны, вельмі добрага пэндзля. Найвялікшы касцёл — Эйшышскі. Царквы, даўней уніяцкія (цяпер расійскія), драўляныя, размешчаны: у Сабакінцах (у 1954 г. перайменавана ў Першамайскую. — *Заўвага перакладчыцы*), Радзівонішках, Ганчарах, Збянах, Астрыно, Орле, Ракавічах, Турэйску, Бабрах, Глыбокім і Беліцы; найвыдатнейшыя ў Дзікушках і Мураванцы (вельмі старажытная). У Беліцы ёсць драўляны кальвінскі касцёлік. Да 1835 г. існавалі наступныя кляштары: кармелітаў — у Лідзе і Жалудку; дамініканцаў — у Васілішках, фундацыі Ліманта і ў Ельні; францішканаў у Шайбакполі; піяраў у Шчучыне і Лідзе; базіліянаў — у Глушнях і сясцёр міласэрнасці³¹ — у Шчучыне. У Радунскай парафіі быў філіяльны касцёл у Дубічах, пабудаваны ў лесе над возерам, дзе знаходзілася фігура Пана Езуса, слынная сваімі ласкамі. Сюды з розных, нават далёкіх краёў збіраліся людзі для атрымання адпушчэння граху. Цяпер на загад расійскага ўрада касцёл знесены, а фігура Збавіцеля перанесена да касцёла парафіяльнага ў Начы.

Праз Лідскі павет цякуць рэкі: Нёман, Дзітва, Пеляса, Котра, Лебыда, Нявіша і Лідзея; ёсць некалькі азёраў, найвялікшае — Дубіцкае і Дзявочае Вока. На выспе возера руіны замка каралевы Боны.

Лідскі павет мае прыгожыя і вялікія лясы, над ракой Дзітва вялікае мноства лугоў. З прадпрыемстваў на тэрыторыі павета размешчаны: шкляная гута каля Воранава, шорная фабрыка ў Беньяконях, паперня ў Болцішках; у мястэчках дзейнічаюць невялікія яўрэйскія гарбарні. Гандаль збожжам з Каралеўцам праходзіць на Нёмане, а галоўны порт для рачных судоў і аптovyя крамы-склады былі ў Перакопе³² і належалі маршалку лідскаму Юзафу Марачэўскаму.

Мястэчкі ў Лідскім павеце наступныя:

Шчучын Літоўскі — маёмасць князёў Любецкіх, з касцёлам піярскім і кляштарам сясцёр міласэрнасці, гімназію слынную на ўсю Літву перад 1830 г., утрыманую піярамі; чыстае і файна забудаванае, мае някепскія крамы, дом паштовы, аптэку; праходзяць кірмашы па продажы коней.

Эйшышкі — вялікае і дастаткова люднае, але бруднае мястэчка. Па канстытуцыі 3 Мая на кароткі час было сталіцай асобнага Эйшышкага павета; праводзіўся буйны гандаль збожжам, коньмі, свіннямі, хатняй жывёлай. Кожны чацвёрты чацвер адбываліся вялікія таргі. Гэтае мястэчка называецца Віленскім прадмесцем, бо перакупшчыкі з Вільні прыязджаюць сюды рабіць закупы разнастайных прадуктаў. Касцёл мураваны, пабудаваны часткова на грошы з квесты³³, часткова з фондушоў былога пробашча эйшышкага Каліноўскага.

Жалудок — маёмасць графа Урускага, чыстае і добраўпарадкаванае мястэчка, мае невялікія крамы і вінны шынок, зрэдку бываюць кірмашы па продажы коней; прыгожы парафіяльны касцёл.

³¹ Сёстры міласэрнасці св. Вікенція дэ Поля, вікенціянікі (Szarytki), шэрыя сёстры, каталіцкая жаночая кангрэгацыя, заснаваная ў 1633 г.

³² Цяпер вёска Мастоўскага раёна, раней тут праходзіў стары шлях з Вільні.

³³ Квеста — збор сродкаў.

Астрына не малое, але бедна забудаванае мястэчка. Насельніцтва яўрэйскае вельмі ўбогае.

Васілішкі — мястэчка люднае і гандлёвае, мае добрыя крамы і разнастайных рамеснікаў-яўрэяў; мураваны касцёл дамініканаў фундацыі маршалка лідскага Ліманта.

Воранава славіцца пончыкамі, якія там выпякаюць; мае драўляны касцёл.

Беліца — маёмасць князя Вітгенштэйна, каля Нёмана з царквой і Кальвінскім зборам.

Орля таксама над Нёманам з царквой.

Радунь — мястэчка малое і беднае.

Ражанка — маёмасць графа Паца (цяпер сканфіскаванае у казну) з касцёлам парафіяльным шыкоўнай архітэктуры, фундацыі Паца.

Становішча Лідскага павета раўніннае, узгоркі сустракаюцца рэдка. Грунты па большай частцы жытнія, пшаніцы сеюць меней. Сельскую гаспадарку праводзяць даўнейшым спосабам: трохполле. Жывёла звычайная. Авечак мерыносаў нямнога. Коні сустракаюцца часцей добрыя. Матэрыяльнае становішча насельніцтва павета больш заможнае, чым у суседніх паветах.

Яўрэі ў Лідскім павеце пераважна цёмныя і фанатычныя, але досыць працавітыя; акрамя гандлю займаюцца разнастайным рамяством і часта сустракаюцца вельмі добрыя цесляры. Прывязаны да Краю; я нават ведаў некалькіх з іх гарачых патрыётаў.

Як сведкі гістарычных падзей, стаяць лідскія курганы каля Шайбакполя; у гэтым месцы адбылася вальная бітва ліцвінаў з татарамі, у якой Шайбак, брат хана Батыя, быў забіты³⁴. З той пары гэтая мясцовасць атрымала назву Шайбакполя. У 1863 г. каля ваколіцы Вільканцаў у Эйшышскай парафіі зімовай парой некалькі дзясяткаў людзей бачылі бітву паветранага войска ў старажытнай вопратцы; пісаў пра гэта Тэадор Нарбут да тагачаснага губернатара гарадзенскага Допельмейра з просьбай прыслаць каго-небудзь са спецыяльных людзей дзеля дазнання: ці была гэта фата-маргана³⁵, ці метэор невядомай дагэтуль прыроды. Але замест астранома быў прысланы спраўнік, які забараніў пад страхам быць павешаным усім сведкам гаварыць пра тое, што бачылі, і на гэтым справа скончылася. У Шаўрах, маёнтку Тэадора Нарбута, знаходзілася многа археалагічных літоўскіх знаходак з розных раскопак у Лідскім павеце; некаторыя камяні з гэтых раскопак былі ўмураваныя ў браму на дарожцы да саду.

ШЛЯХТА ВАКОЛІЧНАЯ³⁶

Шляхта засцянковая, альбо, як яе паўсюдна на Літве называюць, ваколічная, найвялікшая ў Лідскім павеце, у парафіях: Эйшышкі, Радунь, Ліда, Нача, Забалаць, а таксама і ў іншых ваколіцах; у вёсках, што цягнуцца на некалькі дзясяткаў дамоў, дзе жыве толькі сама шляхта часам і нават аднаго прозвішча, як, напрыклад, Ёдка, Чапля, Вільканец, Гервіланец, Болтуць, Сангін, Панятоўскі і інш.

Ваколіцы гэтыя маюць толькі невялікія адрозненні ад звычайных вёсак сялянскіх строем забудовы: з аднаго боку стаяць дамы пад жыллё, свіран, студня з жоравам, агароджаны падворак, пасярэдзіне вуліца, а на другім баку — гумно, стайні, аборы для жывёлы, птушкі хлёўнай. Розніца існуе толькі ў дамах.

Дом шляхціца мае сені, з якіх адны дзверы вядуць у гасцінны пакой — пакой з большымі вокнамі, з драўлянаю ці цаглянаю падлогай; сцены пабеленыя, а на іх абразы Збаўцы, Маткі Божай, святых патронаў, у некаторых партрэты Касцюшкі альбо князя

³⁴ Гэта міфічная гісторыя пра хана Шэйбака.

³⁵ Фата-маргана — рэдка сустраканая складаная аптычная з’ява ў атмасферы, якая складаецца з некалькіх формаў міражоў, пры гэтым аддаленыя аб’екты бачныя шмат разоў і з разнастайнымі скажэннямі.

³⁶ Miron-Bronislaw Narbutt. Szlachta okoliczna // Ziemia Lidzka. 1997. № 6 (28).

Юзафа Панятоўскага. Ля сцен стаяць зэдлікі, накрытыя кілімкамі (дыванамі без ворсу), альбо некалькі старасвецкай работы крэслаў, столікі простыя ці шліхтаваныя, а часам са стальніцай у краты для гульні ў шашкі; на століку можа быць калода старых зашмальцаваных картаў для гульні і некалькі кніжак для набажэнства, жыццеабрысы святых, зрэдку якая-небудзь іншая кніжка з тэкстам свецкім: Старажытная хроніка, альбо Марфей — разгадчык сноў, альбо Гісторыя пра Мелюзіну³⁷.

За гасціным пакоем — другі пакой, званы альковам, дзе стаяць куфры з адзеннем, бялізнай. Адначасова алькоў з'яўляецца спальным пакоем для гаспадароў. Пад абразом Маткі Божай Вастрабрамскай старанна захоўваюцца завешаныя фіранкай старая карабля³⁸ і пара пісталетаў ці флінта³⁹ — як памяткі пра прадзедаў.

З другой паловы сней дзверы вядуць у вялікую хату, дзе месціцца чэлядзь, з малымі вокнамі, цагляным токам; печ без коміна, толькі з дымнікам, званым пякарняй. Хата гэта нічым не адрозніваецца ад звычайнай сялянскай хаты літоўскай.

Проста ад увахода ў сені бывае камора⁴⁰, дзе захоўваецца варанне і розныя гаспадарчыя прыпасы. Ва ўсіх шляхецкіх дварах захоўваецца аднолькавая планіроўка з розніцай толькі ў тым, што ў некаторых дамах замест алькова на адзін пакой болей. У дварах ёсць сады, дзе пад садовымі дрэвамі стаяць вулі, а на градах квітнеюць камелі⁴¹, кракосы⁴², півоні, астры, зелянее рута, божае дрэўца⁴³, мята пярцовая.

У такіх дамках жыве грамадства шляхецкае: дзяды, бацька з дарослымі сынамі, дачка з малымі дзецьмі. Усе разам працуюць, уласнымі рукамі абрабляюць частку зямлі, перайшоўшую ім у спадчыну, што іх корміць і якую яны любяць. Рэдка шляхціц прадае сваю сялібу, хоць бы яму і добра абяцалі плаціць.

Вопратка засцянкавага шляхціца розніца кроем ад сялянскай сярмягі. Найчасцей носяць капоты⁴⁴ з даматканага альбо крамнага сукна ў фалды з тылу на манер тарататкі⁴⁵ альбо сурдут, доўгі за калена, камізэльку, каляровую хустку на шыі і боты. Шляхціцкі носяць сукенкі з рысавальнага паркалю альбо з воўны, чапцы і капелюшы. Паненкі галаву не пакрываюць. У часе работы нават на полі, а асабліва ў жніво, шляхціцка засцянкавая заўсёды ўбрана ў сукенку, шырокаполы саламяны капялюш і ніцяныя пальчаткі.

Уся сям'я з патрыярхальным укладам слухаліся гаспадара. Раскоша для яе чужая, патрэбы абмежаваныя. Ужо некалькі гадоў вольная ад падаткаў шляхта не ведае бядноты. А старанны шляхціц меў добры запас грошай, што згодна са старадаўнім звычаем змяшчаў пад працэнты ў больш заможнага грамадзяніна, не даючы веры адшчаднаму банку і іншым крэдытным расійскім інстытутам. У такой шляхецкай сям'і заўсёды

³⁷ Мелюзіна — фея з кельцкіх і сярэднявечных легендаў, дух свежай вады ў святых крыніцах і рэках. Часта малявалася як жанчына-змяя ці жанчына-рыба (русалка). Выходзіць замуж за смяротнага, паставіўшы яму ўмовы, каб ён ніколі не бачыў яе ў звычайным абліччы. Калі ён застае яе ў такім выглядзе, кідае яго. Каля 1182 г. пра гэтую гісторыю згадвае Вальтэр Мар (Walter Map) у «*Nonno cum dentibus*», каля 1200 г. — Эліян дэ Фруадмон (Hélinand de Froimont), у 1211 г. Гervасі Тыльбэрыіскі (Gervase of Tilbury), у XIV ст. П'ер Б'ерсір (Pierre Bersuire), пра Мелюзіну пісалі Вальтэр Скот, Гэтэ і т. д.

³⁸ Карабэля — парадная шабля ў XVI–XVIII стст., якую выкарыстоўвалі выключна для ўпрыгожвання шляхецкага ўбору.

³⁹ Флінта — старадаўняя крэмнёвая стрэльба.

⁴⁰ Камора — кладоўка.

⁴¹ Камелі — рамонкі.

⁴² Кракосы — календула.

⁴³ Божае дрэўца — мірт.

⁴⁴ Капота — кафтан.

⁴⁵ Тарататка — кароткі кафтан.

панавалі адзінства і пакой. Простая шчырая вера, пабожнасць і гасціннасць, любоў да айчыннай зямлі — гэта ва ўсе часы адметныя рысы засцянкавага шляхціца.

Да касцёла моладзь найчасцей едзе конна, мужчыны сталага веку і жанчыны — у брычках. Калі шляхціцу надарыцца ісці пехатою, то боты нясе на кійку, набліжаючыся да мэты падарожжа, абувае іх, а робіць гэта дзеля замілавання навакольных. П'янства і разбэшчанасць рэдка сустракаецца між шляхтай, аднак часцей піяцтва, якое найбольш зацятых даводзіць да самагубства. Штодзённая ежа шляхецкія розніцца ад ежы сялянскай большай разнастайнасцю страў. На бяседах і памінках, вяселлях, хрысцінах, ушанаваннях і т. п. — вялікая колькасць ежы, багацце страў. На сталае апроч гарэлкі і піва з'яўляецца мядок і кіслае віно з бліжэйшага мястэчка, а ў больш заможных — кава і гарбата. Танцы шляхты — гэта ўжо не скокі і матляханні, а паланэз, англес, вальс, галопада, часам мазурка і овертас. Апрача набожных песень, калі надыдзе вясёлая пара, з прыемнасцю можна паслухаць песні, што спяваюць мужчыны: «Курдэш над Курдэшамі»⁴⁶, «Сядзіць заяц пад мядзведзем» і іншыя, альбо паненка заспявае: «Выйдзі, выйдзі, прыгожая, з хаткі», «Тыя некалькі бяроз», «Чаго вочкі заплакала», «Страціўшы шчыгла» і да т. п., якія для патрыёта роднай зямлі з'яўляюцца ўзорам тэксту і мелодыі.

Шляхта засцянкавая лідская заўжды пільнуецца дому і гаспадаркі, рэдка выязджае за межы павета, таму часта ў размовах з людзьмі карыстаецца досыць скажонай польскай мовай, якая мае ўдзельныя, толькі ёй уласцівыя правінцыяналізмы і звароты мовы. Напрыклад: «Мусі быць в тым лесе веверкі ест», «Як я в бабкі паньскей служыл і сездял в столе пшы вечежы», альбо на пытанне «Пане С, чы сон юж ксенжа в косцеле?» шляхціч адказаў: «Ту сон вшыстке народы, але не вшыстке обычае», гэта значыць: тут людзі розных заняткаў, але духавенства няма; альбо на пытанне адной грамадзянкі: «Пані Р, ці добра аддала дачку замуж і за каго?» шляхцянка адказала: «Ласне я пані не мувіла? За Мядовскаго», — «Чы добже?» — «Ат добже, недобже, ды пшынаймней пільноваць не тшеба!».

Пасля дажынак, восенню па Усіх Святых, шляхта адпраўляе памінальныя службы за душы памерлых родных. Гэтыя службы ў парафіях, населеных шляхтай, адпраўляюцца кожны дзень цэлы месяц і прыносяць немалы даход пробашчу. Пасля службы госці звычайна запрашаюцца на цэлы дзень і пры чарцы ўспамінаюць пра годнасці і прыгоды памерлых, пра лепшыя часы, у якія тыя жылі.

У шляхты лідскай ёсць сімпатыі да Францыі і вера, што толькі з яе дапамогай Край уздыхне. Вера гэта глыбокая і паходзіць з памяці старэйшага пакалення, што помніць яшчэ Вялікую армію Напалеона, якая ў 1812 годзе ішла праз Літву да Расіі. Пры набліжэнні француза ніводнага маскаля на Літве не было. Помню, аднаго разу вярнуўся я з Вільні, зайшоў да мяне сусед, шляхціц засцянкавы Буйко, па навіны з горада, і калі я яму распавёў, што выйшаў указ, каб сыны грамадзян, маючых сто душ, абавязкова служылі ў вайскавай альбо цывільнай службе, Буйко з вялікай упэўненасцю сказаў: «Калі так, то будзе вайна, даю пану слова!» Пытаюся: «Адкуль такая ўпэўненасць і чаму павінна быць вайна?» Адказаў: «Француз гэтага не сцерпіць». Я змаўчаў на гэтка пераканаўчы аргумент.

Пераслед і ўціск на засцянкавую шляхту праводзіўся касаваннем яе шляхецтва, запісам у аднаасобнікі і забіраннем у рэкруты, знявераная і абдзіраная чынавенствам, з памяццю ад дзядоў і бацькоў пра свае даўнейшыя свабоды і роўнасці грамадзянскія, калі шляхціц на нарадзе быў паважаны за роўнага з ваяводам, шляхта засцярожылася ў сабе і старанна захоўвала ў сваіх сэрцах ва ўсіх пакаленнях любоў да Айчыны і дух пасвячэння для яе, а ў звычайных хатніх — народныя традыцыі з даўніны. Калі б пісьменнікі гістарычных

⁴⁶ Курдэш — ад турэцкага слова *karyndasz* (брат, кампаньён), у старажытных ліцвінскіх святочных песнях гэтым словам завяршалася страфа.

аповесцяў хацелі б праўдзіва намаляваць паспалітую шляхетнасць, то толькі і трэба, што змаляваць з натуры больш сталага па ўзросце прадстаўніка шляхты засцянковай лідскай.

Пасля заняпаду Рэчы Паспалітай і падзелу Краю шляхта лідская мала клапацілася аб навуцы і адукацыі сваіх сыноў. Зрэдку пасылала іх да школ піярскіх пры сваіх касцёлах, што фінансаваліся з розных прыватных фондушоў, пакуль тыя не былі забраныя ў скарб расейцамі; альбо аддавалі іх за паслужнікаў да ксяндзоў — прафесараў, альбо пры багацейшых панічах — студэнтах, з якімі разам вучыліся ў школах. Такія шляхецкія сыны па заканчэнні школ павятовых найчасцей мелі працу ў канцэлярыі павета і не раз займалі высокія ступені ў чынавенскай іерархіі, не трацячы пры гэтым цалкам рысы народнага духу Рэчы Паспалітай. Другія паступалі ў семінарыі свецкіх ксяндзоў альбо да навіцыйнаў законных альбо арандавалі драбнейшыя маёнткі. Шляхціцкі ў кляштарох у законніц навучаліся работам і выходзілі да працы служанкамі і аптэкаркамі. Паўсюдна навука шляхціца і шляхціцкі засцянковай абмяжоўвалася веданнем катэхізіса, уменнем чытаць, пісаць і лічыць. Уменне набывалася ў шляхціца, што зімой кватараваў у доме, альбо ад мясцовага арганіста. Аднак значная частка шляхты наогул не ўмела пісаць.

Лідская шляхта давала на ўсю Літву аканонаў, намеснікаў, пісараў павятовых. З яе кола былі арганісты, садоўнікі, ключвойты⁴⁷. Рамяством і гандлем, як і даўней, шляхціц не займаўся. Да службы вайскавай расійскай таксама не ўступаў, хіба што прымусова, калі былі пераробленыя на аднаасобнікаў.

У апошнія часы, калі шляхта засцянковая лідская жыла лепей, чым звычайныя грамадзяне, г. зн. па-паўпанску, узнікла патрэба вучыць дзяцей навукам, і шляхта пасылала сваіх сыноў не толькі ў школы, але і ва ўніверсітэты, а дачок, найчасцей з сем'яў аканонаў, навучалі ў прыватных пансіёнах. Паненкі затым працавалі гувернанткамі, а некаторыя праз шлюб з заможным чалавекам, падымалі з упадку ўсю сваю збыдзелую сям'ю.

У 1831 годзе і ў апошнім паўстанні 1863 года шляхта засцянковая пастаўляла найвялікшы кантынгент моладзі ў шэрагі народныя, несла апошні грош на ахвяру дзеля Краю, таму шляхта засцянковая цярпела найбольшы пераслед з боку ўрада. Спальваліся дамы і гаспадарчыя пабудовы, забіраліся маёнткі і цэлыя сем'і шляхецкія высылаліся этапам у Сібір альбо ўглыб Расіі, нават без аніякай прычыны, дастаткова было даносу першага жандара альбо паліцыянта, што захоўваецца зброя альбо што калісьці ў засценку ўкрывалі паўстанца. Так у Лідскім павеце ў Дэмбраўскай парафіі вынішчана цэлая ваколіца Шчукі і некалькі іншых.

На высылцы ў Расіі, наколькі я мог бачыць, шляхта засцянковая вызначалася працавітасцю, пачціvasцю, міласцю да веры дзядоў-прадзедаў сваіх і глыбокай верай у блізкае ўваскрэшэнне і будучыню Айчыны.

Не зламаны пераследам дух неаднойчы ўзбуджаў пашану ў саміх маскалёў. На высылцы ў Расіі найчасцей шляхціц браўся за рамясто і нават займаўся дробным гандлем.

У вязні ў Вільні ў кляштары Св. Пятра бачыў шляхціца засцянковага з-пад Ліды Стэфана Вільбіка. Ён набіраў добраахвотнікаў у аддзелы Людвіка Нарбута ў Лідскім павеце і дастаўляў жывёлу. Арыштаваны расейцамі з мандатам Урада Народнага, пасаджаны быў у вязню і адданы пад ваенны суд. Захоўваў поўны спакой і моцную волю і нікога не скампраментаваў. У калегі па вязніцы, які яго мне прадставіў, Вільбік пытаўся: «Скажы, пан, які можа мне быць дэкрэт?» «Могучь павесіць», — той адказаў. Задумаўся трошкі Вільбік, але праз хвіліну спытаў: «А ці я буду ў гісторыі?» — «Абавязкова: гісторыя пераказвае нашчадкам імёны ўсіх, хто заслужыў у Айчыны», — адказаў той. На што Вільбік з усёй энергіяй выказаў: «Хвала Богу — няхай вешаюць!» Потым яго выслалі на цяжкія работы ў Сібір.

⁴⁷ Ключвойт — выбраны прадстаўнік ад жыхароў ўсяго ключа. Ключ — вялікі двор, які дзяліўся на фальваркі ці засценкі. — *Заўвага перакладчыцы.*

ПАН ЮЗАФ ГРУЖЭЎСКИ⁴⁸

Знаў я аднаго з дэпутатаў былога сейма, жыхара Лідчыны Юзафа Гружэўскага⁴⁹, які меў ўжо болей за 80 гадоў, афіцэра яшчэ з часоў Касцюшкі, дэпутата былога Трыбунала Літоўскага і прэзідэнта межавага суда ў Лідзе. Быў гэта ветэран сеймаў і чалавек рэдкай дасціпнасці і яснасці думак (*presense d'esprit*), так, што нават такому дзікаму варвару, як тагачасны губернатар гарадзенскі Мураўёў, здолеў спадабацца і ўсё ад яго атрымаў. Нават калі потым губернатар стаў міністрам дзяржаўных маёмасцяў, ён дапамог Гружэўскаму выйграць судовы працэс і набыць маёнтак Кульбакі.

Апавядаў мне мой бацька пра яго некаторыя анекдоты. Напрыклад.

Гружэўскі, будучы яшчэ маладым кавалерам, любіў іграць у карты і жыць напаказ, многа гаварыў пра свой дастатак, а кішэнь не заўсёды была поўная. У Вільні, калі быў дэпутатам Трыбунала, неяк перад кабетамі пахваліўся, што нібыта каля горада набыў прыгожы вясковы фальварак. Жанчыны ўпрасілі, каб у гэтай набытай маёмасці зрабіў вясковы падвячорак з танцамі. Гружэўскі авансам запрасіў іх, паабяцаўшы прызначыць дзень і паказаць дарогу, па якой належыць ехаць, але, выйшаўшы, задумаўся, як выбрацца з гэтага клопату. Успомніў сабе, што мае паблізу Вільні даўнейшага знаёмага сваіх бацькоў, пана чашніка Лучку — гаспадара маёнтка ў вельмі прыгожым кутку. Прыязджае да яго і просіць дазволу на прыём дам у яго доме. Пасля доўгіх адказаў і размоў пра марнатраўства чашнік згадзіўся. Узрадаваны Гружэўскі вяртаецца ў Вільню, рыхтуе ўсё, што патрэбна да вечарыны, запрашае гасцей і прыязджае, каб пераканацца, што ўсё прыгатавана як належыць. Смутная трывога нараджаецца ў яго, калі на выгане ён бачыць нераспакаваныя фурманкі і дазнаецца, што чашнік перадумаў і не дазваляе ў сябе аніякіх гуляў! Просіць яго зноў, даводзіць яму, што ён кампрамэтуе Гружэўскага, але дарэмна. Нарэшце згаджаецца, што праект няўдалы і што ён неадкладна вышле да Вільні лісты з прабачэннямі і адменіць гасціну. Пасля гэтага выходзіць на выган і прыказвае служкам неадкладна заняцца неабходнымі прыгатаваннямі, а сам, дабыўшы з воза некалькі бутэлек віна, вяртаецца да чашніка і прапануе перакуліць разам з ім пасяброўску бутэлечку. І пачынаюць піць! Калі пасля некалькіх бутэлек чашнік ужо добра даспеў, Гружэўскі прапанаваў яму, каб не пагаршаць справу, перайсці ў спальны пакой і там пры бяседзе прадоўжыць тосты. Праводзіць туды добра разамлеўшага чашніка, пераапранае яго ў шляфрок⁵⁰, чапец і ўгаворвае трошкі паспаць.

Той скоро засынае. Гружэўскі замыкае яго на ключ, кажэ зачыніць акно і ўжо свабодна кіруе падрыхтоўкай салону. З'язджаюцца госці, дамы хваляць прыгожую маёмасць і віншуюць з яе набыццём. Аднак калі пасля афіцыйнай часткі распачалася забава і танцы, чашнік прабудзіўся, бо спальны пакой яго быў каля салона, і пачаў галасіць, каб яго выпусцілі. Ствараецца агульнае замяшанне, Гружэўскі пачынае перапрашаць гасцей і расказвае, што мае сваяка дзядка, слабаватага на розум, які мае пункцік: пачувае сябе гаспадаром дому і лічыць, што з яго дому робяць карчму, таму ён, Гружэўскі, змушаны падчас прыёму гасцей у сябе закрываць дзядка. У гэты час адчыняюцца дзверы і паказваецца чашнік у неахайным туалете, напалову п'яны. Прысаромлены, ён просіць адчыніць акно і вылазіць праз яго. Астатак ночы, пакуль не параз'яджаліся госці, праводзіць у доме прыслугі.

Пасля балу Гружэўскі папрасіў прабачэння, патлумачыўшы, што, прыціснуты абставінамі, быў вымушаны выставіць пана Лучку за вар'ята, неабходна ж было яму

⁴⁸ Miron-Bronislaw Narbutt. Imc. W. Pan Józef Grużewski // Ziemia Lidzka. 1998. № 1 (29).

⁴⁹ Юзаф Гружэўскі, капітан войск польскіх, суддзя мяжовы Лідскага павета і апошні прэзідэнт гродскі лідскі, нарадзіўся ў 1760 г., памёр у 1845 г., у 1826 г. набыў ад герцага де Біель фальварак Кульбакі, 11 км ад Ліды (у 1826 г. вёска Кульбакі, дамоў 24, душ мужчынскіх 60, жаночых 54) і тут жыў да смерці. — *Заўвага рэд.*

⁵⁰ Шляфрок — хатні халат. — *Заўвага перакладчыцы.*

запэўніць кабет, што ён асабіста і ёсць уладальнік маёнтка. Наступіла згода і новая папойка.

Калісьці ў Варшаве Гружэўскі іграў у карты і не меў крэдыту. Удаўся слабым і папрасіў гаспадара дому, у якім жыў, прывесці да яго адваката для напісання тастамента. У тастаменце аб'яўляе, што ён бяздзетны і не мае блізкіх крэўных, таму значную частку свайго дабра на Літве адпісвае сваім прыяцелям: пералічвае фальваркі, запісвае кожны фальварак канкрэтнаму ўладару, а адзін фальварак (належаў да скарбу) даруе гаспадару, якога просіць быць сведкам тастамента. Між тым наракае на недакладнасць свайго агента, які не прысылае яму грошы. Гаспадар пераканаўся, што Гружэўскі ёсць пан заможны, сам яму пазычыў сто дукатаў, з якімі хітрук патаемна выехаў з горада. Доўг гэты потым адаслаў.

На сейме ў часы Мураўева ўмеў дасціпнымі і трапнымі рэплікамі выправадзіць з зала сейма прысланага ад урада пракурора і застаўся непакараны. Калі на іншым сейме адзін з грамадзян, жывучых на поўным пансіёне ў Гружэўскага, кінуў супраць яго чорную крэску (у вазон для галасавання, прагаласаванне супраць), Гружэўскі гэта запомніў і, вярнуўшыся дахаты падчас абеду, калі усе восем яго кватарантаў сабраліся разам, пачаў раздаваць суп з вазы — суповай місы. Перад тым палічыў асоб, паўтараючы, што ёсць памылка. Адзін з іх спытаўся, што гэта можа значыць, калі ў наяўнасці было восем каля стала. Адказаў: «Як да вазона, дык сем, як да вазы — дык восем, выразная памылка». Вінаваты моцна пачырванеў, а абед пайшоў далей аздоблены дасціпнай размовай Гружэўскага.

У найбольш цяжкіх становішчах, у якія не раз трапляў, заўжды яго ратаваў трапны выраз, яснасць думкі і хуткі розум.

СЕЛЯНІН У ЛЕТАРГІЧНЫМ СНЕ⁵¹

З-за мяжы паміж зямельнымі ўладаннямі Гружэўскі меў судовую справу з суседам. Суседа жадаў настрашыць і прымусіць да саступак і згоды, карыснай для сябе, таму ўжыў такога фортэля.

На спрэчным кавалку зямлі здарылася сварка і бойка паміж сялянамі Гружэўскага і яго суседа, якая скончылася сінякамі – варожыя бакі ўзаемна ўзнагародзілі імі адзін аднаго. Сярод браўшых удзел у бойцы быў селянін Гружэўскага — Мацей, хударлявы мужчына з бледна-жоўтай скурай.

Пан паклікаў яго і ўгаварыў, каб сказаў, што моцна збіты. Гэтым часам хутка робяць труну і назаўтра рана, пусціўшы пагалоску, што Мацей памёр, вязуць труну за 10 вёрстаў у павятова горад Ліду. Мацей і некалькі людзей з вёскі, некалькі кабет, ідучы пры труне, весела гамоняць, а Гружэўскі па дарозе гэты картэж падганяе. Наблізіўшыся да горада ён пачаставаў усіх гарэлкай, загадаў Мацею лажыцца ў труну і прыкінуцца памерлым, кабетам — плакаць і галасіць, пералічваючы даброты нябожчыка, згодна са звычаем літоўскіх сялян; а сам, як міністр цырымоніі, павольна паехаў за труной. Заехалі ў горад Ліду — бабы яшчэ галасней плачуць. Збіраецца на вуліцы купка зацікаўленых. І тут Гружэўскі кажа пахавальнаму картэжу спыніцца, а сам, адаслаўшы двух коней да карчмы, ідзе да павятовага доктара, каб з ім пагаварыць аб выдачы пасведчання, што Мацей на самай справе забіты, завяраючы яго, што гэтае пасведчанне ўраду перададзена не будзе. Сустрэкае доктара на вуліцы і пачынае пераказваць свой інтарэс. Доктар Замяцін быў маскаль, але здаўна жыў у Лідзе, жонку меў тутэйшую, любіў выпіць, але быў больш сумленным ад сваіх землякоў і знаў сваю навуку; добра ведаў Гружэўскага і здагадаўся, што ў гэтай справе ёсць нейкая містыфікацыя. Не дазволіўшы яму скончыць аповед, пытаецца: дзе цела памерлага? Гружэўскага адказвае, што картэж затрымаўся на вуліцы за некалькіх крокаў, і разам з доктарам ідзе

⁵¹ Miron-Bronisław Narbutt. Imc. W. Pan Józef Grużewski // Ziemia Lidzka. 1998. № 1 (29).

аглядаць нябожчыка. Гружэўскі стараецца адвесці яго як найдалей ад труны, але яны сустракаюць па дарозе павятовага справавода. Доктар прапаноўвае разам з ім напісаць патрэбны акт. Гружэўскі не мае часу папярэдзіць справавода, чаго ён уласна хоча, бо яны ўжо падыходзяць да труны. Пакідае ён усё на волю выпадку. Замяцін набліжаецца да труны, загадвае яе адчыніць і, зірнуўшы на селяніна, з упэўненасцю гаворыць: «Забіты!» Гружэўскі рады і зараз жа дамагаецца выдачы пасведчання, але доктар (разам з ім быў і цікаўны да ўсяго такога яго фельчар Маеўскі) удакладняе, што трэба зрабіць уздоўж цела разрэз, г. зн. ускрыць труп. Гружэўскі просіць адкласці такую рэч, але Замяцін патрабуе зрабіць гэта неадкладна і загадвае заехаць з памерлым на першы падворак і кажа фельчару: «Маевский, принеси инструменты!» Селянін ляжыць спакойна, бо, чуючы пра інструменты, думае, што будзе нейкая музыка. Гружэўскі, збянтэжаны, просіцца. Праз некаторы час прыносяць скрыню з хірургічнымі інструментамі. Доктар, дастаўшы скальпель, дае яго Маеўскаму і, падміргнуўшы, моцна крычыць: «Режь ему брюхо!» Мацей, пачуўшы такі вырак, падымаецца з труны. Напашаны цікаўны люд разбягаецца ў розныя бакі, а нябожчык уцякае за плот. Доктар, справавод і фельчар смяюцца. Гружэўскі прыкідваецца аслупянелым ад здзіўлення.

Доктар наблізіўся да яго і гаворыць: «Пан Гружевский! Вы хотели старого доктора обмануть». Гружэўскі спакойна паўтарае: «Бедны Мацей быў у летаргічным сне!» Замяцін і справавод замаўчалі, потым пачалі зноў смяцца, і ўся справа мела працяг пры бутэльцы і так пайшла ў нябыт. Мацей, вярнуўшыся дадому, ужо больш ніколі не ўдаваўся за памерлага.

Гружэўскі аддзячыў сялян, саступіў суседу ў справе аб мяжы, а гаворка пра гэты трагікамічны выпадак доўга кружыла ў павеце.

Юзаф Гружэўскі быў жанаты з Казімірай Нарбутоўнай — дачкой Антонія Нарбута — маршалка лідскага з лініі кобынскай. Памёр бяздзетны. Маёнтак Кульбакі пасля яго смерці перайшоў да яго радні Вэндзігольцаў.

ДУБІЧЫ⁵²

У Лідскім павеце, у глыбіні лясоў, над вялікім возерам стаяў невялікі драўляны філіяльны касцёл у Дубічах, а ў ім у вялікім алтары — фігура Пана Езуса з цярновым вянком, падобная да фігуры, што знаходзіцца ў Вільні на Антокалі ў даўнейшым касцёле. Богу спадабілася гэтае места асвятціць сваімі ласкамі.

На працягу года ў Дубічах было некалькі фэстаў. Прыбывалі асабістыя панскія павозкі, брычкі шляхецкія, вазкі ўсялякага роду з пабожнымі і шмат пешых пілігрымаў. Усялякіх класаў людзі спяшаліся на вігілію на ўрачыстыя нешпары⁵³. Маленькая літоўская вёска з некалькіх дамоў пры касцёле, невялікі домік ксяндза і адзіная карчма былі не ў стане змясціць прыбываючых. Гумны і свіраны служылі паням за будуары і салон, а люд вясковы большай часткай адпачываў пад голым небам і пры першым святле спяшаўся да спавядальніц. Зранку ў дзень фэсту прыязджалі яўрэі-крамнікі, развешвалі ў прызначаных будах розныя тавары: рознакаляровыя пацеркі, яскравыя хустачкі, іголки, напарсткі, разнастайныя ніткі, зіхоткі, усё гэта цешыла вока, і кожная пакупніца спяшалася што-небудзь набыць. У другім баку прадавалася палатно хатняга вырабу, сушаныя грыбы, шапкі і боты мужчынскія.

Перад касцёлам у два шэрагі сядзяць жабракі. Рознага кшталту калекі спяваюць разнастайныя святыя песні альбо, паўтараючы раз і назаўсёды завучаныя вершаваныя слупкі, заклікаюць да літасці тых, хто выходзіць з касцёла. І сыплюцца грошы да іх рук,

⁵² Miron-Bronislaw Narbutt. Dubicze // Ziemia Lidzka. 1998. № 2–3 (30–31).

⁵³ Нешпары — чытанні малітваў нараспеў. — *Заўвага перакладчыцы.*

а хлеб — да торбаў. Гоман ад размоваў, крыкаў і плачучых спеваў жабракоў, рознакаляровыя строі сялян, яўрэяў, шляхты і паноў — усё гэта ўяўляла з сябе абразок, годны пэндзля мастака фламандскай школы.

Ксяндзы спавядалі не толькі ў касцёле, але і на могільках пры касцёле. Ісці за працэсіяй можна было з цяжкасцю з-за людскіх тлумаў. Пасля св. імшы і нешпараў уся гэтая гурма людзей вярталася дадому, і на наступны дзень у Дубічах зноў панавала звычайная цішыня, аж да наступнага фэсту. Мясцовыя сяляне былі заможныя, богабаязныя і любілі Край, жылі з гаспадаркі і рыбалоўства.

У 1863 годзе, калі пачалося народнае паўстанне, лідскі аддзел пад кіраўніцтвам Людвіка Нарбута часта быў у Дубіцкіх лясах, і ў гэтых лясах у красавіку 1863 года адбылася бітва з расейцамі на чале з Цімафеевым, у якой цэлая партыя паўстанцаў здолела перайсці ў іншае месца, але яе кіраўнік з трынаццацю ваярамі з блізкага атачэння лідскай шляхты палеглі. Салдаты маскоўскія абадралі трупы на полі бітвы і да Дубіч прывезлі іх нагія целы. Тагачасны генерал-губернатар віленскі Назімаў дазволіў ушанаваць памерлых пахаваннем у касцёле. Была сабраная патрэбная адзежа і зроблены труны. Целы гэтыя ляжалі тры дні ў бабінцы касцельным. Рыцарскі катафалк з дванаццаці простых трун паставілі ў касцёле, а слёзы люду віленскага і грамадства, энкі мацярок, сясцёр і сірот палеглых, быў найвыразнейшай мовай на іх пахаванні.

Усе прысутныя мелі за гонар несці гэтыя дарагія труны да места іх вечнага спачыну і пакладзены яны ўсе былі ў адной агульнай магіле пры касцёле, а людзі ўпрыгожылі гэтае месца найпрыгажэйшым помнікам, бо курган быў насыпаны уласнымі рукамі з роднай зямлі. Магіла абаронцаў Волі была страшнай для ворагаў: людзі збіраліся ля магілы і чыталі малітвы. Рускія знеслі касцёл і, не баючыся святакрадства, раскідалі курган, зруйнаваўшы яго з зямлёй. Аднак не згінула праз гэта памяць пра верных сыноў Краю, захоўваецца яна ў сэрцах усіх справядлівых і годных ліцвінаў і палякаў.

ШЛЮБНЫЯ ВОЙСКІ⁵⁴

Часта і цяпер сярод лідзян старэйшага веку можна пачуць тытулы-мянушкі: «капітан войска Ляшковіча», «маёр войска Валёвай» і т. п., якімі жартаўліва называлі людзей сямейных. А гісторыя з'яўлення такіх тытулаў наступная.

Быў у Лідскім павеце быў заможны стараста па прозвішчы Валь, уладар Ішчалны, Голдава і іншых вялікіх гаспадарак. Ён ужо у сталым веку ажаніўся з паннай з Шукевічаў і быў у яе так закаханы, што перад шлюбом апісаў на жонку ўсю сваю маёмасць. Пані Валёва была досыць энергічнай жанчынай і праз некаторы час самастойна кіравала не толькі маёнткам, але і асобай мужа, пра існаванне якога ўсе пачалі забывацца, бо ў размовах упаміналі толькі пра пані Валёву. Аднаго разу, калі ў маёнтку былі госці, Валь некалькі разоў паспрабаваў падтрымаць бяседу, аднак адна з гасцяў цішком запыталася ў Валёвай: «*Як завуць гэтага старога, напэўна гэта эканом пані?*» І тая, пачырванеўшы, працадзіла праз зубы: «*Гэта мой муж*». Сястра ж пані Валёвай была замужам за Каралем Лясковічам. Лясковіч быў чалавек небагаты, але меў добрую галаву і моцную волю. Сваёй жонкай кіраваў дэспатычна. Прыкладна гэтак жа, як Валь у жонкі, яна не мела аніякага голасу ў мужа. Абедзве пары жылі разам, бо Лясковіч быў даверанай асобай Валёвай і займаўся яе гаспадарчымі справамі.

Кароль Нарбут, лідскі крайчы⁵⁵ і земскі пісар, будучы чалавекам вясёлага характару, падзяліў сваіх жанатых землякоў на два войскі: «*войска Валёвай*» і «*войска Ляковіча*».

⁵⁴ Miron-Bronisław Narbutt. Armije małżeńskie // Ziemia Lidzka. 2002. № 1 (48).

⁵⁵ Крайчы — пасада пры княжацкім двары з XIII ст.: наразаць ежу пасля таго, як стольнік прынес стравы на княжацкі стол.

Усе мужчыны, якія былі пад абцасам у жонак, і тыя, якія паслухмяна выконвалі жаночыя загады, адносіліся да афіцэраў войска Валёвай.

А ў залежнасці ад ступені заслуг — хто больш ці менш быў пакорны і падатлівы, атрымоўвалі патэнт на званні, ажно да генерала. І наадварот, мужы, якія трымалі сваіх жонак моцна, былі афіцэрамі войска Лясковіча.

Армія Валёвай мела ў сваіх шэрагах і капеланаў. Гэтымі капеланамі былі пробашчы, заваяваныя сваімі гаспадынямі.

Патэнты войска Валёвай гучалі прыблізна так:

«Мы, з яснавяльможнай ласкі, фельдмаршал войска Валёвай, абвяшчаем усім навокал і кожнаму асобна, каму аб гэтым ведаць патрэбна, што капітану NN прызначаецца (пералічваліся заслугі (падзеі), якія давалі права на ўзнагароду) званне маёра; пра гэта абвясцілі і даводзім: усім генералам, штаб- і обер-афіцэрам, усім шараговым вышэйназванага NN прызначаць за маёра і належным чынам вайсковы гонар аддаваць. Выдадзена ў нашым галоўным штабе».

Подпіс фельдмаршала і начальніка штаба, а таксама пячатка на воску. На пячатцы быў вобраз тоўстай бабы, якая сядзела ў фатэлі з пугай, а перад ёй уклечаны муж. Вакол іх надпіс: «Пячатка войска Валёвай». На пячатцы войска Лясковіча быў мужчына які карае схіленую перад ім жанчыну і ўнізе надпіс: «Гэта я, служба пана майго». Вакол надпіс: «Пячатка войска Лясковіча». Калі ж хто-небудзь з афіцэраў войска Валёвай знаходзіў адвагу стаць самастойным у сям'і, яго пераводзілі ў войска Лясковіча; аднак гэта здаралася рэдка, і часцей афіцэры войска Лясковіча пераходзілі да Валёвай, бо нездарма Красіцкі напісаў: «Мы кіруем светам, а намі жанчыны».

У войску Валёвай быў асобны катэхізіс: былі абавязаны верыць, што адкупіла і асвяціла іх Яе Мосць. Як узнагароду за заслугі вышэйшыя афіцэры атрымоўвалі ад Яе Мосці права звацца адмысловым дрожджавым блінам, спечаным без агню і вады белаю ручкай пані на марсавых іх палічках. Добры шляхецкі гумар выяўляўся ў гэтых жартах. Жартавалі ўзаемна, не крыўдуючы. Прылічалі сябе да найстаражытнейшых рыцараў, бо першы чалавек Адам ужо ў раі прыслугоўваў Еве. Гэтыя званні так увайшлі ў моду ў Лідскім павеце, што амаль кожны абывацель меў пэўны вайсковы чын і прыпіску да аднаго з войскаў.

Аднойчы на балі ў вёсцы Перапечыца Рапніна пазнаёмілі з крайчым Нарбутам. Падчас знаёмства Рапнін сказаў: «*Я з'яўляюся фельдмаршалам⁵⁶ расійскай арміі і меў бы задавальненне даведацца аб тым тытуле, які я мог бы мець у войску, створаным панам Нарбутам*». На што Нарбут адказаў: «*Гэта будзе залежыць ад заслуг Вашай княскай светласці, заўважаных на адпаведным полі славы, прызначаным выключна для гэтых войскаў*».

Праз нейкі час дамы намовілі княжну Рапніну падысці да мужа, які іграў у карты, і палашчыць яго па твары, што яна і зрабіла. Прайшло некалькі хвілін, і камердынер прынёс вялікі запячатаны пакет, які падаў князю. Рапнін неадкладна адкрыў пакет і знайшоў у ім патэнт на чын падхарунжага «*войска Валёвай*». Задаволены, ён, схваўшы гэты патэнт, сказаў, што далучыць яго да іншых сваіх патэнтаў з вайсковымі тытуламі і ўзнагародамі.

*Пераклад Галіны ЛАЎРЭШ,
каментары Леаніда ЛАЎРЭША*

⁵⁶ Імператар Павел 18 лістапада 1796 г. прысвоіў 62-гадовому Рапніну чын генерал-фельдмаршала, а ў 1798 г. звольніў яго са службы. Гэта таксама дазваляе датаваць падзеі ў Перапечыцы паміж 1796 і 1798 гг.

УНІЯЦКІ СВЯТАР АДАМ ПЛАЎСКІ

У гербоўніку Каспра Нясецкага род Плаўскіх фігуруе ў Слонімскім павеце¹.

З кнігі «Універсітэт Віленскі» Юзафа Бялінскага бачна, што Адам Плаўскі паходзіць з тэрыторыі Брэсцкай дзяцэзіі, у 1818–1822 гг. ён вучыўся ў Галоўнай семінарыі пры Віленскім універсітэце і закончыў яе са ступенню магістра². У данясенні мітрапаліту Булгаку з Віленскага ўніверсітэта ад 6 ліпеня 1822 г. паведамляецца пра неабходнасць даслаць у Галоўную семінарыю двух клірыкаў з Брэсцкай епархіі замест «*скончыўшых чатырохгадовы курс навук Адама Плаўскага (са ступенню магістра багаслоўя) і Іосіфа Каяловіча*»³. Брэсцкая епархія мела пяць месцаў у семінарыі⁴. У Віленскай Галоўнай семінарыі ён вучыўся разам з галоўным «ліквідатарам» уніі Сямашкам.

Яшчэ ў лістападзе 1827 г., знаходзячыся ў Пецярбургу, протапрэсвітар Сямашка па прапанове расійскага ўрада, піша на імя дырэктара дэпартаменту замежных веравызнанняў Карташэўскага запіску якая потым стала знакамітай, у якой прасіць урад ажыццявіць прапанаваны ім рэформы, у выніку якіх уніяты «*непазбежна злучацца з праваслаўнай царквой*». Неўзабаве 2 красавіка 1833 г. ва ўзросце 35 гадоў Сямашка прызначаны Літоўскім епархіяльным грэка-каталіцкім епіскапам. І ўжо 12 мая ён падпісвае прашэнне Сіноду аб асабістым далучэнні да Праваслаўнай царквы, але застаецца грэка-каталіцкім епіскапам. У гэтай паперы ён піша, што ўжо 6 гадоў лічыць сабе праваслаўным і калі да гэтага часу не змяніў веру афіцыйна, дык для таго, каб зручней было далучыць і 1,5 мільёна ўніятаў⁵. Па прапанове епіскапа Іосіфа, грэка-ўніяцкая калегія 7 лютага 1834 г. вырашыла прыняць для ўніяцкіх цэркваў служэбнік і кнігу спеваў пры набажэнствах маскоўскага друку (Маскоўскай сінадальнай друкарні)⁶.

Першы вялікі пратэст супраць кніг маскоўскага друку быў у Наваградку, дзе для сустрэчы з Сямашкам сабралася да 60 святароў і наваградскі благачынны Ян Гамаліцкі ад іх імя прадставіў пісьмовае прашэнне, ён прасіў каб яны былі вызвалены ад ужывання гэтых кніг (тэкст прашэння ў дадатку да артыкула). Нават не прачытаўшы дакумент, епіскап тут жа загадаў усім святарам чытаць па-стараславянску. Чыталі яны дрэнна і атрымалі вымову, пасля чаго епіскап дадаў, што меркаванне гэтых мааладукаваных святароў не можа лічыцца грунтоўным. Пасля закрыцця сходу Сямашка зрабіў строгую вымову благачыннаму з пагрозай, што сашле яго ў манастыр і пазбавіць прыхода (гэта значыць — сродкаў да існавання), калі ён праз тры дні не прадставіць пісьмовага адрачэння ўсіх святароў ад свайго прашэння і не выдасць завадатараў. Пасля моцнага ціску святары выдалі завадатараў і падпісаліся пад неабходнай паперай⁷.

Сярод «завадатараў» быў і Адам Плаўскі, які, як высокаадукаваны чалавек, разумее, што пераход на маскоўскія богаслужбовыя кнігі — гэта пачатак канца уніі. Сямашка

¹ Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. J. Lipsk. 1841. T. 7. S. 327.

² Bieliński Józef. Uniwersytet Wileński. Kraków. 1899–1900. T. I. S. 112.

³ Бацька гісторыка М. Каяловіча.

⁴ Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. Т. 2. СПб., 1907. С. 741.

⁵ Киприанович Г. Я. Жизнь Иосифа Семашки, митрополита литовского и виленского, и воссоединение западно-русских униатов с православной церковью в 1839 году. Вильна. 1893. С. 40, 70, 68.

⁶ Киприанович Г. Я. Жизнь Иосифа Семашки, митрополита литовского и виленского, и воссоединение западно-русских униатов с православной церковью в 1839 году. С. 78.

⁷ Киприанович Г. Я. Жизнь Иосифа Семашки, митрополита литовского и виленского, и воссоединение западно-русских униатов с православной церковью в 1839 году. С. 82.

і яго аднадумцы дэкларавалі, што імі ўсё робіцца для выгоды кліру і ўмацавання уніі⁸, а святароў, якія разумелі, што справа ідзе да ліквідацыі іх царквы і не маўчалі, абвінавачвалі ў распаўсюдзе чутак. Трэба сказаць, што пераход на маскоўскія кнігі, вельмі ўсхваляваў нават міністра ўнутраных спраў Д. М. Блудава, міністр хваляваўся, што супраціў можа выйсці з-пад кантролю урада⁹, але Сямашка даказаў яму неабходнасць такога кроку і таму узяў на сабе адказнасць. Далей, каб перамагчы і не дапусціць выбуху незадавальнення, епіскап бязлітасна караў нязгодных і ізаляваў лідараў супраціву.

У Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі ў г. Гродна захоўваецца справа 1834 г. «О переводе в Волнянский монастырь священников Плавского Адама, Дылевского Игнатия и Горбачевича Антона за распространение ложных слухов»¹⁰. Справа мае грыф «сакрэтна».

У першым дакуменце справы Сямашка піша: «Яго правасхадзіцельству спадару гродзенскаму губернатару М. М. Мураўёву»:

27 верасня

Ва ўласныя рукі

Ваша правасхадзіцельства

Міласэрны Васпан.

Пра зламысныя дзеянні святароў — Любчанскага Адама Плаўскага, Навагрудскага Ігната Дылеўскага і Вядзьмянскага Антонія Гарбацэвіча. У бытнасць маю ў Наваградку, асабістым меркаваннем і пісьмовай аб'явай большай паловы духавенства Навагрудскага дэканата, пераканаўся, складзенае імі праішэння супрацьлеглае іхняму абавязку і здароваму сэнсу: за пісанне, інтрыгі і падманы, ужытыя імі, каб ўцягнуць іншых святароў да падпісання праішэння, за інтрыгі і сяўбу разладу паміж духавенствам, за распаўсюд... ілжывых чутак і выдуманых вестак, я прапанаваў кансысторыі падвергнуць гэтых святароў: Плаўскага, Дылеўскага і Гарбацэвіча, шасцімесячнай епітым'і ў Валнянскім манастыры, а звыш таго апошняга з іх зняць з займанай дэпутаткай пасады.

<...>

Пра маё распараджэнне... лічу неабходным паведаміць Вашаму правасхадзіцельству і пакорна прасіць, каб азначаныя вышэй святары Адам Плаўскі, Ігнат Дылеўскі і Антоні Гарбацэвіч у выпадку заповалення адпраўлення былі мясцовай паліцыяй у Валнянскі манастыр Навагрудскага павета і каб за імі быў добры паліцэйскі нагляд. Прытым нялішнім лічу паведаміць Вашаму правасхадзіцельству, што я маю прыватныя звесткі, быццам да падачы згаданага вышэй праішэння падбухторвалі і ў складанні ўдзельнічалі Навагрудскія Дамініканы.

Вашага правасхадзіцельства пакорны слуга Іосіф, Літ. Г. У. епіскап (апошні радок напісаны рукой Сямашкі. — Л. Л.)»¹¹.

9-й старонкай справы трох святароў з'яўляецца ананімная папера, на якой трыма рознымі вельмі неахайнымі почыркамі напісаны тэкст на 1,5 старонкі. З апошняга фрагмента тэксту можна зразумець, што справа ідзе аб навагрудскіх дамініканах. На старон-

⁸ Киприанович Г. Я. Жизнь Иосифа Семашки, митрополита литовского и виленского, и воссоединение западно-русских униатов с православной церковью в 1839 году. С. 61.

⁹ Киприанович Г. Я. Жизнь Иосифа Семашки, митрополита литовского и виленского, и воссоединение западно-русских униатов с православной церковью в 1839 году. С. 79.

¹⁰ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродна. Ф. 1. Воп. 27. Спр. 614.

¹¹ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродна. Ф. 1. Воп. 27. Спр. 614. Арк. 1 — 1 аб.

цы губернскім пісарам прастаўлены № 877 і грыф «сакрэтна», дата 28 верасня 1834 г., на паперу накладзена віза «Завесці справу»¹².

Для расследавання справы ў Навагрудак накіроўваецца страпчы па крымінальных справах Гродзенскай губерні Каржанеўскі. Яго рапарт дае магчымасць зразумець, які «крымінал» учынілі навагрудскія святары.

№ 222 Сакрэтна

Строга сакрэтна

Яго правасхадзіцельству гарадзенскаму губернатару — на правах Ваеннага губернатара па горадзе Гродна — генерал-маёру і кавалеру Міхаілу Мікалаевічу Мураўёву.

Гродзенскага губернскіх крымінальных спраў страпчы

Рапарт

У выкананне прадпісання Вашага правасхадзіцельства ад 28-га мінулага верасня за № 877 гонар маю пакорліва данесці, што па строгім і колькі магчыма сакрэтным вышукі наконт дзеянняў Навагрудскіх ксяндзоў Дамініканаў у зламысным падбухторванні грэка-ўніяцкіх святароў Адама Плаўскага, Ігната Дылеўскага і Антонія Гарбацэвіча да падання літоўскаму Грэка-ўніяцкаму епіскапу правялебнаму Іосіфу ў бытнасць яго ў Наваградку — некалькі прашэнняў, адкрываецца:

1) Першапачатковымі завадатарамі гэтага прашэння былі акрамя трох найменаваных святароў і яшчэ Сенінскі святар Юльян Гарбацэвіч, ён першы падпісаў гэтае прашэнне, падаўшы прыклад іншым.

2) Неабходны рух перад прыбыццём, г. зн. 1-га чысла мінулага верасня, епіскапа Іосіфа ў Навагрудак, гэтае прашэнне падпісана было святарамі часткай у м. Любчы ў святара Плаўскага, а часткова ў Наваградку ў святара Дзеуорылоўскага (?), пра што ведае і благачынны Гамаліцкі.

3) Святар Плаўскі насіў гэтае прашэнне ў манастыр да Навагрудскіх ксяндзоў Дамініканаў ужо напісанае і падпісанае — чытаў ім яго — і яны пры адыходзе Плаўскага са слязьмі благаслаўлялі яго на поспехах.

4) У кастрычніку і на пачатку мінулага верасня Нясвіжскія і Навагрудскія ксяндзы Дамініканы... колькі па паверхні я даведацца мог, вырашылі паміж сабою пост — пост кожную... сераду — дзеля таго, каб унія не адхілілася ад рымскіх абрадаў: такім чынам яны былі ўдзельнікамі ў гэтым зламысным дзеянні... Навагрудскага базыліянскага Грека-ўніяцкага манастыра манахі... трымалі пост у суботу.

5) Святары Адам Плаўскі і Ігнат Дылеўскі паводле распараджэння епіскапа — на маім патрабаванні — ужо адпраўленыя на епітым'ю ў Валнянскі манастыр, — Вядзьмянскі ж святар Антоній Гарбацэвіч яшчэ застаецца на сваім месцы — з-за не прызначэння з духоўнага боку дагэтуль іншага святара яго прыходскай царквы. Пра што я не забываю... нагадаць Навагрудскаму дэкану або благачыннаму.

6) З ліку схопленых завадатараў утаймаваны два толькі святары: Адам Плаўскі і Юльян Гарбацэвіч, з якіх першы катэгарычна сардэчна раскайваецца, абавязваючыся выконваць усе... распараджэнні яго духоўнага начальства і ў тым ліку вырак Вашага правасхадзіцельства: але з гэтых Юльяну Гарбацэвічу, на маладым яго ўзросце... протапрэсвітарам благачынным прадпісана яму як добранадзейнаму прыняць... пакінутую Плаўскім Любчанскую парафіяльную царкву... святары Дыльскі і Антоні Гарбацэвіч, сваякі Юльяна Гарбацэвіча, не перастаюць заставацца ўпарнымі і даволі дзёрзкімі ў памылцы сваёй.

¹² Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродна. Ф. 1. Воп. 27. Спр. 614. Арк. 9 — 9 аб.

7) Акрамя грэка-ўніяцкіх святароў, каб хто менавіта з прыватных асобаў удзельнічаў у заданым зламысным дзеянні, я пры ўсім маім старанні за такі кароткі час знайсці не змог: а заўважыў толькі, што наогул... памешчыкі... спрыяюць духоўным, каб унія не адыходзіла ад рымскіх абрадаў... напрыклад, калі святар Дыльскі атрымаў з Кансісторыі прадпісанне аб прызначэнні яму епітым'і, дык на другі дзень выправіўся ў маёнтак Райцы да памешчыка Раецкага, які і ўзнагародзіў яго, Дыльскага... дзясяткамі золтых.

*Губернскі крымінальных
спраў справы
Подпіс (Каржанеўскі)*

*9-га кастрычніка
1834
г. Навагрудак¹³.*

Такім чынам, «пост і малітва» манахаў лічыліся ўдзелам у «зламысным дзеянні», як і напісанне і падача цалкам легальнага прашэння. Паводле ўспамінаў відавочцы, прашэнне ўніяцкіх святароў было напісана так, што «*нават тыгра-забойцу перамяніла бы на ягнё*». Плаўскі меў публічны выступ перад мноствам людзей, верагодна — святароў, «*пры гэтым епіскап слухаючы, бляднеў, а некаторыя казалі, што, наадварот, кроў прылівала да яго твару*»¹⁴.

Епіскапа Сямашку не задаволіла пакаранне святароў у Валнянскім манастыры, 5 снежня 1834 г. ён піша Мураўёву: «*Благачынны Навагрудскі... Гамаліцкі даносіць мне, што з прызначаных мною на епітым'ю ў Валнянскім манастыры святароў, адны ходзяць па корчмах і па селішчах, іншыя раз'язджаючы па суседніх дамах, займаюцца распаўсюдам ілжывых вестак, на богаслужэнні ж зусім не глядзяць... жадаючы даставіць святарам Плаўскаму, Дылеўскаму і Гарбацэвічу надзейныя спосабы да выпраўлення, я прапанаваў Літоўскай Кансісторыі: 1. Перавесці азначаных святароў для заканчэння шасцімесячнай епітым'і з Валнянскага ў Быценскі манастыр. 2. Вызначыць падрабязна, з чаго будзе складацца гэтая епітым'я, так, каб яна сапраўды была карыснай для... выпраўлення памянутых святароў. 3. Прызначыць ім у манастыры асобную келлю і даручыць іх асабліваму нагляду і кіраўніцтву аднаго з... іераманахаў Быценскага манастыра»¹⁵.*

Паводзіны Плаўскага, верагодна, тлумачацца тым, што ён меў вялікую сям'ю (8 дзяцей), відавочна, у яго душы ішла пастаянная барацьба паміж абавязкам святара-інтэлектуала і бацькоўскімі пачуццямі. Пакаяўшыся перад епітым'яй, ён скарыстаў час знаходжання ў манастырах для напісання пакуль што невялікай запіскі, у якой выклаў і абгрунтаваў свае погляды. Як законапаслухмяны святар, ён перадаў сваю працу ў Кансісторыю, чамусьці палічыўшы, што на людзей, якія свядома ліквідуюць сваю царкву, можна ўздзейнічаць логікай. Сямашка зрабіў выгляд, што адразу не зразумеў, якія паперы яму перадалі, бо пісаў: «*Прадстаўленнем ад 26 мінуўшага красавіка... кансісторыя, даносячы мне аб заканчэнні святарамі Плаўскім і Дылеўскім... епітым'і, прыклала нейкія запіскі першага з іх... на некалькіх лістах дробным шрыфтам... Не бачу... ні мэты, ні прычыны, па якіх прыкладзеныя гэтыя запіскі... мне не хапае часу займацца чытаннем нейкіх прыватных пустых*

¹³ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродна. Ф. 1. Воп. 27. Спр. 614. С. 11–13.

¹⁴ Eustachy Antoni Iwanowski (pseud. Eu. Helleniusz). Wspomnienia narodowe. Paryż. L. Martinet, 1861. S. 173.

¹⁵ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродна. Ф. 1. Воп. 27. Спр. 614. С. 17 — 17 аб.

папер... кансісторыя прыняла гэтыя цыдулкі на простаі паперы і ў неафіцыйнай форме... Калі б на гэтыя паперы варта было б чамусьці звярнуць увагу, дык сябры кансісторыі маглі б прыняць іх прыватна, тым больш яны маглі б павучыць таго, хто напісаў гэтыя запіскі, выявіўшага гэтым занадта абмежаваныя свае звесткі і недахоп здаровага сэнсу»¹⁶.

Аднак ужо 22 чэрвеня 1835 г. епіскап хадайнічаў перад міністрам унутраных спраў Блудавым «пра выдаленне ў Магілёўскую губерню святара Адама Плаўскага, бо ён узбуджае паміж духавенствам процідзеянне начальству». Сямашка піша, што ссылка ў манастыр «не прынесла... поспеху... у дачыненні да аднаго з тых святароў... Адама Плаўскага». Далей епіскап прыводзіць, мякка кажучы, бяздоказныя факты пра дрэнны характар і неадпаведныя паводзіны магістра Плаўскага ў былым і потым паведамляе, што пасля паўгода ў манастыры святар падаў Сямашку «дзе цыдулкі. У адной з іх ён мяркуе, што служэбнікі Маскоўскага друку не павінны прымяняцца ўніятамі, у другой бэсіцы кормчую кнігу»¹⁷. <...> Таму я лічу неабходным ужыць... больш дзейсныя сродкі ўтаймавання і выпраўлення і мяркую адхіліць яго ад займанага ім Любчанскага прыхода... і адправіць дзячком... у Магілёўскую губерню»¹⁸. Ужо 8 ліпеня епіскап дае каманду навагрудскаму благачыннаму неадкладна выслаць Адама Плаўскага з усім сямействам ў Магілёўскую губерню¹⁹. Плаўскі быў сасланы ў Магілёўскую епархію ў панамары²⁰ з васьмю дзеткамі і жонкай²¹, прычым Сямашка пісаў міністру Блудава, што «было б карысна, каб паліцыя з самага пачатку паступала з Плаўскім як з дзячком і не дазвалялася яму па шляху ўжываць адзенне святара»²². Пазней Сямашка пісаў, што святар быў сасланы ў Смаленскую губерню²³.

Акрамя трох святароў у навагрудскім благачынні ў 1835 г. яшчэ 6 парахаў — Міхал Вігорскі, Гедэён Савіч, Ігнат Марцыноўскі, Томаш Гарбацэвіч, Юльян Гарбацэвіч (пра яго пісаў страпчы), Віктар Гарбацэвіч, адмовіліся служыць па маскоўскіх кнігах, сярод іншага яны былі абвінавачаныя Сямашкам ў тым, што «осмелились рассуждать» і былі пераведзеныя ў прычэтнікі, іх неабходна было «выслаць без усялякага запаволення да прызначаных для іх прычэтнічаскіх месцаў, калі будзе патрэбным, дык і праз паліцыю, не дазволіўшы ім больш за тры дні для вырашэння сваіх гаспадарчых справаў у ранейшых прыходах»²⁴. І тым не менш благачынны Ян Гамаліцкі 31 ліпеня 1835 г. даклаў, што яшчэ 13 парахаў адмовіліся прыняць кнігі маскоўскага друку²⁵. Хваляванні святароў пракаціліся па ўсёй Беларусі.

Плаўскі з сям'ёй не мог пражыць на жабрацкія грошы дзячка. Захавалася справа ад 1 чэрвеня 1836 г. аб пераведзеным у прычэтнікі святары, магістры багаслоўя Адаму Плаўскім. У справе знаходзіцца прашэнне мітрапаліту Булгаку аб аднаўленні яго на

¹⁶ Записки Иосифа Митрополита Литовского. Санкт-Петербург, 1883. Т. 3. С. 163–164.

¹⁷ Кормчая кнігі — зборнікі царкоўных і свецкіх законаў, якія выкарыстоўваліся для кіравання Праваслаўнай царквой.

¹⁸ Записки Иосифа Митрополита Литовского. С. 166–167.

¹⁹ Записки Иосифа Митрополита Литовского. С. 173.

²⁰ Дело о низведенном в причетники священнике магистре богословия Адаме Плавском. Р., 01.06.1836, д. 3401, 22 л. // Архіў уніяцкіх мітрапалітаў. Дакументы да гісторыі царквы ў Беларусі XV–XIX стст. у фондзе «Канцэлярыя мітрапаліта грэка-ўніяцкіх цэркваў у Расіі». Мінск — Полацк, 1999. С. 176.

²¹ Chotkowski X. Pamiętniki Józefa Siemaszki. Krakow, 1885. S. 55.

²² Записки Иосифа Митрополита Литовского. С. 173.

²³ Записки Иосифа Митрополита Литовского. С. 583.

²⁴ Записки Иосифа Митрополита Литовского. С. 174.

²⁵ Записки Иосифа Митрополита Литовского. С. 188.

святарскай пасадзе і данясенне пра яго «ўзорныя паводзіны»²⁶. Пісаў Плаўскі і епіскапу Лужынскаму²⁷.

Толькі ў 1838 г. ягоныя прашэнні пачалі разглядацца. У лісце да обер-пракурора Сінода Пратасава ад 24 лістапада 1838 г. з меркаваннем аб прашэнні Адама Плаўскага пра яго вяртанне ў Літоўскую епархію сярод іншага Сямашка пісаў: «Я баюся, што раскаянне Плаўскага перад начальствам Смаленскай губерні і гатоўнасць надпарадкоўвацца... тычыцца толькі справы аб служэбніках Маскоўскага друку... Таму я лічу неабходным, каб святар Плаўскі падаў... прашэнне, у якім бы ён ясна выклаў сваю гатоўнасць далучыцца да праваслаўнай... царквы»²⁸.

Апальны святар быў пераведзены святаром «на бедны прыход» у Магілёўскую епархію. Пасля шматлікіх прашэнняў святара перавялі ў «добры» Астрынскі прыход на Лідчыне. Іосіф Сямашка «представил его к пособию в 200 рублей как совершенно обедневшего и принужденного воспитывать 8 человек детей после смерти жены». Жыццём сваёй жонкі — маці васьмі дзяцей — і галечай заплаціў беларускі святар-інтэлектуал за сваю веру і перакананні. Трактат Плаўскага супраць кніг маскоўскага друку і ліквідацыі уніі быў выдадзены за мяжой, потым перакладзены на розныя мовы і неаднаразова перавыдаваўся на працягу XIX ст. «при помощи врагов России»²⁹.

Верагодна, першы раз трактат Адама Плаўскага быў надрукавана ў Познані ў «Historia duchowieństwa Łacińskiego i Unickiego», выдадзенай у дзвюх кнігах³⁰. Аўтар праз кніжны пошук на google.com, знайшоў шэраг кніг XIX ст. на розных мовах, у якіх расказваецца пра дзеянні ўніяцкага святара Плаўскага³¹.

Расейскі гісторык-заходнярус беларускага паходжання Кіпрыяновіч пісаў: «Ухіленне ад падпіскі (аб далучэнні да праваслаўя. — Л. Л.) протаіерэя Баброўскага (да 1837 г.) і протаіерэя Сасноўскага (да 1839 г.), нікчэмны лік падпісак у 1833–1834 гг. з боку даволі шматлікіх у той час святароў, былых выхаванцаў Галоўнай семінарыі, а так жа наваградскі пратэст магістра багаслоўя Адама Плаўскага, таварыша Іосіфа (Сямашкі. — Л. Л.) на Галоўнай семінарыі, ясна даказвае, што нават шматлікія духоўныя таго часу не адразу разгледзелі ўсю веліч пачатай Іосіфам справы»³². Я думаю, усё наадварот, яны разгледзелі справу Сямашкі і менавіта таму, нават пад моцным ціскам уладаў, супраціўляліся ў меру сваіх магчымасцяў.

²⁶ Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. Т. 2. СПб., 1907. С. 1080.

²⁷ Прошения оршанскому епископу В. Лужинскому о назначении и перемещении по службе, о выдаче метрических выписей, об облегчении наказания священнику Плавскому и др. П. Р., 14.05.1835–12.01.1836, д. 1564, 81 л. // Архіў уніяцкіх мітрапалітаў. Дакументы да гісторыі царквы ў Беларусі XV–XIX стст. у фондзе «Канцэлярыя мітрапаліта грэка-ўніяцкіх цэркваў у Расіі». С. 267.

²⁸ Записки Иосифа Митрополита Литовского. С. 403–404.

²⁹ Киприанович Г. Я. Жизнь Иосифа Семашки, митрополита литовского и виленского, и воссоединение западно-русских униатов с православной церковью в 1839 году. С. 96.

³⁰ Eustachy Antoni Iwanowski (pseud. Eu. Helleniusz). Wspomnienia narodowe. S. 173.

³¹ Schlesisches Kirchenblatt. Breslau, 1854. Т. 20. S. 218.; Österreichische revue. Wien, 1866. Т. 4. Fragen 10–12. S. 20.; Revue du Monde Catholique. Paris, 1863. Т. 7. P. 178.; Louis Zozime Élie Lescoeur. L'église catholique en Pologne sous le gouvernement russe. Paris, 1860. P. 39.; Karl Werner. Geschichte der apologetischen und polemischen Literatur der christlichen Theologie. Hurter, 1864. Т. 3. S. 374.; Giacomo Margotti. Die Siege der Kirche in dem ersten Jahrzehent des Pontifikates Pius IX aus dem Italienischen von Pius Gams. Wagner, 1856. Т. 3. S. 550.; Della Chiesa Russia in relazione alla cattolica e ad altre chiese cristiane. Padova, 1864. S. 97–98.; Journal historique et littéraire. Liège. Т. 4. 1837. S. 384.

³² Киприанович Г. Я. Жизнь Иосифа Семашки, митрополита литовского и виленского, и воссоединение западно-русских униатов с православной церковью в 1839 году. С. 91.

ДАДАТКІ

Паданне 1834 г. епіскапу ад навагрудскіх святароў, з кнігі «*Likowski Edmund. Dziei koscela unickiego na Litwie i Rusi w XVIII–XIX wieku. Czesc II. Warszawa. 1906. S. 84–86*», у сваю чаргу, Лікоўскі падае тэкст у перакладзе з французскай мовы з кнігі «*Vicissitudes de l'Église catholique des deux rites en Pologne et en Russie, ouvrage écrit en allemand, par un prêtre de la congrégation de l'Oratoire (1845), tom. II, str. 298–300*».

У перакладзе па-беларуску:

З належнай павагай да Вашай Правялебнасці з нагоды прапанаванай змены грэка-ўніяцкага абраду мы тлумачым нашы запыты ў наступных пунктах:

а) Калі унія ўсходняй царквы з заходняй была ўрачыста аб'яўленая на агульным Фларэнцыйскім саборы ў 1439 г., таксама там было вырашана рэфармаваць грэцкія абрады, але дызуніцкая царква, разбураная праз неспакойнага Марка³³, епіскапа Эфескага, не захацела прыняць вынікаў сабору. Што тычыцца нас, мы па прыкладзе нашага мітрапаліта, Ісідора Кіеўскага³⁴ і Іосіфа³⁵, патрыярха Канстанцінопальскага, аднадушна падтрымліваем ужыванне вынікаў рэформы, бо рэформа для ўсёй грэцкай царквы была прынятая і мы, як і грэкі ўз'яднання, выконваць яе абавязаныя.

б) Пасля адпадання паўночнай Русі руска-літоўскае духавенства ў часы мітрапаліта Міхала Рагозы³⁶ ўз'ядналася з Рымам на сінодзе ў Брэсце Літоўскім 1594 г., калі ж тая унія ў наступным годзе была пацверджаная папам Клементам VIII, той жа сінод даў нам як недатыкальныя прынцыпы: вызнанне веры і рэформы абраду, устаноўленыя сінодам Фларэнцыйскім.

в) Леў Кішка³⁷, мітрапаліт усяе Русі, на Замойскім сінодзе ў 1720 г. разам з усімі святарамі не толькі пацвердзіў упамянутую вышэй унію ў Брэсце, але, акрамя таго, для большага ўзмацнення уніі, адрозненні паміж дызуніцкімі і грэка-каталіцкай царквой падрабязна апісаў і рэфармаваў абрады ва ўніяцкім духу, вызначыў прылады і ўсё начынне, неабходнае для Літургіі, зыходзячы больш з вялікай пабожнасці і нацыянальных звычаяў, а не з старых абрадаў царградскіх. Аўтэнтчныя экзэмпляры тых пастаноў былі адпраўленыя для вечнага захавання духавенству венгерскаму, славацкаму, далмацкаму, харвацкаму і іншым, а нас пад прысягай абавязалі да захавання на вечныя часы еднасці з Святой Рымскай царквой.

г) Параўноўваючы самыя старыя выданні малітоўнікаў, выдадзеныя намаганнямі і падмацавання аўтарытэтам епіскапаў, як: малітоўнік, выдадзены ў 1659 г. мітрапалітам Кіпрыянам Жахоўскім³⁸ і прысвечаны князю Каралю Станіславу Радзівілу, з прыгожай прадмовай, якая заахвочвала духавенства да уніі; таксама малітоўнік, выдадзены ў 1727 г. праз мітрапаліта Кішку, і малітоўнік, друкаваны ў 1790 г. праз мітрапаліта Шаптыцкага, нарэшце, абмінуўшы шмат іншых, малітоўнік, выдадзены ў Вільні руплівасцю

³³ Марк Эфескі (1392–1444) — мітрапаліт Эфескі, праваслаўны багаслоў, адзіны ўдзельнік Ферара-Фларэнцыйскага сабора, які не прыняў унію.

³⁴ Ісідар Кіеўскі (1380/1390–1463, Рым) — мітрапаліт Кіеўскі, прыхільнік уніі.

³⁵ Іосіф II, патрыярх Канстанцінопальскі, раней мітрапаліт Эфескі, абраны ў 1416 г., імкнуўся да ўз'яднання царкваў, наведваў Фларэнцыйскі сабор і памёр у Італіі ў 1439 г.

³⁶ Міхал Рагоза (1540–1599) — праваслаўны, потым уніяцкі царкоўны дзеяч Рэчы Паспалітай. Мітрапаліт Кіеўскі, Галіцкі і ўсяе Русі (з 1589).

³⁷ Леў Кішка (1668–1728) — царкоўны дзеяч Рэчы Паспалітай, пісьменнік і перакладчык. Уніяцкі біскуп Уладзімерскі і Берасцейскі (з 1711), мітрапаліт Кіеўскі, Галіцкі і ўсяе Русі (з 1714). Доктар багаслоўя (1691)

³⁸ Кіпрыян (Цыпрыян) Жахоўскі (1635–1693) — уніяцкі мітрапаліт Кіеўскі, Галіцкі і ўсяе Русі (1674–1693).

дзеяснага зараз мітрапаліта Язафата Булгака, дык вось, параўноўваючы ўсе гэтыя малітоўнікі, мы знаходзім, што яны нічым не розняцца. Акрамя таго, мы бачым, што ўсе рытуалы стасуюцца паміж сабой і розніца паміж імі вельмі малая. Усё гэта даказвае, што малітоўнікі і рытуалы маюць агульную крыніцу ва Усходняй царкве, таму што так шмат грэцкага — малітоўнікі ўніяцкіх епіскапаў маюць пацвярджэнне ў сівой даўніне.

д) Калі для выкарыстання грэка-ўніяцкім духавенствам малітоўнікі, друкаваныя ў 1831 г. у Маскве, адрозніваюцца ад нашых малітоўнікаў месцам аб паходжанні Святога Духа і некаторымі малітвамі, ні разу не ўзгадваецца Папа, якому мы пры нашым высвячэнні клятвенна абяцалі паслухмянасць і павагу, як і імператару, молім Правялебнага епіскапа не прымушаць нас прыняць гэта і пакінуць нам віленскі малітоўнік, які мы заўжды ўжывалі.

е) Люд рускі амаль два стагоддзі прывык кленчыць падчас службы, да Еўхарыстыі падчас урачыстых святаў і ў нядзелю, да шэсцяў і глыбокай павагі да Еўхарыстыі. Усё гэта патрэбна ў нашым абрадзе і не можа быць выдаленае без пакрыўджання народа, які, здаецца, будзе мець абурэнне супраць духавенства з-за новых зменаў.

Пад кіраўніцтвам нашага Найлепшага цара, сярод столькіх мільёнаў падданных, грэка-каталіцкае духавенства мусіць засведчыць шмат дабрадзействаў і чакае таксама яго бацькоўскай апекі. Яго найвышэйшая воля кожнаму пакідае поўную свабоду вызнаваць сваю рэлігію, таксама і грэка-каталіцкаму духавенству. Такім чынам, не меней за іншыя веравызнанні мы маем абавязак захавання старых абрадаў нашага набажэнства, абы мы не пагрэбавалі высокай дабрынёй нашага цара.

Нарэшце Навагрудскае духавенства, з належнай павагай да Правялебнага епіскапа, аб'яўляе просьбу, каб Грэка-ўніяцкая царква адрознівалася ад Праваслаўнай царквы, і заклікае да ўважлівага клопату пра сябе свайго выбітнага пастара. Гэтыя пажаданні, аб'яўленыя аднагалосна, падпісаныя кожным уласнай рукой.

Леанід ЛАЎРЭШ

ПРА МІХАЛА ШЫМЯЛЕВІЧА

Крэскі да біяграфіі найлепшага гісторыка горада Ліды

Мой цесць асабіста ведаў героя гэтага артыкула і чуў ягоныя расказы з гісторыі нашага горада. У 1930-я, адносна ціхамірныя гады, рэгулярна ў доме Сегеняў па вуліцы Вызвалення збіралася «колко» сяброў-выпускнікоў лідскай павятовай вучэльні: Міхал Шымялевіч, Сегені, Хрулі, Кароль Ёдка і г. д.¹ Мой цесць, Іосіф Хруль, дзіцем удзельнічаў у гэтых «клубных» зборах разам з сваім бацькам, таксама Іосіфам Хрулем, і сваім стрыечным братам Адамам Хрулем. Бог даў майму цесцю, шляхціцу старажытнага лідскага роду, 84 гады жыцця, і я меў магчымасць на працягу некалькіх дзесяцігоддзяў пад добры кілішак весці бясконцыя размовы, падчас якіх часта ўзгадалася гісторыя нашага горада. Праз нейкі час я таксама пачаў пісаць, бо нармальна для інжынера 1980-х гадоў цяга да гуманітарных навук вылілася ў галоўнае хобі майго жыцця — вывучэнне гісторыі Лідчыны. Да гэтага часу ў нашым горадзе ўжо адраділася супольнасць людзей, замілаваных гісторыяй Ліды, мне было дзе друкавацца, з кім кансультавацца і весці бясконцыя размовы на вузкасפעцыяльныя тэмы. Як кажуць, на пустым месцы нічога не нараджаецца — супольнасць даследчыкаў гісторыі Лідчыны мае ўжо больш чым 200-гадовую гісторыю.

Для мяне (беларуса з КПЗБ-шнымі каранямі) найвышэйшай адзнакай як краянаўцы былі словы майго цесця, які за святочным сталом, жартуючы пасля перакуленага кілішка, неаднаразова казаў: *«Ведаў у жыцці двух самых добрых знаўцаў нашай гісторыі — Шымялевіча і свайго зяця»*.

Таму я не мог не пачаць збіраць звесткі пра найлепшага ў XX ст. знаўцу лідскай гісторыі Міхала Шымялевіча і ў выніку напісаць пра яго.

Міхал Шымялевіч (18.10.1879–11.01.1969, Michał Szymielewicz (Szymilewicz)). Пра Міхала Іванавіча Шымялевіча напісана зусім мала, першы артыкул пра яго надрукаваны Станіславам Суднікам ў «Лідскім летапісцы»², другім з'яўляецца мой артыкул у «Нашым слове»³.

У адным са сваіх артыкулаў — «Borcie i włość Borciańska» — Міхал Шымялевіч паведаміў, што, згодна з інвентаром Барцянскага староства 1765 г., барцяк вёскі Паўлока Міхал Шымялевіч меў 3/4 валокі зямлі і плаціў штогод 30 злотых, а, згодна з інвентаром 1798 г., ягоны сын Марцін Шымялевіч меў 1 дым (яго сям'я: 2 мужчынскія душы і 3 жаночыя) і 1 вала, 4/8 «osiadłych» валокі і 4/8 «prujemnych» валокі, штогод адбываў паншчыну 2 дні ў тыдзень на дворнай зямлі і плаціў 40 злотых падатку. Другі сын Міхала, Ян, перасяліўся ў Падзітву. Сын Марціна і ўнук Міхала, таксама Міхал Шымялевіч, нарадзіўся ў Паўлоцы ў 1801 г. (маці Мар'яна з Вішнеўскіх) і жыў на адной валокцы зямлі сям'і сваёй жонкі ў вёсцы Пеляса. Згодна з інвентаром 1832 г., ён адбываў на дворнай зямлі ў Палашках ужо 3 дні паншчыны акрамя іншых абавязкаў і выплат. Тут, у Пялясе, 6 жніўня 1830 г. нарадзіўся бацька гісторыка — Ян Шымялевіч, сын Міхала.

Аўтар кнігі «Гербоўнік літоўскіх татар» Станіслаў Дзядулевіч пісаў, што продкам татар Яблонскіх герба «Ясенчык» быў татарын знакамітага роду Кураша, які ў 1511 г. атрымаў пацвярджэнне прывілеі вялікага князя Аляксандра на пустоўшчыну Станкоўшчыну ў Троцкім павеце, пра род Шумялевічаў гісторык тлумачыў, што яны мелі

¹ Сегені, бацька і сын, пакінулі два надрукаваныя ўспаміны, Хруль Іосіф і Караль Ёдка — па адным.

² Станіслаў Суднік. Міхал Шымялевіч // Лідскі летапісец. 2008. № 2 (42). С. 18–20.

³ Лаўрэш Леанід. Сябар ТБШ Міхал Шымялевіч // Наша слова. № 38 (1137). 18 верасня 2013 г.

адзіныя з Яблонскімі карані і дапускаў, што адзін з іх «прыняў прозвішча, скажонае пад уздзеяннем беларускай мовы на “Шымялевіч”, і, акрамя гэтага, дадаваў, што: «Найчадкам яго быў Міхал Шымялевіч, аўтар брашуры, выданае у 1896 г., (памылка, насамрэч у 1906 г.) «*Szkice etnograficzne o Tatarach litewskich*» і каштоўных нататак пра татарскую лідскага павята, імагінатыву ў гэтай кнізе цытаваных»⁴.

Шымялевіч не пагаджаўся з «татарскай» версіяй паходжання свайго роду і лічыў, што Шымялевічы — род сялянскі і паходзіць з прускіх барцякоў⁵.

Міхал Шымялевіч пачаў адукацыю ў Лідскай павятовай вучэльні⁶. Каля 1890 г., падчас яго вучобы, у Лідскім двухкласным павятовым вучылішчы выкладалі: штатны наглядчык (дырэктар), выкладчык матэматыкі і геаграфіі, надворны саветнік Сцяпан Сямёнавіч Свідэрскі, прагаіерэй Каяловіч Іосіф Восіпавіч — настаўнік праваслаўнага веравызнання, ксёндз Іосіф Дэкніс — настаўнік каталіцкага веравызнання, настаўнік рускай мовы і гісторыі Уладзімір Паўлавіч Юзафовіч, настаўнік чыстапісання, чарчэння і малявання Мікалай Канстанцінавіч Кастанцінаў⁷.

З памятнай кніжкі Віленскай губерні за 1901 г. бачна, што на пачатку стагоддзя маляды Шымялевіч ужо працаваў у Лідскай судова-міравой акрузе, канцылярыі з'езда міравых суддзяў, памочнікам сакратара («на пасадзе з 12 сакавіка 1898 г., каталіцкага веравызнання»)⁸.

Пры канцы 1903 г. Шымялевіч выводзіцца «за штат»: «Па Лідскім з'ездзе сусветных суддзяў. Загадам старшыні гэтага з'езда ад 30 лістапада 1903 г. пастаноўлена: памочніка сакратара з'езда Міхала Шымялевіча і судовых прыставаў пры з'ездзе Льва Вісманта і Мікалая Пашкевіча, згодна з 15 і 17 ст. правілаў прывядзена ў дзеянне палажэння аб земскіх участковых начальнікаў, пакінуць за штатам з 1 снежня 1903 г. на агульных умовах»⁹. Знаходжанне па-за штатам — стан чыноўніка, які быў звольнены ў сувязі з рэарганізацыяй дзяржаўнай структуры (у сучаснай тэрміналогіі — па скарачэнні). Пакінутым па-за штатам выплачвалася «заштатнае» жалаванне да атрымання новай працы, але звычайна не больш за год.

У снежні 1906 г. у Лідзе было створанае сельскагаспадарчае таварыства (Kolko rolnicze), заснавальнікамі яго сталі: Міхал Шымялевіч, Адольф Сегень, Ян Грышэль і інш.¹⁰.

У 1908 г.¹¹ Шымялевіч часова займаў пасаду выканаўцы абавязкаў сакратара павятовага з'езда¹². У гэты час чыноўнік Шымялевіч працаваў у двухпавярховым цагляным будынку на 12 вокнаў з двума балконамі на другім паверсе, мезанінам з балкончыкам на трэцім, ляпнымі барэльефамі пад карнізамі, які быў пабудаваны ў XIX ст. у старасвецкім стылі і належаў Камянецкім. Акрамя павятовага суда, павятовай паліцыі, карчма з півам Мейлаха Носелевіча Пупко, у гэтым жа будынку знаходзіўся павятовы з'езд, якім кіраваў прадвадзіцель лідскага дваранства граф Людвік Грабоўскі.

⁴ Szymilewicz Michał. Borcie i wlosc Borcianska // Ziemia Lidzka. 1939. № 6. S. 167–168.

⁵ Тамсама.

⁶ Памятная книжка Виленской губернии на 1902 г. Вильно, 1901. С. 271.

⁷ Памятная книжка Виленской губернии на 1890 г. Вильно, 1889. С. 240–241.

⁸ Памятная книжка Виленской губернии на 1902 г. Вильно, 1901. С. 271.

⁹ Виленские губернские ведомости. № 2. 7 января 1904.

¹⁰ Kuryer Litewski. № 276. 5 (18) grudnia 1906.

¹¹ Памятная книжка Виленской губернии на 1908 г. Вильно, 1908. С. 142.

¹² Орган па сялянскіх справах у Расійскай імперыі, адміністрацыйна-судовая ўстанова, вышэйшая для земскіх начальнікаў і гарадскіх суддзяў.

Верагодна, першай надрукаванай працай Шымялевіча была кніга «Горад Ліда і Лідскі замак»¹³. Кніга выйшла ў 1905 г., праз год перавыдадзеная ў штогодніку «Віленскі каляндар». Гэтая праца не страціла сваёй навуковай каштоўнасці да нашага часу (напрыклад, на яе спасылкаецца Алег Трусаў у кнізе «Старадаўніх муроў адраджэнне. Минулае і сучаснасць Лідскага замка»¹⁴) і сталася падмуркам усяго сучаснага лідскага крэзнаўства. Колькасць выкарыстанага аўтарам матэрыялу не можа не ўраджаць. Але, верагодна, самае галоўнае тое, што ў гэтай працы, як і ва ўсіх яго наступных працах, цытуюцца дакументы з асабістага архіву Шымялевіча, што яшчэ больш падвышае каштоўнасць яго тэкстаў.

З кнігі Станіслава Дзядулевіча па генеалогіі літоўскіх татар аўтар мы даведваемся, што ў 1906 г. Шымялевіч выдаў кнігу: «*Szymielewicz Michał. Szkice etnograficzne o Tatarach litewskich. 1906.*»¹⁵ і «*Szymielewicz Michał. O tatarach w powiecie lidzkim. Lida. 1914*»¹⁶ (верагодна, абедзве кнігі ўсё ж на рускай мове). З вялікай бібліяграфіі крыніц па ісламскай тэматыцы даведваемся пра кнігу «Шимелевич М. Литовские татары. Вильно, 1906»¹⁷.

Праз шмат гадоў даследчык успамінаў, як ён збіраў матэрыял для гэтых кніг: «*Болей за трыццаць гадоў таму (тэкст напісаны ў 1930-я гг. — Л. Л.), будучы маладым, рухомы адзіна ўласнай цікавасцю, калі на вазу, а часцей пешшу абышоў дзясяткі татарскіх ваколіц і фальваркаў і некалькі мусульманскіх мячэцяў у паведах Лідскім, Віленскім, Ашмянскім і Навагрудскім, пабываў у дабрадушных і гасцінных татарскіх сем'ях і ў выніку сваіх крэзнаўчых вандровак напісаў такую невялікую працу пра літоўскіх татар аўтар — этнаграфічныя нарысы. Гэтая кніжка, пасля таго як рэдактары прыбралі некалькі вельмі небяспечных, на тыя часы, старонак (напрыклад, пра ахвяраванне чорнага барана, супольныя з праваслаўнымі пілігрымкі на мусульманскія могілкі), пры канцы 1905 г. надрукаваная ў Вільні на 12 старонках*»¹⁸.

З 1905 да 1908 г. прозвішча Шымялевіча знікае з даведнікаў Віленскай губерні. З успамінаў Яна Сегеня¹⁹ (гл. дадаткі) вядома, што малады гісторык-аматар атрымаў грант ад нейкага польскага гістарычнага таварыства для вучобы ў Кракаве, верагодна, у знакамітым Ягелонскім універсітэце. Як вядома, Кракаў у той час знаходзіўся ў Аўстра-Венгрыі, і можна выказаць здагадку, што вучыўся таленавіты лідзянін за грошы нейкага польскага таварыства ў Кракаве. Атрымаўшы вышэйшую гістарычную адукацыю ў еўрапейскім універсітэце, даследчык вяртаецца ў Ліды.

24 лютага 1910 г., пастановай Лідскага павятовага з'езда, «*лідскаму месцічу Міхаілу Іванавічу Шымялевічу дазволена вядзенне чужых спраў, якія разбіраюцца земскім начальнікам Лідскага павета, гарадскім суддзёй г. Ліды, у Лідскім павятовым з'ездзе і ў Віленскім губернскім "присутствии"*»²⁰. Як раз пра гэты перыяд ягонай дзейнасці

¹³ Шимелевич М. Город Лида и Лидский замок: исторический очерк. Вильна: Типография «Русский Починь», 1905.

¹⁴ Трусаў А. Старадаўніх муроў адраджэнне. Минулае і сучаснасць лідскага замка. Мінск, 1990.

¹⁵ Stanisław Dziadulewicz. Herbarz rodzin tatarskich w Polsce. S. 329.

¹⁶ Stanisław Dziadulewicz. Herbarz rodzin tatarskich w Polsce. S. XI.

¹⁷ Marcinkowski Christoph. The Islamic World and the West: Managing Religious and Cultural Identities in the Age of Globalisation. LIT Verlag Münster, 2009. S. 107. (http://books.google.by/books?id=FvAcKe6OB_gC&pg=PA107&lpg=PA107&dq=Szymielewicz+tatary&source=bl&ots=6ieCYmGTYH&sig=xq91V3pVlswXZQ5hQ1S5IZfpx4c&hl=be&sa=X&ei=BZ13U82tMs_G7Abr8IGABQ&ved=0CCsQ6AEwAA#v=onepage&q&f=false)

¹⁸ Szymielewicz Michał. Na marginesie «Tatarów Litwskich» // Ziemia Lidzka. 1938. № 3. S. 37.

¹⁹ Сын Яна Сегеня — сябра Шымялевіча, таксама Ян Сегень, інжынер, аўтар успамінаў «Lida (1938–1939). 5-tym Pułk Lotniczy, szkoła rzemieślnicza» (<http://pawet.net>).

²⁰ Виленские губернские ведомости. № 18. 3 марта 1910.

пісаў Ян Сегень: «...ён працаваў прысяжным павераным²¹ (здаў нейкія дзяржаўныя экзамены ў Расійскай імперыі), вёў справы большасці маёнткаў вакол Ліды і меў вялікія магчымасці вывучаць дакументы продкаў шматлікіх сем'яў» (гл. дадаткі).

Пра вывучэнне радавых папераў аднаго з лідскіх старажылаў — Казіміра Вісманта — і працяглыя размовы з ім напісаў і сам Шымялевіч ва ўспамінах: «50 гадоў таму (успаміны надрукаваныя ў 1937 г. — Л. Л.) быў гэты чалавек у росквіце сіл, трохі сіваваты, трохі лысаваты, але шыракаплечы, румяны і да жанчын цікаўны. Яго белая хатка пад саламяным дахам, стаяла на Вісмантах пад Лідай, пры абсажаным бяроза-мі навагрудскім гасцінцы... У старога ў хатцы пад столлю стаяла скрынка, поўная старых пажоўклых папер, пісаных і па-славянску і па-польску, памятаючых часы караля Аляксандра Ягелончыка... Стары Вісмант ведаў на памяць свой вялікі шматаркушовы радавод з усімі датамі і ведаў шмат цікавых гісторый»²². Вось у такі час пачынаў працаваць Шымялевіч, час, калі ў скрынях шарачковай беларускай шляхты старанна захоўваліся дакументы XV–XVI стст. на старабеларускай мове!

Казімір Вісмант меў сына, якога ён вучыў на арганіста і ажно чатыры дачкі. «...Да пана Казіміра вечарамі хадзіла на пасядзелкі і размовы лідская прыгарадная моладзь, вядома, у доме тры дарослыя дачкі і чацвёртая, Броня, ужо ўбіваецца ў пёры». Моладзь гуляла ў гульні, часам распавядала ўсялякія цікавыя гісторыі, анекдоты, байкі, жахі альбо пра чары і незвычайныя з'явы. «Часам дэкламавалі “Kiwona męczenika bożego”²³, “Uchwałę gromady żydowskiej o oddaniu syna Chaški w soldaty” за тое, што не хадзіў у лазню... альбо такія вершы, як “Панскае ігрышча” ці “Адказ на панскае ігрышча” і іншыя, якія праз нейкі час былі надрукаваныя ў Кракаве ў кніжачках Мацяя Бурачка»²⁴. З гэтых некалькіх радкоў бачна, што вершы Францішка Багушэвіча на Лідчыне мелі папулярнасць яшчэ да выдання ягоных кніжак, перапісаліся і чыталіся падчас вячорак, што само па сабе з'яўляецца цікавым навуковым фактам. Вось так у Шымялевіча заўжды: у кожнай сваёй працы ён акрамя галоўнай тэмы часта ў некалькіх радках дае цікавую інфармацыю, якая шмат каштуе.

У 1914 г. пачалася Першая сусветная вайна. Праз шмат гадоў Міхал Шымялевіч напіша найцікавейшыя ўспаміны пра пачатак Першай сусветнай вайны ў нашым горадзе²⁵.

У 1914 г. у «Віленскіх губернскіх ведамасцях» з'яўляецца інфармацыя пра нейкага Івана Іванавіча Шымялевіча²⁶, верагодна, роднага брата гісторыка.

У 1915 г. Шымялевіч пакінуў родны горад, стаў бежанцам. Стары лідзянін Іосіф Хруль, мой цесць, успамінаў: «Калі Шымялевіч уцякаў ад немца ў Першую сусветную вайну, ён свае рэчы адвёз на захаванне ў Ёдкі (вёска пад Лідай. — Л. Л.), дык у яго толькі кніг быў поўны воз!»²⁷. Пэўна ж, у гэтым возе быў і архіў даследчыка.

Пасля 1918 г. Шымялевіч вярнуўся ў Ліду і перажыў усе навальніцы, якія прайшлі праз наш горад. Пішучы ў 1937 г. аб расстрэле Тухачэўскім у жніўні — верасні 1920 г. пад Лідай 40 бязвінных закладнікаў, ён заўважыў: «Мой Божа! Ці ж гэты малады

²¹ Прысяжны павераны — адвакат у Расійскай імперыі пры акруговым судзе або судовай палатце. На пасадзе патрабавалася вышэйшая адукацыя.

²² Szymielewicz Michał. Z tamtego świata // Ziemia Lidzka. 1937. № 11. S. 125.

²³ Легенда пра Ківона, божага пакутніка. Гл.: Kiwon: Pociach, żywot i śmierć Kiwona bożego, męczenika żydowskiego. Bracia Worzałowie, 1913.

²⁴ Szymielewicz Michał. Z tamtego świata. S. 126.

²⁵ Szymielewicz Michał. Lida w latach wielkiej wojny // Ziemia Lidzka. 1938. № 7–8. S. 185–198.

²⁶ Виленские губернские ведомости. № 73. 13 сентября 1914.; Виленские губернские ведомости. № 43. 6 июня 1915.

²⁷ Размова са старым шляхціцам // Лідскі летапісец. 2012. № 3 (59). С. 59.

і хцівы да славы і ўлады, інтэлігентны афіцэр Тухачэўскі, якога бачыў я на вуліцах Ліды ў аўтамабілі, пакрытым чырвонай палярынай з залатымі махрамі, калі зацверджаў выракі асобага аддзела, ці думаў ён пра тое, што калісьці і сам ён будзе расстраляны ў патыліцу з браўнінга? Забіты так, як і няшчасных ахвяр забівалі на яго камандзе»²⁸.

9 лістапада 1922 г. была абрана першае польскае лідскае павятовае самакіраванне ў складзе: Павятовы аддзел і Павятовы сеймік. Сярод 6 членаў Павятовага аддзела быў і Міхал Шымялевіч²⁹. Гэта значыць, што гісторык адразу патрапіў у «вярхі» польскай павятовай улады. Але пасля стварэння ў кастрычніку 1926 г. у Лідзе гуртка «Таварыства беларускай школы»³⁰ Міхал Шымялевіч стаў сябрам гэтай арганізацыі. ТБШ была створаная ў 1921 г. у Вільні і імкнулася распаўсюджваць веды і дапамагаць асвеце сярод беларусаў, пашыраць беларускія школы і беларускую асвету, у статуте арганізацыі было напісана: «*Пашыраць і памагаць асвеце ў беларускім нацыянальным, людскім і хрысціянскім духу*».

У 1927 г. сябар ТБШ Міхал Шымялевіч удзельнічаў у выбарах у Раду г. Ліды. На гэтых выбарах беларусы выставілі свой асобны спіс і правялі свайго кандыдата. Цікава, што ў Лідзе падчас гэтых выбараў польская хадэцыя прапанавала беларусам тры месцы з умовай зблакавацца з імі супраць яўрэяў. Але беларусы на гэта не пагадзіліся³¹. Беларускае газета «Наша праўда» пісала пра гэтую падзею: «*Услед за Вільняй і ў Лідзе зроблены першы крок да заваявання места — 17.VII адбыліся выбары ў мястковую Раду і на сьпісу Беларусаў і тутэйшага працоўнага жыхарства прайшоў у Раду адзін беларус — Сябра Нагляднае Рады Лідзкае Акр. Упр. Т-ва Бел. Школы Міхал Шымялевіч... Самастойнае выступленьне беларусаў мае вялізарнае значэнне: 1) гэта — першая спроба ў больш шырокай меры, што наказала абуджэнне нацыянальнай сьведомасці ў тутэйшага жыхарства; 2) беларусы усё-ж такі маюць аднаго прадстаўніка ў Радзе (сабралі галасоў на 1,5 раднага); 3) выявіліся ўсе прадажныя і падлізьніцкія элементы нашага грамадзянства, якія аканчальна скампрамітаваліся ў вачох грамадзян места Ліды. Рэзультаты выбараў наступныя: № 1 (выбарчы спіс № 1. — Л. Л.). Дэмакратычныя хрысціянскія мяшчане, урадоўцы і ўмысловыя працаўнікі (Група бурмістра Бэрмана), 3 мандаты; № 2. Прафэс. Саюзы, працоўная інтэлігенцыя, дробныя дамаўласнікі і неарганіз. работ (Р. Р. С.), 3 манд.; Блэк Хрысьц. (N. D. і Ch. D.) 6 манд.; № 4. Беларусы і тутэйшае працоўнае жыхарства, 1 мандат; № 5. Земляробы і дамаўласнікі — жыды (Група заступніка бурмістра Віңукоўскага), 1 мандат; № 6. Жыдоўскі нац. блэк, 9 манд.; № 7. Жыдоўскі Работ. блэк, 1 манд.»³². Газета «Сялянская ніва» так сама пісала, што «*на беларускаму сьпіску ў м. Лідзе прайшоў у меставую раду адзін Беларус*»³³. З віленскай газеты «Слова» даведваемся, што беларускі радны ў гэты час жыў па адрасе: вуліца Вызвалення, 82³⁴. Радны Міхал Шымялевіч быў выбраны адным з трох членаў Ацэнкавай камісіі пры Скарбовай управе³⁵.*

З 1928 г. лідскім старастам прызначаецца Генрык Багаткоўскі (1893–1967), праз год ён жэніцца з старэйшай дачкой гісторыка — Зоф’яй Шымялевіч (1907–1996) і ў 1930 г.

²⁸ Szymielewicz Michał. Z tamtego świata. S. 120.

²⁹ Życie Nowogrodzkie. № 265 (299). 30 października 1928.

³⁰ Горны Аляксандр. Беларускае сялянска-работніцкая грамада ў Лідзе (Частка 1) // Лідскі летапісец. 2014. № 3 (67). С. 84.

³¹ Наша праўда. № 32. 23 ліпеня 1927 г.

³² Наша праўда. № 34. 30 ліпеня 1927 г.

³³ Сялянская ніва. № 57 (108). 23 ліпеня 1927.

³⁴ Slowo. № 166 (1479). 24 lipca 1927.

³⁵ Życie Nowogrodzkie. № 293 (650). 24 października 1929.

нараджаецца першы ўнук — Земавіт (1930–2011). Генрык Багаткоўскі нарадзіўся ў горадзе Ловіч (каля Лодзі) і зрабіў хуткую кар’еру чыноўніка: ў 1926 г. ён абіраецца ў павятовую раду касы хворых³⁶ Ловіча³⁷, ужо ў 1927 г. ён працуе інспектарам па самакіраванні Навагрудскай ваяводскай управы³⁸ а з мая 1928 г. — лідскім старастам³⁹. У першай палове 1930-х гг. Багаткоўскага пераводзяць у Варшаву на пасаду інспектара Міністэрства ўнутраных спраў⁴⁰.

24 лістапада 1929 г. адбылося пасяджэнне бацькоўскага камітэта Дзяржаўнай гімназіі імя Караля Хадкевіча. Ва ўправу бацькоўскага камітэта гімназіі сярод іншых быў абраны і Міхал Шымялевіч, відавочна, навучэнкай гэтай установы тады была сярэдняя з трох дачок гісторыка⁴¹.

У 1930 г. Міхал Шымялевіч быў сябрам Акруговай выбарчай камісіі № 62 у Лідзе на выбарах у Сейм⁴².

Пра палітычную дзейнасць гісторыка да 1935 г. невядома, але ў 1932 г. яго ўжо няма сярод радных г. Ліды⁴³. Аднак у 1935 г. ён зноў абіраецца ў Гарадскую раду⁴⁴. У Гарадскай радзе, абранай у красавіку 1939 г. Міхала Шымялевіча ўжо няма⁴⁵.

У 1936–1939 гг. Шымялевіч быў сябрам рэдакцыйна-выдавецкага камітэта часопіса «Лідская зямля» («Ziemia Lidzka»), дзе ён апублікаваў каля 30 крэзнаўчых артыкулаў, яго матэрыялы друкаваліся ў кожным нумары. Гэтыя артыкулы былі розныя па тэматыцы: гістарычныя, геаграфічныя, этнаграфічныя, усе яны грунтаваліся на велізарным фактычным матэрыяле. Ягоньыя артыкулы вызначаліся найвышэйшым навуковым узроўнем у спалучэнні з бытавымі ведамі з жыцця Лідчыны, бачана, што аўтар запісваў шматлікія размовы са старымі лідзянамі. Наогул у «Лідскай зямлі» былі надрукаваны дзясяткі арыгінальных, цікавых артыкулаў па гісторыі Ліды і яе наваколля, па гісторыі вызвольных і палітычных рухаў, аб асаблівасцях укладу мясцовага жыцця, народных звычаях, эканамічным стане і іншых пытаннях. З артыкулаў часопіса паўставала гісторыя вёсак, маёнткаў, мястэчак, культываваных устаноў усіх канфесій, распавядалася пра даследаванні курганоў і іншых археалагічных і архітэктурных помнікаў, трагічныя падзеі паўстання 1863–1864 гг., ваенныя дзеянні 1918–1921 гг., асвятлялася самае шырокае кола сучасных праблем: стан сельскай гаспадаркі, эканамічнага жыцця горада, культуры. Напрыклад, у артыкуле М. Шымялевіча «Горад Ліда ў 1938 годзе» пададзена найпадрабязнейшая характарыстыка эканомікі, бюджэту горада, адміністрацыйнай сістэмы, этнічнага, сацыяльнага, прафесійнага і канфесійнага складу яго жыхароў. Пра значэнне «Лідскай зямлі» напісаў вядомы спецыяліст па крэзнаўстве прафесар Віленскага ўніверсітэта М. Ліманоўскі, ён пісаў, што часопіс «*спрабуе адваліць магільную пліту забыцця з Лідчыны і на свет дзённы дастаць багаці гэтай зямлі*»⁴⁶.

³⁶ Каса хворых — грамадская страхавая арганізацыя, якая забяспечвала фінансаванне аховы здароўя яе членаў, кіраўніцтва арганізацыі выбіраліся падчас мясцовых выбараў.

³⁷ Łowiczanie. № 39. 24 września 1926.

³⁸ Życie Nowogrodzkie. № 1. 14 maja 1927.

³⁹ Słowo. № 118 (1729). 25 maja 1928.

⁴⁰ Dziennik Urzędowy Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. 1936. № 34.

⁴¹ Życie Nowogrodzkie. № 327 (684). 26 listopada 1929.

⁴² Wileński Dziennik Wojewódzki. № 5. 21 marca 1930.

⁴³ Ogniwa. 1932. № 11. S. 21.

⁴⁴ Szymielewicz Michał. Miasto Lida w 1938 roku // Ziemia Lidzka. 1938. № 11. S. 146.

⁴⁵ Kurjer Wilenski. № 116 (4792). 28 kwietnia 1939.

⁴⁶ Саітава Валянціна. Лідскія крэзнаўцы ў 20–30-я гг. // Бібліятэчны свет. 1999. № 3. С. 31.

У той час тэксты Міхала Шымялевіча атрымалі агульнае прызнанне. Віленская прэса пры канцы 1930-х гг. адназначна вылучала Шымялевіча сярод аўтараў «Лідскай зямлі» і называла «найлепшым знаўцам лідскай гісторыі і нястомным збіральнікам мясцовых народных звычаяў»⁴⁷. (Усе артыкулы Міхала Шымялевіча, надрукаваныя ў даваеннай «Лідскай зямлі», можна прачытаць на сайце «Павет». — Л. Л.) А лідскія гімназісты па ягоных матэрыялах нават праводзяць краязнаўчыя вечарыны, напрыклад, у суботу 26 лістапада 1938 г. у Дзяржаўнай гімназіі імя Караля Хадкевіча прайшла краязнаўчая вечарына, якую арганізавалі вучні другога класа: «*Рэшту тэмаў для вечарыны моладзь узяла ў артыкулах найвыбітнейшага лідскага краязнаўцы Міхала Шымялевіча з газеты “Лідская зямля”*»⁴⁸.

Цікавую інфармацыю пра гісторыка ў 1930-я гг. расказаў старажыл горада, мой пецць, Хруль Іосіф Іосіфавіч: «*Я ведаю, што ён быў з Пелясы і быў адукаваны. Прыхільна ставіўся да левых партый і таму меў праблемы з уладай. Потым ягоная дачка выйшла замуж за лідскага старасту... і тады Шымялевічу стала лягчэй жыць, аднак і перастаў быць левым. Мой стрыечны брат, Адам Хруль⁴⁹, з ім сябраваў... Яны нярэдка ў Яна Сегеня⁵⁰ сустракаліся, тут на Зарэччы⁵¹... Адам Хруль расказаў... што адзін раз сядзелі... пілі гарбату ў Януша Сегеня, сын Сегеня (той самы, які напісаў успаміны пра гісторыка, гл. дадаткі. — Л. Л.) быў яшчэ падлеткам, і разгаварыліся пра шляхту, пра гербы, сын Сегеня запытаў у Шымялевіча: “А якога пан гербу?”, стала ціха-ціха... Шымялевіч трохі памаўчаў і кажа: “А я герба вэнджанага селядца! Пеляскі мужык!”⁵²... Дом яго ў Лідзе да апошняга часу стаяў. Вось як падыходзіш да мосціка на Энгельса⁵³, на левым баку... бокам да вуліцы, ён ужо ўрос у зямлю...»⁵⁴.*

Дом, дзе жыў Міхал Шымялевіч, захаваўся да нашага часу, лідзянка Е. Ярмант успамінала што пры канцы 1930-х гг.: «*На скрыжаванні вуліц Гражыны⁵⁵ і Гарыстай⁵⁶ стаяў дом Шымялевічаў. Дом быў драўляны, дагледжаны, адгароджаны ад вуліцы прыгожым плотам». Цікавым было нацыянальнае самавызначэнне гісторыка пры канцы 1930-х гг., Ярмант пісала: «Я ніколі не бачыла ўладальніка гэтага дома, але добра ведала яго па расказах бацькоў. Калі пана Шымялевіча пыталіся пра яго нацыянальнасць, той заўсёды адказваў, што ён “тутэйшы”. Гэта быў, на нашу думку арыгінальны, але досыць поўны адказ. Ён побытам тутэйшы, здаўна жыве ў гэтым горадзе, і яго не цікавілі нацыянальнасці іншых жыхароў»⁵⁷.*

Іосіф Хруль успамінаў пра гэтыя часы жыцця гісторыка: «...Шымялевіч трымаў натарыяльную кантору ў Лідзе, яна была яго, але зарэгістравана была на іншае імя. Канешне, ведалі ўсе, што кантора яго. Адам расказаў, што ён быў такі прабіўны чалавек. Але казаў, што не давалі яму тут разгуляцца»⁵⁸. У спісе лідскіх радных, як у 1928 г., так

⁴⁷ Slowo. № 70 (6352). 12 marca 1939.

⁴⁸ Kurjer Wilenski. № 328 (4646). 29 listopada 1938.

⁴⁹ Адам Хруль (1892–1950), вайт радунскай гміны ў 1930-я гг.

⁵⁰ Ян Сегень (1875–1973), сусед і сябар Шымялевіча, сваяк Адама Хруля, аўтар «Успамінаў пра Ліду канца XIX стагоддзя», гл.: Лідскі летапісец. 2002. № 4 (20). С. 26.

⁵¹ Раён горада, цяпер каля вуліцы Калініна.

⁵² Хрулі з лідскай шляхты герба «Праўдзіц», Сегені з лідскай шляхты герба «Сыракомля».

⁵³ Цяпер праспект Пераможцаў.

⁵⁴ Хруль Іосіф. Успаміны старога шляхціца // Лідскі летапісец. 2012. № 2 (58). С. 57.

⁵⁵ Цяпер праспект Пераможцаў.

⁵⁶ Цяпер вуліца Стралкоўскага.

⁵⁷ Ярмонт Е. В тени замка Гедемина. Лида, 1995. С. 46.

⁵⁸ Хруль Іосіф. Успаміны старога шляхціца. С. 57.

і ў 1935 г. пра прафесійную дзейнасць Шымялевіча было напісана «biuralista»⁵⁹, такім тэрмінам можа называцца як шараговы клерк, так і начальнік нейкага бюро, верагодна, якраз нейкай натарыяльнай ці юрыдычнай канторы.

На пачатку 1939 г. газеты «Кур'ер віленскі» і «Лідская зямля» друкуюць паведамленні пра шлюб малодшай дачкі Шымялевіча: «13 лютага а 16-й гадзіне ў Фарным касцёле адбыўся шлюб панны Анны Шымялевіч (дачка знанага лідскага гісторыка) з панам паручнікам Адамам Махніцам»⁶⁰, «у шлюбе ўзялі ўдзел ксёндз-капелан мясцовага гарнізона, група афіцэраў на чале з камандзірамі палкоў, знаёмыя і сябры маладых»⁶¹.

У 1940 г. Міхал Шымялевіч быў вывезены ў Казахстан, ягоны дом плошчай 71,41 м² у Лідзе быў канфіскаваны⁶². У доме жылі настаўнікі, якія прыехалі з СССР⁶³. Важным матэрыялам, з якога можна атрымаць звесткі пра лёс Міхала Шымялевіча, быў яго ліст, апублікаваны ў адноўленай газеце «Лідская зямля»⁶⁴ (гл. дадаткі).

13 красавіка 1940 г. 60-гадовы даследчык разам з сваёй жонкай і малодшай дачкой, жонкай польскага афіцэра, быў кінуты ў вагоны для быдла і вывезены паміраць у казахстанскі стэп, сям'ю пасялілі ў Палудзінскім раёне Паўночна-Казахстанскай вобласці, за 40 кіламетраў ад Петрапаўлаўска. Жыў у самаробнай мазанцы, атрымаў працу пры інжынерах, якія шукалі нафту ў стэпах Казахстана. Хадзіў з усёй партыяй па стэпах, начаваў у палатках. Адмовіўся браць савецкі пашпарт, за гэта яго пасадзілі ў вязніцу на дзесяць гадоў. У канцы сакавіка 1948 г. яго па амністыі разам з іншымі няздольнымі да працы вывезлі ў Польшчу.

Каля 1950 г. Шымялевіч піша працу пра Ішымскі стэп (Szymielewicz Michał: *Step Iszymski*), якую ў выглядзе рукапісу на 35 старонках дэпануе ў Бібліятэцы імя Асалінскіх ва Уроцлаве⁶⁵. У рукапісе разглядалася гісторыя Ішымскага краю, размяшчэнне, межы і плошча рэгіёна, геалогія, глебы, вада, клімат, навакольнае асяроддзе, насельніцтва і яго юрыдычны стан. Можа, нейкія рукапісныя матэрыялы Шымялевіча захаваліся ў тым жа «Асаленіюму», я шукаў толькі па каталозе, які апісвае геаграфічныя матэрыялы, а іншых не маю. У гэты час Шымялевіч ужо не меў сваіх архіваў, каб пісаць пра горад Ліду, які ён да смерці ў перапісцы з сябрамі заўжды называў «*наша каханая Ліда*», але, можа, ён пакінуў свае ўспаміны?

Калі для ягоных папер і кніг у 1915 г. неабходны быў цэлы воз, дык, зразумела, да 1939 г. колькасць матэрыялаў значна павялічылася, бо ўсё жыццё Шымялевіч збіраў дакументы з гісторыі Лідчыны, меў вялікія асабістыя архівы. Ян Сегень пісаў, што даследчык «*сабраў бяспэжныя зборы дакументаў вялікай гістарычнай вартасці і вялікую бібліятэку старадрукаў і рукапісаў-мемуараў*» (гл. дадаткі). Напрыклад, у сваім артыкуле, напісаным на пачатку XX ст., «Горад Ліда і Лідскі замак» даследчык цытуе дакумент «Купчая крэпасць, выдадзеная лідскім мешчанінам Лаўрынам Паўлавічам Казюковічам на пляцы, зямлю і хату, прададзеныя ім Мацею Вайцяховічу і жонцы яго Парасе Фёдараўне 7 красавіка 1630 г.» з свайго прыватнага

⁵⁹ Slowo. № 166 (1479). 24 lipca 1927.; Szymielewicz Michał. Miasto Lida w 1938 roku. S. 146.

⁶⁰ Kurjer Wilenski. № 46 (4722). 15 lutego 1939.

⁶¹ Ziemia Lidzka. 1939. № 2.

⁶² <http://news.tut.by/society/152184.html>.

⁶³ Ярмонт Е. В тени замка Гедмина. С. 111.

⁶⁴ Ziemia Lidzka. 1999. № 2 (37).

⁶⁵ Katalog rękopisów geograficznych Biblioteki Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich we Wrocławiu. Warszawa — Wrocław, 1965. S. 89–90.

архіва⁶⁶. Аўтар кнігі па генеалогіі літоўскіх татараў Станіслаў Дзядулевіч у сваёй кнізе шматкроць спасылчаецца на «Рукапіс М. Шымялевіча» ці на «Дакументы са збораў М. Шымялевіча». Менавіта Шымялевіч здабыў, зьбіраў і надрукаваў у другой палове 1930-х гг. цікавыя мемуары Мірона Браніслава Нарбута пра Лідчыну, гісторык пісаў: *«Мемуары я атрымаў у 1913 г. з рук пана Мацея Марачэўскага, ганаровага суддзі Лідскага павета, якому тут за дазвол апублікаваць мемуары сардэчна дзякую. Божа адудзяч! Мемуары напісаны на 107 старонках фармату чвэрці звыклага аркуша паперы рукой аўтара... Сам тэкст мемуараў у некалькіх месцах не чытаецца...»*⁶⁷.

Бядотным аказаўся лёс архіва гісторыка. У 1939 г. новую ўладу абсалютна не цікавілі архіўныя каштоўнасці Заходняй Беларусі, архіўныя матэрыялы, якія засталіся ў будынках польскай дзяржаўнай адміністрацыі этнанакіравана знішчаліся. Так, у Навагрудку на тэрыторыі настаўніцкай семінарыі было спалена шмат дакументаў (цяпер немагчыма дакладна ўстанавіць іх колькасць), а значная частка збору фотаздымкаў палітычных вязняў была раскрадзена. У падвале Навагрудскага раённага выканаўчага камітэта польскія архіўныя матэрыялы выкарыстоўваліся для распальвання печы, а ў будынку мясцовага суда ў россыпе знаходзіліся дакументы і стужкі фільмаў. У Дзятлаве архіўныя матэрыялы ніхто не ахоўваў, яны паступова раскрадзіліся мясцовым насельніцтвам. У Лідзе абутковая фабрыка «Ардаль» здала ў макулатуру 5 тон дакументальных матэрыялаў⁶⁸.

Але ў гэты ж час адмыслова дасланыя ў Ліду выкладчыкі БДУ пачынаюць займацца апрацоўкай архіваў Шымялевіча! Нават толькі гэта адзінае кажа пра вялікую каштоўнасць архіва лідскага гісторыка. Ян Сегень пісаў (гл. дадаткі): *«Усе яго зборы пасля арышту і вывазу разам з сям'ёй у Казахстан у 1940-м г. былі апячатаныя і потым каталагізаваныя выкладчыкамі ўніверсітэта з Мінска. Аднак не былі вывезеныя з горада (працы з імі працягваліся) і згарэлі разам з цэнтрам горада ў часе ваенных дзеянняў перад уступленнем гітлераўскіх войскаў у Ліду»*. У доме гісторыка пасяліліся настаўнікі «з усходу», таму, канешне, архіў быў вывезены з хаткі Шымялевіча, верагодна, у гарадскі музей (знаходзіўся па адрасе: Сувальская, 3, на месцы сучаснага магазіна «Юбілейны») ці ў памяшканне староства (Сувальская, 15), дзе захоўваліся архівы павета.

Як вядома, у архіве лідскага староства ў той час мелася 30 фондаў, якія налічвалі 150 000 польскіх архіўных дакументаў, і будынак архіва разам з усімі матэрыяламі быў спалены ў час баявых дзеянняў 23 чэрвеня 1941 г.⁶⁹. З аэрафотаздымка, зробленым улётку 1944 г., бачна, што на месцы музея і магістрата наогул нічога не засталося, а спаленае староства стаіць без даху.

Ёсць яшчэ адзін варыянт гібелі архіва нашага гісторыка — калі б архіў Шымялевіча каталагізаваўся ў гарадскім музеі. Лідскі музей быў паўторна адчынены ў 22 студзеня 1941 г. і пасля пачатку вайны савецкі дырэктар музея Свірыдаў нават паспеў эвакуяваць фонды, але каля Смаленска ў машыну патрапіла авіяцыйная бомба⁷⁰. Такім чынам ці ў Лідзе, ці пад Смаленскам архівы даследчыка загінулі.

⁶⁶ Шимелевич М. Город Лида и Лидский замок // Виленский календарь. Вильно, 1906. С. 37–57.

⁶⁷ Ziemia Lidzka. 1936. № 5.

⁶⁸ Польшча Беларусь: Агульная гістарычная спадчына: даведнік па архіўных матэрыялах 1918–1939 гг. Том 1. Дзяржаўны архіў Брэсцкай вобласці. Дзяржаўны архіў Гродзенскай вобласці. Варшава, 2013. С. 8.

⁶⁹ Тамсама. С. 16.

⁷⁰ Хацяновіч Наталія. Лідскі гістарычна-мастацкі музей // Лідскі летапісец. 2009. № 3–4 (47–48). С. 16.

У 1992 г. Шымялевіч быў рэабілітаваны, васьм тэкст кароткай даведкі пра яго рэабілітацыю:

«Шымялевіч Міхаіл Іванавіч. Нарадзіўся ў 1879 г., Польшча, Навагрудскае ваяводства, Ліда, паляк, адукацыя сярэдня;

Пражываў: Паўночна-Казахстанская вобл., Бішкульскі р-н, в. Фурманаўка;

Арыштаваны 20 сакавіка 1943 г. Палудзінскім РА НКВС.

Прысуджаны: СК аблсуда 15 чэрвеня 1943 г., абвінавачване: 58–2 УК РСФСР.

Прысуд: 10 гадоў ППЛ.

Рэабілітаваны 23 чэрвеня 1992 г. Генпракуратурай РК. Указ Прэзідэнта СССР ад 13.08.1990.

Крыніца: Звесткі ДКНБ РК на Паўночна-Казахстанскай вобл»⁷¹.

14 студзеня 1969 г. газета «Балтыйскі дзённік» надрукавала аб'яву: «11 студзеня 1969 г. раптоўна памёр наш самы каханы бацька, брат, цесць, дзед і прадзед, Святой Памяці Міхал Шымялевіч. Нарадзіўся 18.X.1879 г. у горадзе Ліда, былы міравы суддзя⁷². Пахаванне адбудзецца 14.01 у 15–00 на камунальных могілках у Сопаце. Св. імша будзе адпраўлена 16.01 у 8–30 у касцёле Зорка Мора ў Сопаце. Смуткуем, дочки і сям'я»⁷³.

Улетку 2014 г. мой сябра Дзмітры Гамбург з сям'ёй адпачываў у Сопаце. Інтэлігентны, неабякавы да гісторыі і культуры чалавек патраціў свой вольны час, каб знайсці магілу Міхала Шымялевіча. Як высветлілася, акрамя камунальных могілак, гісторык мог быць пахаваны на каталіцкіх могілках касцёла Зорка Мора, бо пры канцы 1960-х гг. гэтыя каталіцкія могілкі таксама выконвалі ролю камунальных. Аднак на абодвух могілках пахавання гісторыка няма. Як патлумачыла адміністрацыя, гэта азначае толькі адно — магіла Шымялевіча ўтылізаваная, бо ніхто не ўносіў грошы за яе існаванне. Дзмітры сфатаграфавалі запіс у касцёле пра адпяванне лідзяніна. З запісу бачна, што ён жыў у доме № 5 па вуліцы Шапэна. Мой сябра таксама сфатаграфавалі дом, дзе Шымялевіч жыў апошнія дзесяцігоддзі свайго жыцця. Дарэчы, высветлілася, што жыў ён у Сопаце ў камунальнай кватэры.

Два пакаленні сям'і Багаткоўскіх пахаваны ва Уроцлаве. Унук гісторыка Земавіт Багаткоўскі быў вядомым у Польшчы радыёаматарам-кораткахвалевіком, аўтарам кніг па радыёсправе.

Міхал Шымялевіч — сапраўдны культурны герой Лідчыны. Ягоным імем трэба было б назваць адну з вуліц нашага горада, а магчыма, і адну з устаноў культуры і асветы, напрыклад музей ці гарадскую бібліятэку, гімназію ці ліцэй.

⁷¹ <http://lists.memo.ru/d37/f41.htm>.

⁷² Міравы суддзя — у Другой Рэчы Паспалітай суддзя самага нізкага ўзроўню. Пасада ўведзена ў 1920-я гг. Спачатку ў разборы спраў акрамя міравога суддзі ўдзельнічалі два прысяжныя. З 1927 г. суддзя разбіраў справы аднаасобна. Суддзю выбіралі жыхары судовай акругі на пяцігадовы тэрмін. Кандыдат павінен мець узрост не меней за 30 гадоў, мець хоць бы сярэдняю адукацыю, карыстацца ўсімі грамадзянскімі правамі і мець добрую рэпутацыю.

⁷³ Dziennik Bałtycki. 1969. № 11 (7621).

ДАДАТКІ ДА БІЯГРАФІІ МІХАЛА ШЫМЯЛЕВІЧА

Успаміны Яна Сегеня пра блізкага сябра свайго бацькі Міхала Шымялевіча⁷⁴

Памятаю, як у кнізе майго роду, якую захоўваў мой с. п. бацька (гэтая кніга згарэла разам з нашым домам, а дакладней, разам з усім раёнам горада падчас пажару ў часе ваенных дзеянняў у 1941 г.), на першай старонцы быў намалеваны герб «Сыракомля»⁷⁵ — на гербавай тарчы «дзве перавернутыя кроквы» і «зламаную стралу», а над тарчай шлем з «трыма страусавымі пёрамі». Над гербам быў надпіс «Герб сям’і Сэгэнь».

У кнізе змяшчаліся генеалагічныя табліцы, а таксама копіі і арыгіналы⁷⁶ метрык хростаў, шлюбаў і смерцяў і іншыя сямейныя дакументы. Дакументы былі вельмі старыя, арыгіналы былі ўсе паклееныя. Некаторыя, нечытэльная, мелі каля арыгінала старанна запісаныя копіі і каментары. Кніга была зробленая сябрам бацькі — Міхамам Шымялевічам, натарыусам. Па адукацыі і зацікаўленасці гісторыка Лідскай зямлі. У маладосці ён з запалам збіраў розныя гістарычныя дакументы, пісаў і друкаваў у рэгіянальных выданнях артыкулы, звязаныя з гісторыяй Лідскай зямлі, перапісваўся з гістарычнымі таварыствамі, словам, атрымаў вядомасць як аўтарытэтны даследчык-аматар. У выніку ён быў адпраўлены за кошт нейкага гістарычнага таварыства вучыцца ў Кракаў і атрымаў гістарычную адукацыю ў Ягелонскім універсітэце да Першай сусветнай вайны. Пасля вяртання ён працягнуў сваю працу ўжо як спецыяліст з адпаведнай падрыхтоўкай. Тым не менш ён працаваў прысяжным павераным (здаў нейкія дзяржаўныя экзамены ў Расійскай імперыі), веў справы большасці маёнткаў вакол Ліды і меў вялікія магчымасці вывучаць дакументы продкаў шматлікіх сем’яў.

Сабраў бясконныя зборы дакументаў вялікай гістарычнай вартасці і вялікую бібліятэку старадрукаў і рукапісаў-мемуараў. Усе яго зборы пасля арышту і вывазу разам з сям’ёй у Казахстан у 1940 г. былі апячатаныя і потым каталагізаваныя выкладчыкамі ўніверсітэта ў Мінску. Аднак не былі вывезеныя з горада (працы з імі працягваліся) і згарэлі разам з цэнтрам горада ў часе ваенных дзеянняў перад уступленнем гітлераўскіх войскаў у Ліду.

Упарадкаванне сямейных дакументаў майго бацькі і апраўленне іх у «Кнігу Роду» была яго працай, каб зрабіць падарунак у знак дружбы.

Былі гэта, відавочна, сардэчныя сябры. Жылі па суседстве, бачылі адзін аднаго амаль кожны дзень, вялі доўгія размовы і традыцыйна разыгрывалі партыю «бб», якая часам цягнулася да позняй ночы. Гэта было свайго кшталту наркамання. Але ва ўсякім выпадку гульня не замянала іх бясконцым размовам, для якіх яны ніколі не адчувалі недахоп тэмаў.

Гэта Ён [Шымялевіч] уласнаручна намалываў наш герб на нейкай адмысловай паперы і ўставіў у тую кнігу.

Ён таксама ўсталяваў канчаткова дакладнасць арфаграфічнага напісання прозвішча: Scheń (Сэгэнь).

⁷⁴ З асабістага архіва сябра аўтара артыкула Януша Сегеня з Варшавы.

⁷⁵ Так званая 14-я разнавіднасць. Абданк з крыжападобнай стралой.

⁷⁶ Часцей копіі, арыгіналы — гэта выпіскі з метрыкальнай парафіяльнай кнігі.

**Ліст Міхала Шымялевіча Драмовічу,
дасланы ў рэдакцыю «Лідскай зямлі» Вітольдам Драмовічам⁷⁷**

3.01.1959 г.

Паважаны і дарагі пане.

Атрымаў ліст ад пані Кацярыны Кліжашэўскай, і я вельмі-вельмі абрадаваўся, што ўратаваў сваё жыццё яшчэ адзін мой добры знаёмы пан Арэхва. Яшчэ віншую пана з Новым годам і жадаю пану здароўя, доўгіх гадоў жыцця, шчасця, усемагчымай удачы і спаўнення ўсякіх і ўсіх пажаданняў.

Я 13 красавіка 1940 года быў вывезены разам з сваёй жонкай і малодшай дачкой, жонкай польскага афіцэра на ўсход.

Разам з намі было вывезена з Ліды і павета некалькі тысяч душ. Вывезеных раскідалі па некалькіх раёнах Паўночнага Казахстана. Каля тысячы нашых людзей яны пасялілі ў Палудзінскім раёне Паўночна-Казахстанскай вобласці, за 40 кіламетраў ад Петрапаўлаўска. Тут нешчасныя людзі рассяліліся па вёсках у жабрацкіх хатках, збудаваных з вялікіх неабпаленых цаглін з гліны, гною і саломы. Тыя бедныя хаткі мелі дахі з плеченых лазовых матаў, змазаных глінай. У хатках крайняя беднасць, і мы, колькі там жылі, жылі толькі з таго, што прадавалі сваю вопратку за бульбу, малако і вельмі рэдка за нейкі кілаграм мукі. Нашы людзі, а гэта былі практычна ўсе жанчыны з дзецьмі, жонкі паліцыянтаў, афіцэраў, сяржантаў, урадоўцаў, якія на вайне з Гітлерам былі забітыя, забраныя да няволі нямецкай або забраныя Саветамі, сядзелі ў вязніцах ці лагерах у Катывіні, Казельску, Старабельску і іншых месцах. Мужчын было вельмі мала і то адны дзяды. Хто мог, пайшоў на працу. Хто рабіў у гразі і вадзе цэглу, хто запісаўся ў калгасы або саўгасы. Я атрымаў працу пры інжынерах, якія шукалі нафту ў стэпах Казахстана. Хадзіў з усёй партыяй па стэпах, начаваў у палатках. Што чалавек зарабляў, тое з'ядаў і не наядаўся. Лета было гарачае. 40 гр. цяпла.

Прышла зіма, снежная, марозная і доўгая. Мароз трымаўся 30–40 гр. Нашы людзі вымушаны былі разам з усімі ісці на цяжкія работы — ачышчэнне снегу з чыгуначнай каляі, на будоўлі нафтавых вышак, і ўсё гэта ў холадзе, у голадзе і практычна задарма. Прышла вясна 1941 г., толькі распачаліся летнія работы, як выбухнула вайна Сталіна з Гітлерам. Рускіх людзей пабралі ў войска, а нас, не пытаючыся, ці хочам, ці жадаем, запакавалі на цягнікі і вывезлі за паўтары тысячы кіламетраў у Кустанайскую вобласць і пасялілі ў палатках над рэчкай Таболам ды пагналі на работы — капаць і ўкладваць баласт на будоўлі новай чыгункі. Там зноў у гразі, у голадзе, у вошах правялі некалькі месяцаў.

Напалі на нас розныя азіяцкія хваробы, язвы, сверб і ліха ведае што. Ледзь восенню вырваліся з таго пекла і па вялікіх муках жменька нас вярнулася ў Паўночны Казахстан. Там мы пагінулі б, бо за першы год толькі з нашай групы палякаў памерла 50 чалавек, пераважна з голаду. Але Пан Бог усё-ткі выказаў сваю міласэрнасць. Генерал Сікорскі дамовіўся са Сталіным, выпусцілі польскіх вязняў, генерал Андэрс пачаў фармаваць там польскую армію, а нас, палякаў, Амерыка і Англія ўзялі пад сваю апеку. Далі нам сякую-такую дапамогу, і мы пачалі аджываць. Але калі наша польскае войска аказалася выпраўленым у Іран за Каспійскае мора, то Саветы ўсіх тых, хто не пайшоў у войска (жанчын, дзяцей, старых) затрымалі ў сябе ў якасці закладнікаў. Абвясцілі сваімі падданымі і загадалі выдаць нам савецкія пашпарты, як іх падданым. Плач, энк, што ўжо ніколі не вернемся да сваёй Айчыны. Сам я проста не хацеў гэтага прымаць і падгаворваў іншых, каб супраціўляліся і не бралі. Цвердзіў усім, што над намі апякуецца Англія і Амерыка і наш урад у Лондане. І нам не дадуць згінуць у Саветах. Суцяшаў, што ўсе вернемся

⁷⁷ Ліст надрукаваны ў газеце «Ziemia Lidzka». 1999. № 2 (37), пераклад Станіслава Судніка.

ў Польшчу. За гэта мяне пасадзілі ў вязніцу на дзесяць гадоў. Цягалі мяне па вязніцах і следствах практычна ўвесь 1943 год і ў канцы вывезлі ў лагер на поўдзень ад Караганды. Зімой, пры 30 гр. марозу, вязлі нас пяць сутак у вагонах для жывёлы на кавалку сухога хлеба і вядры халоднай вады з лёдам. У тым падарожжы адмарозіў сабе ногі. Потым сядзеў пару месяцаў на раздзельным пункце ў Карабасе, адкуль мяне з чорнымі гнілымі пальцамі на нагах перавезлі ў шпіталь у Далінцы. Там мне ампутавалі вялікія пальцы на нагах, а астатнія палячылі, але і цяпер заўсёды мне баляць ногі, асабліва на халоднае надвор'е. Пяць гадоў ганялі мяне там з лагера ў лагер, жыў тыя пяць гадоў без кашулі, у падранай, смярдзючай ватоўцы і ў такіх жа портках. У канцы 20 сакавіка 1948 г., роўна праз пяць гадоў вывезлі мяне разам з іншымі, не здольнымі да працы (па амністыі), у Польшчу.

Мая жонка была прывезеная ў Польшчу разам з іншымі палякамі яшчэ ў 1946 г. Тут знайшла старэйшую дачку настаўніцу Марыю Вось і пры ёй асела ў Сопаце. Я знайшоў адрас жонкі і дачкі і прыехаў да іх 20 траўня 1948 г. Жонка мая, будучы ў Казахстане на цяжкай працы, надарвалася, атрымала грыжу і хварэла, аж пакуль не памерла ў 1955 г., маючы 75 гадоў, і была пахаваная ў Сопаце.

Дачка мая, жонка афіцэра, жыла ў Казахстане з намі, а калі фармавалася там польская армія, быў выпушчаны з увязнення на Беламорканале яе муж Адам Махніц, знайшоў нас у Казахстане, прыехаў да нас, трохі адпачыў і паехаў у польскую армію, куды забраў потым і сваю жонку, нашу дачку. Ён, як афіцэр, а яна, як сястра міласэрнасці, прайшлі Іран, Сірыю, Палесціну, дзе спаткаліся з нашымі лідскімі габрэйчыкамі, потым прайшлі праз Італію і былі ў тым страшным баі пад Монтэ-Касіна. Там зяць быў паранены. Цяпер яны жывуць у Англіі, абое працуюць, і ім там някепска жывецца, а мне дапамагаюць.

Я атрымаў працу вахцёра пры музычнай школе, пільную парадак паміж вучнямі і атрымоўваю штотомсяц 350 зл. і маю пенсію па старасці 548 злотых штотомсяц. Жыву пры дачцэ настаўніцы і неяк трымаюся. Маю ўжо 80 гадоў, галава і вусы белыя як снег, але яшчэ хаджу дзёрзка і не горблюся. Ні на адну чынавенскую працу не пайшоў, бо пры сённяшніх парадках чалавек раз на возе і раз пад возам. А вахцёру ні пра што галава не баліць, глядзі, каб падлога была чыстая, каб вучні не сваволілі, каб хто чаго не ўкраў або не сапсаваў.

Суцяшаў сваіх людзей у Казахстане. А цяпер і тут суцяшаю. Прыйдзе час — і ўсе і мы, хто дачакае, вернемся да сваёй любімай старонкі, хто да Ліды, хто да Качанова⁷⁸. Будзь пан пэўны, што яшчэ прыляціш пяхотай з Ліды да сваёй зямлі, да свайго дома і да свайго млына, абдынеш яго за вугал і будзеш плакаць слязамі з радасці, што па тых гадах і муках дабіўся, аднак, да свае мілай ўласнасці.

Але толькі трымайся і не падай духам. Так будзе, як пішу. Пішы мне. Цікава, што стала з Бараноўскімі і Янам Шаптуноўскім.

Сардэчна абдымаю пана. Міхал Шымялевіч.

Ліст напісаны ў 1963 г. Міхалам Шымялевічам сябру Яну Сегеню ў Варшаву

Цэлы месяц жнівень правёў ва Уроцлаве, у дачкі і зяця Багаткоўскіх (*Bogatkowskich*). Мая дачка Марыя Вось (*Maria Wosiowa*) таксама была ва Уроцлаве разам з намі два тыдні. У тым годзе, у палове ліпеня, прыязджалі да нас у Сопат з Лондана Махніцы — мая дачка Ніна з мужам. Бавілі ў нас у Сопаце 10 дзён, а потым паехалі ва Уроцлаў, былі там да паловы жніўня, прычым зяць ездзіў да сваіх крэўных, а дачкі ездзілі да сваіх крэўных па матцы. Калі былі ва Уроцлаве, справілі вяселле. Мой унук Земавіт

⁷⁸ Вёска пад Лідай, дзе Драмавіч меў млын.

Багаткоўскі (33 года) ажаніўся з ладнай паннай Марыяй Туровіч, якая паходзіць з Львова, а працуе ва Уроцлаве на аграрнаміі. Яна аднагодка з мужам, толькі выглядае на 20 гадоў. Пасагу не было. Нават, як казалі цёткі маладога (размаўляючы паміж сабой), маладая брала шлюб у пазычаным строі крэмавага колеру і нават пазычыла пекныя пантофлі. Але затое вяселле было ладным. Шлюб адбываўся ў касцёле Св. Эльжбеты па вуліцы Грабішынскай. Касцёл гэты ўцалеў ад вайны, надта ладная старажытная готыка, з ладнымі вітражамі ў вокнах, ладная, у каляровую кафлю падлога, пекныя алтары. Падчас шлюбу, які працягваўся не так хутка, як раней у нашай каханай Лідзе, дзе бывала і па некалькі пар адразу і для ўсіх святой памяці арганіст пан Пухальскі іграў толькі адзін марш, — тут цырыманіяльная служба працягвалася палову гадзіны. Перад гэтым шлюбом такі самоткі. Доўга і ладна падчас службы іграў арганіст з хорам, а фатограф, калега маладога, зрабіў дванаццаць фатаграфічных здымкаў з розных пунктаў і ў розных хвілях цырымоніі.

Потым было вяселле. Два сталы з моцнымі і слабейшымі напоямі, досыць усякіх далікатэсаў. Чатыры цёткі маладой, з іх адна прафесар музыкі, іграла фартэпіяна і рабіла застолле прыемным, другая, эстрадная і оперная спявачка, добра спявала. Пасля стала распачаліся танцы пад радыёлу. Я з маці маладога, наша Золя і Маня ад'ехалі дадому, на іншы канец горада за 10 км, бо Золя спяшалася на працу на наступны дзень, а моладзь танчыла новыя танцы да світанку.

УСПАМІНЫ МІХАЛА ШЫМЯЛЕВІЧА

У цішы могілак...⁷⁹

Пад канец XVIII ст. хрысціянскія могілкі горада Ліды знаходзіліся на ўзгорку паміж вуліцамі Гражыны, Вызвалення, Гарыстай⁸⁰. Тут, над старым млынарскім ставам, стаяла драўляная ўніяцкая царква Уваскрасэння Гасподняга, пабудаваная з дрэва, разабранага парафіяльнага касцёла ў 1765 г., пры царкве знаходзіўся шпіталь для ўбогіх, г. зн. прытулак.

Згодна з сенацкім указам 24 снежня 1771 г. могілкі патрэбна было пераносіць за горад, у месца, якое знаходзіцца ад апошняга гарадскога будынка не бліжэй за сто сажняў, былыя могілкі не адпавядалі гэтым патрабаванням. Таму па распараджэнні губернскіх уладаў у 1797 г. былі закладзеныя новыя могілкі на замкавай зямлі, на іншым узгорку за ракой Лідзеяй у сасновым бары, які некалі займаў цэлыя Кузьмішкі — уладанні паноў Вісмантаў. Адпачатку новыя могілкі не мелі дакладна акрэсленых межаў, аднак каля 1840 г. на сродкі пані Клары Якавіцкай, як належала па прадпісанні, могілкі былі акапаныя ровам і агароджаняя невысокім валам. Роў і вал, аднак, не баранілі могілкі ні ад быдла, якое пасвілася побач, ні ад непажаданых асобаў. У 1886 г. на сродкі пані Ласковіч была выбудаваная брама на могілкі — чатыры мураваныя слупы з драўлянымі варотамі. Каля 1900 г. распачалася і праз некалькі гадоў закончылася будоўля новай мураванай агароджы могілак. У памяць гэтага ўлева ад увахода з унутранага боку была ўмураваная табліца з надпісам: «Агароджана ў 1903 г. коштам парафіян, стараннем ксяндза-дэкана Юзафа Сянкевіча, М. Пацэвіча, Я. Падгайнага, камення Стэфана Макрэцкага за якіх Здраваць Марыя». Згаданы капітан Стэфан Макрэцкі, уладальнік маёнтка Вінькаўцы, праз нейкі час, як генерал зброі Войска Польскага, быў начальнікам Сярэдняй Літвы.

У 1805 г. ксёндз Вінцэнт Нарбут, пробашч і дэкан лідскі, пабудаваў тут досыць вялікую драўляную капліцу, якую высвяціў ў гонар св. Барбары, панны і мучаніцы, як

⁷⁹ Szymielewicz Michał. Z tamtego świata // Ziemia Lidzka. 1937. № 11. S. 117–120.

⁸⁰ Былі і яшчэ адны ўніяцкія могілкі каля царквы Св. Мікалая ў цэнтры горада. Таксама рыма-каталіцкія могілкі былі каля Фарнага і Кармеліцкага касцёлаў.

патронкі добрай смерці, абраз гэтай святой знаходзіўся ў вялікім алтары. Пасля скасавання ў Лідзе касцёла кармелітаў і пажару касцёла піяраў, падчас рамонту Фары, з дазволу дыяцэзійных уладаў, сюды былі часовы перанесеныя парафіяльныя набажэнствы. У 1848 г. капліца была грунтоўна рэстаўраваная. У 1905 г. невядомы злачынец падпаліў капліцу, але пажар быў патушаны. У капліцы калісьці быў стары арган, перанесены сюды з Фары, у 1904 г. гэты арган перададзены філіі ў Крупава, дзе ён згарэў разам з касцёлам ў 1919 г. Каля капліцы на двух слупах стаяла званіца з двума званамі: адзін вагой у пуд, другі — 30 фунтаў (12 кг). У 1885 г. Стэфан Буткевіч, былы маршалак Лідскага павета пабудаваў новую, ашалеяваную і крытую гонтам званіцу. У 1930 г. кс. Гіпаліт Баярунец, пробашч і лідскі дэкан, на месцы старой капліцы пачаў мураваць новую, якая цяпер ужо накрытая.

На могілках здаўна стаяў драўляны шпіталь, невядома кім і калі пабудаваны і калі зруйнаваны, пасля зруйнавання ўбогія не мелі дзе жыць. Панна Марыя Ле Форт, гувернантка, адпісала для тутэйшых убогіх 66 рублёў срэбрам. Кс. Юзафат Вайшвіла, лідскі экс-піяр, які дажываў у лідскай парафіяльнай плябаніі, дадаў яшчэ 150 рублёў, і за гэтыя грошы ў 1845 г. пабудавалі новы драўляны шпіталь. У 1856 г. тут жылі 12 убогіх. Калі гэты шпіталь струхнеў, пані Ласковіч пабудавала за агароджай могілак драўляны шпіталь, які існуе і цяпер.

Раней, да арганізацыі каля 1865 г. асобных могілак для праваслаўных, на старых могілках хавалі нябожчыкаў усіх хрысціянскіх вызнанняў. Знайшоў тут вечны пакой пан Ксаверы Эстка (1787–1855), харунжы Лідскага павета з Дакудава, евангелік. На ягоным надгробку, работы віленскага разьбяра Вяржбоўскага, вялікая кніга з надпісам на ёй: «Браты! Тут пахаваны ваш бліжні, які хацеў падмануць сваю магілу». Недалёка ад гэтай магілы спачывае евангелік-лютэранін Фрыдэрык Неўман, падпалкоўнік (1813–1869). На камені яго надгробка надпіс: «Пане! Скажы яму: “Ідзі да мяне!”», мне скажы, Пане: “Не плач!”». Смуткуючая жонка паставіла гэты помнік». Трохі глыбей, за капліцай, спачывае пад моцнай глыбай барон Эрнест Медэм (1846 г.)⁸¹. Помнік нябожчыку паставілі таварышы па зброі з Галіцкага палка егераў. Помнікі з надпісамі па-расійску на помніках нябожчыкам праваслаўнага веравызнання: Пятра Масіны (1850 г.), Якуба Масіны (1860 г.), Марыі Патрэсавай (1861 г.).

Каля самай капліцы ляжыць вялікая гранітная пліта, на якой яшчэ можна прачытаць: «Юзаф Грабавецкі, герба Гржымала, з Падляшша, доктар Медыцыны і Акушэр, член Імператарскага таварыства лекараў у Вільні, калежскі асэсар, нарадзіўся 19 сакавіка 1786 г., памёр 4 снежня 1849 г.

*Для сям'і быў шчасцем,
Для гэтай краіны здароўем,
Дабрачынцам убогіх,
Міласнікам дарагіх праўдаў.*

Выразаў у Вільне Гарбацэвіч».

Аўтарам гэтых радкоў быў згаданы вышэй кс. Юзафат Вайшвіла і фразу «Міласнікам дарагіх праўдаў» ужыў не выпадкова і не для рыфмы, але толькі таму, што, каму патрэбна, вядома пра тое, што Юзаф Грабавецкі быў членам масонскай ложы Гарлівы Ліцвін у Вільні.

На другім баку капліцы сабраны магілы ксяндзоў, старых і маладых, тут ляжаць:

Юзаф Сянкевіч, пробашч і дэкан Лідскі (1905 г.),

Альберт Стэцкі, місіянер (1898 г.),

⁸¹ «Земскі спраўнік, адстаўны маёр Эрнест Аляксандравіч барон Медэм» — Памятная книжка Віленскай губерні на 1845 год. Вільня, 1845. С. 105.

Антоні Кулакоўскі, місіянер (1904 г.),
Станіслаў Пацынка, вікары (1918 г.),
Ян Кандрат, вікары (1924 г.)⁸².

Пад мармуровымі плітамі спачывае сям'я ўласнікаў Мелужына і Воранава:
«Юзаф Зарэцкі, сын Войцеха, герба Варня, генерал-лейтэнант корпуса інжынераў.
Нарадзіўся ў Скамарохах 19 снежня 1800 г. Памёр у Пецяярбургу 29 студзеня 1869 г.»

Каля яго ляжыць верная жонка «Ганна Зарэйкая, g(eboren) v(on) Гравеніц. 1 ліпеня
1807, † 1 лістапада 1891».

Іх сын Мікалай Юзаф Варня Зарэцкі, нарадзіўся 11 верасня 1843 г., памёр 12 студзеня
1883 г.

Яго жонка: Марыя Зарэцкая.

Іх дачка: Ганна Зарэцкая, памерла ў росквіце гадоў (1900 г.).

Амаль што кожны землеўладальнік у Лідскай парафіі меў тут зарэзерваваныя дзялкі
для сваіх радоў, і так:

Качанова і Касоўшчына. Станіслаў Адамовіч (1780–1838), прэзідэнт павятовага
лідскага суда Фелікс Адамовіч⁸³ (1783–1876), гродскі прэзідэнт Лідскага павета, Гаспар
Адамовіч (1794–1856), суддзя Лідскага павета, Эмілія Буткевіч з Адамовічаў (1813–
1879), маршалкова Лідскага павета, а яе муж, Стэфан Буткевіч⁸⁴ (1815–1896), лідскі
маршалак, спачывае каля ўвахода на могілкі, пад фундаванай ім званіцай.

Курэсеўшчына. Мае адзінага прадстаўніка: «Ян Тюкала (1783–1867), капітан б.
польскіх войск». Іншыя Тюкалы болей палюбілі Белае Балота з Гроднам, а Курэсеўшчыну
пакінулі.

Вялікая Перапечыца мае некакалькі надгробкаў: «С. п. Ксаверы Рылло, Надворны
саветнік і жыхар Лідскага павета. Жыў 62 гады, памёр 22 лютага 1836 г. Засмучаныя
дочкі просяць аб “Здравась Марыя”».

Яго сын: «С. п. Канстантын Рылло, карнет гусарскага палка караля Нідэрландаў.
Жыў 22 года, памёр 3 жніўня 1847 г. Сёстры ў суме просяць аб трох “Здравась Ма-
рыя”».

Дочкі, з надпісам: «Тут спачываюць парэшткі с. п. Альбертыны з Рылаў Садоўскай,
памерла 17 мая 1867 г. ва ўзросце 53 гадоў».

Яе муж: «Тут спачываюць парэшткі с. п. Рафала Садоўскага, стацкага саветніка і ка-
валера. Памёр 8 жніўня 1869 г. ва ўзросце 58 гадоў».

Першай яго жонкі, ад якой Садоўскім належала Баяршчына пад Лідай (цяпер Ту-
мялевічаў) «DOM. Максімілія з Даўгялаў Садоўская і двое дзяцей Людвіка і Яна, жон-
ка лідскага павятовага лекара, калежскага асэсара, пакінуўшая гэты свет 13 лістапада
1845 г. ва ўзросце 27 гадоў». На надгробку верш:

*Не парэшткі памёрлай ляжаць пад гэтым валуном,
Радам шчасце чулай маці пахавана.
Сэрца мужа прабіта гэтым страшным ударам,*

⁸² У 1986 г., ратуючы ад варварскага знішчэння, парафіяне перанеслі магілы гэты ксяндзоў на
Слабадскія могілкі.

⁸³ «Фелікс Апалінар'евіч Адамовіч, дэпутат Камітэта па назіранні за продажам алкагольных
напоў» — Памятная книжка Виленской губернии на 1845 год. Вильна, 1845. С. 103.

⁸⁴ Прадвядзіцель дваранства ў Лідзе 1861 г., калежскі асэсар Сцяпан Дзяменцьевіч Буткевіч (гл.:
Памятная книжка Виленской губернии на 1861 г. Вильно, 1861. Ч. 1. С. 110). Буткевіч С. Д. (1815 г.
н.) выконваў абавязкі прадвядзіцеля з 12 кастрычніка 1855 г., адукацыю атрымаў у Шчучынскай па-
вятовай вучэльні, быў узнагароджаны ордэнам Св. Станіслава 3-й ст., медалём у памяць вайны 1853–
1856 гг. і знакам за 15 гадоў службы (гл.: Адрес-календарь Виленского генерал-губернаторства на
1868 год. С.-Петербург, 1868. С. 90.).

*Чутны голас жалю і смутку,
Трое дзетак-сіротак пакінула на зямлі,
Каб навечна застацца з двума памёрлымі.*

Без нагробка ляжаць тут сын павятовага лекара Ян Садоўскі (1905 г.), яго жонка з Квяткоўскіх, іх сын Ян Рафал Садоўскі і некалькі іншых членаў гэтай сям’і.

Чэхаўцы. «Тут спачывае с. п. Казімір Мяцеша сын Банькоўскі б. суддзя Лідскага павета, пам. 18 кастрычніка 1871 г., жыў 76 гадоў»⁸⁵.

Скаўронішкі. «Тут спачываюць с. п. Пётр Жаба і дачка Памэла Нарбут, пам. 18 сакавіка 1872 г. ва ўзросце 47 гадоў».

Трацякоўцы. «Тут адпачываюць парэшткі жыхара Лідскага павета Яна Калясінскага пам. 27 чэрвеня 1874 г. і жонкі Антаніны Калясінскай пам. 13 сакавіка 1863 г.».

«Магілы сям’і Станіслава Калясінскага. Яго сын Станіслаў пам. 7 лютага 1897 г., меў 24 гады».

Сям’я Крахельскіх, якая доўгі час жыла ў Лідзе, пакінула некалькі магіл:

«Магілы Крахельскіх. С. п. Тэафіла Крахельская пам. 20.ІІ.1881 г. ва ўзросце 58 гадоў. Найлепшай з маці ад шчыра кахаючых дзяцей.

*Бацькі!
Тут пад гэтым халодным каменем ляжаць вашыя парэшткі
І трох сыноў падлеткаў, пахаваных разам.
Пяць асобаў зачынены ў панурых скляпеннях.
Які ж сум у нашых душах, якая вострая боль!
Асірацелі сыны і дачка без бацькоўскай апекі,
Страцілі бацьку і найлепшую маці, сіроты навек!
Мінак, які чытаеш на гэтым смутным помніку,
Злітуйся як чалавек і пабожна памаліся:
«О Божа літасцівы, дай вечнае збавенне
Гэтым душам, чые парэшткі накрывае гэты склеп».*

«С. п. Юзаф Крахельскі, казначэй і жыхар Лідскага павета. Меў 50 гадоў. Пакой твоей душы, дарагі бацька!».

С. п. іхнія дзеці Уладзіслаў, Аляксандр і Віктар.

«Тут ляжыць Ружа з Туровічаў Крахельская, скарбнікава Лідскага павета. Памерла 19 мая 1837 г., мела 19 гадоў».

«С. п. Нарцыс Крахельскі, жыхар Лідскага павета. Нарадзіўся 14 кастрычніка 1829 г., памёр 11 снежня 1890 г.».

Густа «засяляюць» свае могілкі гарадскія жыхары:

Павятовы лекар Раймунд Гузе (1896 г.)⁸⁶.

Эмілія з Шостакаў Ляўданская⁸⁷, жонка спраўніка Лідскага павета (1893 г.).

Марцін Галаўня (1888 г.).

Ян Стасевіч, бургамістр (1901 г.).

Анна з Малашкевічаў Яцкевіч, бургамістрава (1840 г.).

Яна з Ліпінскіх Зэдлер, аптекарова (1871 г.).

⁸⁵ Так у крыніцы. — Заўвага перакладчыка.

⁸⁶ «Надворны саветнік Раймунд Станіслаў Рудольфавіч Гузе, адукацыю атрымаў у С.-Пецяярбургскай медыка-хірургічнай акадэміі, каталіцкага веравызнання, на пасадзе з 22 ліпеня 1879 г.» — Памятная книжка Віленскай губерні на 1887 год. Вільня, 1886. С. 13.

⁸⁷ Яе муж, паліцэйскі спраўнік з 1888 да 1900 г. Сцяпан Мацвеевіч Ляўданскі. За сваю службу атрымаў розныя адзнакі і быў узнагароджаны ордэнам Уладзіміра 3-й ст. — Памятная книжка Віленскай губерні на 1903 г. Вільно, 1902. ч. 3. С. 58.

Аркадзь Мразоўскі, землемер (1895 г.).

Род Яна Андрушкевіча, бургамістра⁸⁸.

Леон Стабінскі, бургамістр.

Лёг тут «Аляксандр Талочка, калежскі рэгістратар, пам. 7 красавіка 1846 г. ва ўзросце 27 гадоў.

*Гадоў жыў нешмат
Спачывай ты, сябар,
Хай гук трубы анёла
Заклікае на суд Найвышэйшы».*

Найбольш тут каменных нагробкаў паходзіць з другой чвэрці XIX ст. Выразаны яны ў Вільні. Каля 1880 г. у Лідзе па вуліцы Віленскай на ўласным плацы залажыў майстэрню нагробкаў Баляслаў Хруль, пасля яго смерці (1889 г.) майстэрняй кіравала яго ўдава Анэля з Малеўскіх Хруль. Некаторыя нагробкі паходзяць з майстэрні Волка-Карачэўскага ў Паддубне.

Найлепшы помнік пабудавала маці сыну з надпісам:

«Станіславу Хагмаер 23 красавіка 1906 г. — 18 верасня 1930 г. Каханаму адзінаму, памяць ад маці».

Ладны камень быў прывезены на магілу памерлага лідзяніна, старога кавалера, які пакінуў добрыя спадкі сваім далёкім крэўным. На камені выкананы бронзавы барэльеф з партрэтам нябожчыка і надпіс:

«Аляксандр Ёдка, памёр у Варшаве 17.XII.1933 г. у 75 гадоў. Прайшоў праз жыццё, робячы дабро. Удзячная радзіна».

Арыгінальна выглядаюць «магілы Граблісаў»: цэлы мураваны дом з дзвярыма і вокнамі.

Яшчэ гусцей могілкі запоўнены зраўнаванымі з зямлёй магіламі дробных сельскіх гаспадароў і землеўладальцаў: Ёдкаў, Болтуцяў, Таўгінаў, Хруляў, Астравухаў, Падгайных, Бунькаў, Капачэляў, Стрыбуцёў, Клышэйкаў, Ходзькаў, Хутных, Ракаў, Буракоў, Трацякоў, Касякоў, Семакоў, Шостакаў, Латушкаў, Саладухаў, Кісялёў, Сегеняў, Брэйваў, Чарнякоў, Майсакаў, Пуйдакаў, Чарнавусяў, Белавусаў і т. д. і т. д.

А вось новая старонка гісторыі.

Першыя ахвяры Вялікай вайны ад 1915 г. Шэраг салідных драўляных крыжоў з надпісамі, выкананымі гатычнымі літарамі, якія пасля болей чым дваццаці гадоў яшчэ чытаюцца:

«Браніслаў Плюціцкі Саніт. Bialystoker Kriegs Hospital».

«Юзаф Зяневіч 400 мінскі полк».

«Баляслаў Скажынскі».

Першыя ахвяры польска-бальшавіцкай вайны 1919 г.: каля дзёда Яна Шкопа (1909 г.) магіла з надпісам: «С. п. Віктар Шкоп, валанцёр В. П. загінуў за Бацькаўшчыну ў барацьбе з бальшавікамі каля Лебяды 16 студзеня 1919 г., меў 19 гадоў».

Далей — красавік 1919 г., бой за Ліду, узяцце Ліды, адыход і зноў узяцце 28 верасня 1920 г.

⁸⁸ Магілы Андрушкевічаў знаходзяцца справа ад галоўнага ўвахода на могілкі. Цяпер помнік сям'і бургамістра горада парушаны. Ян Марколін Андрушкевіч (1823–1868). Мірон Браніслаў Нарбут пісаў пра бургамістра нашага горада Яна Андрушкевіча (ці «Івана Степановіча Андрушкевіча — гл.: Памятная книжка Виленской губернии на 1850 г. Вильно, 1850. С. 82): «чалавек праўдзівы, энергічны і разважлівы» (Гл.: Narbutt M. Lida i Lidziane // Ziemia Lidzka. 1997. № 4–5 (26–27)). У 1845–1852 гг. Ян Андрушкевіч быў начальнікам спачатку 2-га, а потым 4-га аддзела паліцыі ў Адэсе. Пасля вяртання ў Ліду стаў бургамістрам горада, ажаніўся з Марцыянай з Яселаў і меў з ёй 9 дзяцей. Андрушкевіч валодаў маёмкам у Лідскім павеце і ў пасаж ад жонкі атрымаў цукерню ў Лідзе. Гэта цукерня ў 1860-я гг. стала цэнтрам грамадскага жыцця ў горадзе і шматразова ўзгадваецца ў розных мемуарах.

«Генрык Жылінскі, паручнік 1-га Сувальскага палка, загінуў у баях пад Лідай 16 красавіка 1919 г.»

Паручнік Юзаф Гундэрман
Паручнік Сяверын Шыманюк
Паручнік Фелікс Асецкі
Паручнік Юзаф Клемпінскі
Паручнік М. Шчалкоўскі
Паручнік Феліцыян Радкевіч
Вахмістр Францішак Марчык
Серж. Ян Вцёрка
Шар. Станіслаў Кураш
Шар. Мечыслаў Мінтле
Ст. Шар. Станіслаў Парыж
Кан. Ян Валковек
Ст. Шар. Ян Матэрак
Ст. Шар. Антон Долята
Кан. Юзаф Паўляк
Шар. Ян Петрашак
Шар. Стэфан Мікалайчык
Шар. Юзаф Баравіцкі
Шар. Уладзіслаў Алтер
Шар. Віктар Сэдзяк
Кан. Павел Рухлік
Кан. Ян Ваўрыняк
Кан. Уладзіслаў Орпель

У той жа агароджы — супольная магіла ўсіх тых, якія загінулі ў ваколіцах Ліды ў 1919–1920 гг. і парэшткі якіх былі сабраныя тут у 1924 г. Супольная магіла з’яднала тут і тых, якіх летам 1920 г. у даліне пры збегу тракту і шашы Ліда — Гродна расстраляў асобны аддзел ЧК пры штабе арміі Тухачэўскага ў Лідзе. Надпіс на гэтай магілай:

«40 неведомых закладнікаў з Беластока, Гродна і Ваўкавыска, забітых бальшавікамі ў жніўні — верасні 1920 г.».

Мой Божа! Ці ж гэты малады, але хцівы да ўлады і славы, інтэлігентны афіцэр Тухачэўскі, якога я бачыў на вуліцах Ліды ў аўтамабілі, пакрытым чырвонай палярынай з залатымі махрамі, калі зацвярджаў выракі асабага аддзела, думаў пра тое, што калісьці і сам ён будзе расстраляны ў патыліцу з браўнінга? Забіты так, як і няшчасных ахвяр забівалі па яго камандзе.

Бо якім судом вы будзеце судзіць, такім і вас асудзяць, ды якою меркай вы будзеце мераць, такою вам адмераць. Мацвей VII, 2

Разам з братамі-жаўнерамі ўцяклі да Маці-Зямлі і тыя, хто пры жыцці меў адвагу адарвацца і ўзяцець за аблокі, да неба, але... загінулі смерцю лётчыка:

Паручнік Аляксандр Ціхоцкі.

Сяржанты-пілоты Баляслаў Паўляк, Францішак Чарнецкі, Павел Стэнцель.

У іншым месцы спачывае Уладзімір Біюць, падкамісар паліцыі на пенсіі (1928 г.), а каля яго грамада паліцэйскіх:

Ян Вільканец, паставы, 33 года, «загінуў ад рук бандытаў 21 мая 1922 г.»,

Юліян Каўняровіч, «загінуў смерцю храбрых 23 кастрычніка 1922 г.»,

Юзаф Алесь, «трагічна загінуў» (1935 г.).

Тут ляжаць настаўнікі, якіх забрала да вечнага спачынку «белая пані» сухота:

Юзаф Вось (1929 г.),

Анна Філіпкоўская (1930 г.),
Ядвіга Шкоп (1931 г.),
Францішак Краўчык (1935 г.),
Станіслаў Фэглэр, прафесар дзяржаўнай гімназіі ў Лідзе (1930 г.).
Недалёка ўвесь у кветках надгробак Ядзі Шыманскай, няшчаснай ахвяры нёманскага
пляжа (4 ліпеня 1937 г.)⁸⁹.

Не меней як дзесяць тысяч парэшткаў лідзян ляжыць тут, на 4 гектарах, і ў цені сас-
новага бору не памятаюць ні пра свае няшчасці, ні пра свае радасці. З праху паўсталі
і ў прах вярнуліся.

З таго свету⁹⁰

Хто ў Лідзе не знаў старога Казіміра Вісманта?

50 гадоў таму быў гэты чалавек яшчэ ў росквіце сіл, трохі сіваваты, трохі лысаваты,
але шыракаплечы, румяны і да жанчын цікаўны. Яго белая хатка пад саламяным дахам,
атуленая галінастай ліпай, стаяла на Вісмантах⁹¹ пад Лідай і пры абсаджаным бярозамі
навагрудскім гасцінцы была добра бачная ад самых парафіяльных могілак. За хаткай
стаяла малая абора, а трохі далей — добра пабудаванае гумно. Хатку атачала прызба⁹²
з каменю, на якой было так прыемна пасядзець вечарам і, папіваючы смачны квас з бя-
розавага соку альбо яшчэ цёплае малако, паразмаўляць пра былое.

У старога ў хатцы пад столлю стаяла скрынка, поўная старых пажоўклых папер
пісаных і па-славянску (па-старабеларуску. — *Л. Л.*), і па-польску. Паперы памяталі
яшчэ часы караля Аляксандра Ягелончыка, калі пазнейшая ваколіца Вісманты назы-
валася «імём Кузьмянамі альбо Кузьмішкамі... пад самай Лідай за замкам гаспадарчым
ляжачай» і стала ўласнасцю гаспадарчага баярына Лук'яна Гайкі, ці Гаеўскага. Потым,
у 1668 г., тут асеў землеўладальнік са Жмудзі пан Аляксандр Вайцехавіч Вісмант, ад
якога і пайшоў род Вісмантаў лідскіх. Пра гэта сведчыў прыхаваны ў скрынцы вывадны
дэкрэт Дэпутатыі Літоўска-Віленскай ад 12 студзеня 1799 г. з ладна намалёваным гербам
Сас: «Жоўты маладзік на тарчы двума рагамі павернуты ўгору, на кожным яго рагу па
залатой шасцікутнай зорцы, а з сярэдзіны яго ляціць уверх страла, у блакітным полі, на
шлеме над каронай пёры паўліна прабітыя стралой управа». Стары Вісмант ведаў на па-
мяць свой вялікі шматаркушовы радавод з ўсімі датамі і памятаў шмат цікавых гісторый.

⁸⁹ 4 ліпеня 1937 г. падчас Свята Мора працягвалася на рацэ Нёман у рацэ патанула вучаніца 3-га
класа Купецкай гімназіі піяраў Ядвіга Шыманская, якая таксама прыехала святкаваць. Дзяўчынка ра-
зам з выпускніком Купецкай гімназіі каталася на лодцы па Нёмане і лодка перакулілася. Цела дзяўчынкі
было знойдзена праз некалькі дзён у трох кіламетрах ніжэй Сяльца (гл. Kurjer Wilenski. № 184 (4147).
7 lipca 1937; Kurjer Wilenski. № 186 (4149). 9 lipca 1937).

⁹⁰ Szymielewicz Michał. Z tamtego świata. S. 125–127.

⁹¹ Вісманты — тэрыторыя на поўдзень ад каталіцкіх могілак, якая прымыкае да сучаснага пра-
спекта Пераможцаў. У 1507 г. паляўнічы Захарыяш Кузьміч атрымаў ад караля Жыгімонта 6 валок
(128 гектараў) зямлі на паўднёвай ускраіне горада. Гэтая мясцовасць па меншай меры да 1717 г. так
і называлася — Кузьмішкі. У 1668 г. Кузьмішкі перайшлі ва ўласнасць Аляксандра Вісманта. Паз-
ней Кузьмішкі былі падзеленыя паміж шматлікімі сваякамі і пачалі называцца Вісманты. У 1797 г.
у Вісмантах былі закладзеныя могілкі, якія ў наступныя паўтара стагоддзя служылі месцам супака-
ення каталіцкай шляхты. Род Вісмантаў займаў высокія пазіцыі ў лідскай эліце. Лявон Пётр Вісмант
у 1906–1914 гг. быў бурмістрам горада.

⁹² Прызба — збудаванне-насып уздоўж вонкавых сценаў па перыметры драўлянага дома, служыла
для засцерагання пабудовы ад прамярзання зімой. Можа быць проста земляны насып уздоўж сценаў.
У больш прасунутым варыянце ўладкоўваўся з каменю, дошак (якія для прыгажосці часам нават
бялілі вапнай) або жэрдак, устаноўленых на адлегласці 30–50 см ад сценаў хаты; паміж дошкамі і хатай
засыпалі пілавінне, салому, кастрыцу, шлак, торф, зямлю (дзёран). Вышыня прызбы — да другога рада
бярвення.

Яго бацька калісьці хацеў выгадаваць з сына паважанага чалавека і нават запісаў яго ў дваранскую школу ў Лідзе, але пану Казіміру неяк не пашанцавала і застаўся ён паважным земляробам на ўласнай зямлі. Меў ён трошкі болей за дваццаць гадоў, калі ў 1863 г. шляхта Лідскага павета ўзяла свае крамнёвыя стрэльбы, пісталеты і ржавыя шаблі і кінулася на прыгнятальнікаў. З той вайны пан Казімір выйшаў чыста, суха і гладка. Нават без падазрэнняў. Але пра вайну ніколі не распавядаў, бо пра «польскі мятеж» расійскія ўлады ніколі не забывалі і ўспамінаць пра ўдзел у тых падзеях заўжды было небяспечна. Праз трыццаць гадоў пасля той вайны, калі пан Казімір ужо састарэў і стаў больш пабожным, чым у маладосці, бычылі яго, як пехам у пакоры пайшоў ён з Ліды, абносячы ад пробашча да пробашча цыдулку лідскага ксяндза Юзафа Сянкевіча — пастырскую візітацыю ксяндза-біскупа Аўдзеевіча, якая павінна была адбыцца ў дэканате. Што здарылася? Ніхто не разумеў, толькі ўжо пасля смерці нехта, можа Станіслаў Калясінскі з Трацяжоўцаў, шапнуў камусьці з маладых, што пан Казімір меў нібы на сваім паўстанцкім сумленні ўдзел у экзекуцыі нейкага карчмара, ці ў Майстроўцы каля Цыбараў, ці ў іншай карчме, карчмара, прысуджанага паўстанцкім судом за даносніцтва.

У пана Казіміра быў сын, якога ён вучыў на арганіста, і ажно чатыры дачкі. Гэта былі часы, калі пачыналася будоўля чыгункі з Вільні на Роўна. Да гэтага часу Ліда была кутом, забітым дошкамі ад астатняга света. Пры будаўніцтве дарогі наплыла тут рознай басоты, пачалі рэзаць багацейшых ксяндзоў па плябаніях, нападаць на адзіночныя хутары. Часы былі страшныя. Да пана Казіміра вечарамі хадзіла на пасядзелкі і размовы лідская прыградная моладзь: вядома, у доме тры дарослыя дачкі і чацвёртая, Броня, ужо ўбіваецца ў пёры. Пан Казімір кожнага любіў пачаставаць тытунём і тым больш быў задаволены, калі той, каго пачаставаў, голасна чхаў. Часам, вечарам у нядзелю, вялікая кампанія гуляла ў «злапай курыцы» (цёця-бабка), «у суседа» (рух цэлай кампаніі), «спаведніка» і г. д. Часам распавядалі ўсялякія цікавыя гісторыі, выпадкі ў горадзе, анекдоты, байкі, жахі альбо пра чары ці пра Пінокія, ці якім іншым лялькаводзе. Часам маладзёны дэкламавалі «*Kiwona męcenika bożego*»⁹³, «*Uchwałę gromady żydowskiej o oddaniu syna Chaśki w soldaty*» за тое, што не хадзіў у лазню, альбо такія вершы, як «Панскае ігрышча» ці «Адказ на панскае ігрышча» і іншыя, якія праз нейкі час былі надрукаваныя ў Кракаве ў кніжачках Мацея Бурачка. Нярэдка прыходзілі з гармонікам і тады танчылі на глінянай падлозе кадрыль, лансье⁹⁴, польку, мазуркаву польку і вальс. Для забавы хлопцы любілі танчыць «мікіту», перакладаючы ногі праз кій, які трымалі ў руках, і пры гэтым прыпяваць: «мікіта, чы ты та». У карты не гулялі, толькі ў мужчынскім таварыстве бавіліся ў «шэсцьдзесят шэсць», «воза», «кіксу», а разам з паненкамі — на картах гадалі. У звычайны дзень у пана Казіміра ўвечары служыла для асвятлення наша родная каханая лучына, а ў святочны дзень — газавая лампа, напачатку — капцілка без шкла, а потым, калі газа ў вялікай колькасці з’явілася ў продажы ў Вільні і Лідзе, — са шклом.

Дзень Усіх Святых лічыцца жалобным святам. Так ужо павялося, што на Усе Святыя і на Дзень Задушныя ані вяселяў, ані хрэсьбін не робяць. Сабраліся ўвечары таго дня, як звычайна, у пана Казіміра некалькі маладых хлопцаў і пачалі апавядаць пра тое і гэтае, пра святых, пра нябожчыкаў, пра жахі, пра ксяндза, які з’яўляецца ў сутарэннях палаца ў Дворышчы, пра бледны агонь, які пастаянна блудзіць стала каля Няцечы, і пра іншыя цікавыя рэчы. Было каля адзінаццаці вечара, калі хтосьці з Расаловічаў кінуў словы пра тое, што ў гэтую пару, пэўна, ніхто з кампаніі не меў бы адвагі пайсці

⁹³ Легенда пра Ківона, Богага пакутніка, гл.: *Kiwon: Pocięch, żywot i śmierć Kiwona bożego, męcenika żydowskiego*. Bracia Worzałowie, 1913.

⁹⁴ Лансье — англійскі парны бальны танец, блізкі да кадрылі, складаецца з пяці фігур.

на могількі і прынесці сюды, у дом, напрыклад, крыж з магілы. «А ты бы пайшоў?» — запыталі ў Расаловіча. «Аёй, чаму не? Што дасце за гэта?» Пачалі таргавацца. Казалася пра кварту гарэлкі, пра рубель, нават пра кварту тытуню, але ні да чаго не дамовіліся. Раптам, калі гандляваліся за фунт цукерак, з цёмнага кута адазвалася Броня — та, най-малодшая.

— Я пайду і прынясу вам крыж, а што за гэта дасце?

— Ты?.. Сікша! А што хочаш?

— Дайце фунт цукерак і дакажу, што не сікша! Яшчэ, халера, лаецца!

— Ваў!

— Але пабажыцеся, што не ашукаеце.

— Даліпан, — пабажыўся Расаловіч.

— Не, ты пабажыся па-сапраўднаму, па-каталіцку, скажы «далібог» і стукні сябе ў грудзі.

Усе засмяліся, толькі Расаловіч зрабіў міну, быццам усё гэта несур'ёзна, ударыў сваёй правай рукой сталара ў грудзі і вымавіў — «далібог!».

— Вось і пайду, вось і пайду...

Босая, у адной сукенцы, накінула хустку і, стукнуўшы дзвярыма, знікла. «Куды яна пойдзе, палова вярсты да магілах, дойдзе да брамы, пастаіць пад кутом і вернецца да хаты», — закончыў стары пан Казімір, усе праз хвіліну забылі пра спрэчку і пачалі размаўляць пра іншае.

Вісела чорная лістападаўская ноч. Зімны вецер шумеў і рваў голае галлё бярозаў на гасцінцы, раз-пораз кідаў у твар жмені мокрага восеньскага дажджу. Са Слабады даносіўся жалобны вой сабакі. Броня адважна выйшла на гасцінец, мінула вісмантаўскі выган, вайсковыя склады, гмінныя збожжасховішчы і падышла пад самыя могількі. Навобмацак спусцілася ў роў, залезла на мур і слізганула па мокрых і халодных камянях муроў на могількі. У могількавых соснах вецер шумеў яшчэ страшней, дзесьці з боку пастуквала галінка дрэва, а над могількавай капліцай заплакала сава. Фунт цукерак!.. Фунт цукерак!.. У каляровых паперках з залатымі літарамі. Карамель! Кожная з ягадкай! Пасунулася наперад і, расставіўшы рукі, навобмацак пачала шукаць. Галлё шыпыны і язміну хвасталі і калолі яе твар і рукі. Ёсць! Намацала крыж. Але ён аброс імхом, стары і вялікі. Ня гэты. Пайшла далей. Зноў вье вецер, плача сава, зноў тыя ж шыпыны і язмін. Чарговая магіла з старой і крывой агароджай. Зноў крыж, але гладкі, новы, толькі такі сама цяжкі. Яшчэ адзін упарты рух наперад — і зноў крыж. Рухам рукі абмацала — гладкі, не вялікі, роўны з ёй ростам. Наступіла на свежую, яшчэ мяккую магілу, упёрлася рукамі ў мокрыя канцы крыжа і адчула, што крыж паддаўся і пахіліўся. Ухапілася і ўсім целам адкінулася назад — крыж нахіліўся разам з ёй. Яшчэ раз і з паваротам, яшчэ і з паваротам. А цёмна, аніц не бачна. Падважыла крыж плячом знізу, ірванула ўверх і крыж нахіліўся. Ухапіла крыж за плячыма, пахіліла ўправа і ўлева і пачала цягнуць з зямлі. Крыж доўгі і, здавалася, біўся аб труну. Але вырвала. Хапіла абедзвюма рукамі, павярнула і таўканула ўбок, туды дзе бачны чорныя дрэвы. Зноў магіла, знаў агароджа, мур, роў, гасцінец. Ухапіла крыж рукамі і папёрла наперад. Фунт цукерак! Вецер свістаў і падганяў яе ў спіну, крыж шараваў па мокрым пяску, а яна ўжо бегла. Што здарылася? Праз шум дрэваў пачула як быццам крыкі: Броня! Была ўжо насупраць выгану. І яшчэ раз: Броня! Ці гэта голас маці? А дадому яшчэ так далёка. Першы раз цапнуў яе за плечы мароз, і адчула страх. Хутчэй, хутчэй, але ногі не слухаюцца. А тысячы галасоў адусюль крычалі: Броняя! Уляцела з крыжам на падворак, дрыжачымі рукамі адчыніла дзверы сяней, грымнула хатнімі дзвярыма і, непрытомная, уварвалася ў хату. Крыж упаў з яе рук і сама яна, белая як крэйда, абсела каля крыжа на гліняную падлогу.

Езус-Марыя, крыж! Аслупянелі ўсе, хто быў у хаце. Крыж з могілак! Рагуйце Броньку! Страціўшую прытомнасць Броню палажылі ў ложка, пачалі трэсці. Стары пан Казімір перажагнаўся, падняў крыж з падлогі і абапёр аб печ. Усіх ахапіў чорны жак. На нейкі час зрабілася ціха, толькі ў ложку слаба дыхала бледная Броня, а за вокнамі на падворку шумеў вецер, і здавалася, што пад вокнамі нехта размаўляе. Старэйшая сястра Броні, узіраючыся ў чорнае акно, дзіка закрывала: «Нябожчык! Там нябожчык!» Усе паглядзелі ў вакно: там на самай справе рухалася белая цень, і здавалася, што праз шум і ўдары ветру можна было пачуць голас нябожчыка — «аддай мой крыж!». Усе пабялелі і пачалі жагнацца. Стары пан Казімір упаў на калені перад крыжам, а за ім упалі на калені ўсе, хто быў у хаце, і заспявалі «Анёл Панскі звеставаў Панне Марыі». Потым прамовілі літанію за душы памерлых верных і да ўсіх святых. Мінула поўнач. Калі закончылі астатні «Вечны адпачынак», у падпечку залапатаў крыламі певень, а потым голасна і доўга запеў раз, потым другі... сёмы. Вецер на дварэ паволі сцішаўся і наогул сціх. У вокны глядзела самая чорная ноч. Броня апрытомнела, агледзела ўсіх і шэптам прамовіла: «А фунт цукерак?» Моладзь, прыгнечаная паводзінамі малой авантурысткі, паўголосам загаварыла, якімі адважнымі бываюць дзяўчаты. Мінула другая гадзіна. Калі пачулі, што ў стрыя Сямёна зарыпала вага на студню, усе госці разам, сарамліва жагнаючыся, выйшлі з хаты. Пан Казімір вынес крыж у сені....

Наранку, калі развіднела, пан Казімір аднёс крыж на могілкі і ўставіў ў шырока расхістаны дол. Утаптаў пясок, адмовіў «Анёл Панскі» за душу непатрэбна патурбаванага нябожчыка і пайшоў у касцёл. У той дзень, як заўжды ў Задушны дзень, на могілкі надышло шмат народу. Тут і прычыталі, і плакалі, і разам маліліся. Доўга стаяла некалькі вяскоўцаў над зруйнаванай магілай іх знаёмага. Шапталіся, паціскалі плячыма. Потым доўга хадзілі размовы, што гэты нябожчык у пэўны час вылазіць са сваёй труны і прыходзіць аж да сваёй хаты, якая стаіць за некалькі вёрстаў ад могілак.

Сын пана Казіміра ў той самы Задушны дзень знайшоў на падворку пад вокнамі паламаную галіну бярозы з прычэпленай да яе старой мужчынскай кашуляй, невядома адкуль сарванай ветрам. Броня атрымала свой фунт цукерак за 15 капеек і паставіла ніколі больш не лазіць ноччу на могілкі. Яшчэ пару тыдняў хадзіла як зачараваная, уначы размаўляла ў сне, зрывалася з ложка. Старая Шоціха на маладзік уначы сабрала на могілках імху, тры разы тым імхом, добра змяшаным з лавандай, абкурыла Броню, і дзяўчына выздаравела. Яна потым вельмі добра выйшла замуж, за пана Станіслава Аўгуста Панятоўскага ў Ляхаўку, што пад Васілішкамі, але, бядачка, памерла маладой.

Вечны адпачынак

Дай ім, Пане,

А святло вечнае няхай ім свеціць.

Аман

Ліда ў гады Вялікай вайны⁹⁵

I

Лета 1914-га выдалася гарачае і сухое. Тэмпература паветра ў чэрвені і ліпені дасягла 40 градусаў у цені, а на працягу некалькіх тыдняў не выпала ні кроплі дажджу. Вада ў рэках, азёрах і ставах спала. На Нёмане ад Моруна да Орлі не маглі прайсці платы, і сплаў дрэва спыніўся. Паветра напоўнілася дымам. На поўдні, за Нёманам, удзень уздымаліся аблогі дыму, а ўначы было бачна зарыва пажараў — гарэў лес. У Раманаўцах

⁹⁵ Szymbielowicz M. Lida w latach wielkiej wojny // Ziemia Lidzka. 1939. № 7–8. S. 185–198.

над ракой Лебядой і ў Жыжме над ракой Жыжмай пад клубамі белага дыму цъмелі тарфянікі. Звычайна цяжкапраходныя Дакудаўскія і Дзівянскія балоты высахлі, і па іх ездзілі, як па полі. Каб пайшоў дождж, у вясковых цэрквах і касцёлах служыліся набажэнствы, палі абыходзілі працэсіі з харугвамі і пабожнымі спевамі.

Ўраджай сена і канюшыны ў тым годзе ў Лідскім павеце быў добры. Касьба і сушка травы прайшла вельмі ўдала. Сенажаці на лугах былі сухія і лёгкадаступныя, там не закладвалі стагоў на зіму, а вазілі сена адразу ў вёскі. Таксама быў добры ўраджай жыта і яравых, добра ўрадзіла бульба. Грыбоў у лясх не было, добра ўрадзіліся ягады, але праз спякоту і вялікую суш хутка даспелі і зніклі. Садавіна не ўрадзіла, але было шмат мёду. Словам, год быў добры, толькі што не струменіўся малаком і мёдам. На палях усё даспела адначасова, і для збору ўраджаю бракавала працоўных рук. Таму наёмным працаўнікам плацілі ўдвая — 1 рубель за дзень працы касцам, 60 капеек жнеям.

Ліда, як заўжды ўлетку, вылюднела: хрысціянская і яўрэйская інтэлігенцыя выехала на лецішчы ці нават у Друскенікі на салёныя воды, школьная моладзь раз'ехалася па вёсках — да бацькоў ці сяброў. Лясы і берагі рэк напоўніліся жыхарамі горада, якія швэндаліся без справы: службоўцамі, гандлярамі, настаўнікамі і моладдзю. Там і сям у цені навіслай алешыны дзесьці над Вяркокай ці Сольчай з вудай у руцэ сядзелі загарэлыя, як індзейцы, гімназісты, а па лясх з кошыкамі ці жбаночкамі ў руках блукалі квяціста апранутыя вучаніцы гімназіі Навіцкіх⁹⁶ з Ліды. Вечарамі на чыгуначных станцыях і паўстанках збіралася дачнае грамадства, каб каго-небудзь сустрэць або праводзіць ці папросту паглядзець на цягнікі. Дзесьці, сярод спірэю і язміну, пад плотам, некалькі хлопцаў з мандалінай, гітарай і балалайкай у руках цягнулі несмяротныя «Карабейнікі», «Свеціць месяц» ці «Вальс вар'ята».

28 (15) чэрвеня ў Сараева Гаўрыла Прынцып некалькі стрэлаў, з якіх пачаўся пажар Сусветнай вайны. У Лідзе чытачы газет толькі паціскалі плячыма і дзівіліся, навошта трэба было забіваць спадчынніка трона Аўстра-Венгрыі ды яшчэ разам з жонкай. Але пакаленні, якія перажылі некалькі крываваых войнаў і памяталі забойства Аляксандра II⁹⁷, прэзідэнта Карно⁹⁸, каралевы Эльжбеты⁹⁹, Абрэнавічаў¹⁰⁰, вялікага князя Сяргея Аляксандравіча¹⁰¹, Сталыпіна і шмат каго іншых, якія бачылі тэрор расійскай рэвалюцыі 1905 г., калі чыноўнікаў рознага рангу забівалі як пеўняў на птушніку, збольшага не ўразіліся падзеямі ў Сараева. І хто ведае, ці Гапоны і Азефы былі вынаходніцтвам толькі расійскай улады? Пагаварылі на тэму Сараева і забыліся. Значна большую цікавасць узбудзіла ў грамадстве спроба забойства ў вёсцы Пакроўскае Табольскай губерні Рыгора Распуціна, якому праз некалькі тыдняў пасля сараеўскага забойства нейкая баба на прыстані распарола нажом жывот. Распуцін,

⁹⁶ Прыватная жаночая гімназія ў Лідзе.

⁹⁷ Аляксандр II забіты нарадавольцамі ў 1881 г.

⁹⁸ Карно Мары Франсуа Садзі (1837–1894) — інжынер і палітык, прэзідэнт Францыі ў 1887–1894 гг. 24 чэрвеня 1894 г. пасля вітальнай прамовы на выставе ў Ліёне прэзідэнту было нанесенае смяротнае нажавое раненне італьянскім анархістам Сантэ Казерыя. Карно пражыў самае кароткае жыццё сярод усіх прэзідэнтаў Францыі, ён памёр на 57-м годзе жыцця.

⁹⁹ Каралева Эльжбета (1837–1898) — жонка імператара Аўстра-Венгрыі Франца Іосіфа I, забітая анархістам Луіджы Лукені, калі яна ў суправаджэнні адной са сваіх фрэйлін ішла па набярэжнай Жэ-невы.

¹⁰⁰ Аляксандр I Абрэновіч (1876–1903) — кароль Сербіі ў 1889–1903 гг., апошні прадстаўнік дынастыі Абрэновічаў. Забіты групай афіцэраў-змоўшчыкаў разам з жонкай, каралевай Драгай, падчас так званага Майскага пераварту.

¹⁰¹ Вялікі князь Сяргей Аляксандравіч (1857–1905) — пяты сын цара Аляксандра II, маскоўскі генерал-губернатар. Загінуў ад бомбы рэвалюцыянера Каляева.

просты селянін з Сібіры, быў вядомы па ўсёй Расіі: ён быў здольны замаўляць крывацёк малому спадчынніку расійскага трона вял. кн. Аляксею, меў вольны доступ да цара і царыцы і цешыўся іх спагадай і прыязнасцю. Сярод пецяўбургскай арыстакратыі Распуцін быў вядомы як пабожны старац, поўны духу з дарам прарока. Пасміхаючыся, але за зачыненымі вокнамі, у нас у правінцыі пра гэтага святога старца пераказвалі на вуха розныя непрыстойныя гісторыі. Можна быць, і выпадак з Распуціным быў зроблены і раздзьмуты толькі з мэтай адцягнуць увагу натоўпу ад катастрофы, якая ўжо насоўвалася, як чорная хмара, каб скіраваць увагу ў іншы бок. А тым часам, як звычайна працавалі, выконвалі службовыя абавязкі, гулялі ў прэферанс, збіраліся ў лідскім рэстаране вядомых братоў Вінаградавых на гулянкі, кахаліся, сварыліся і мучыліся ў штодзённым шэрым жыцці. Маленькія людзі, як чарвякі, выгіналіся вакол сваіх маленькіх штодзённых спраў, а вялікія людзі ўладжвалі вялікія інтарэсы. І ў тое шэрае штодзённае жыццё стукнула як гром з яснага неба — в а й н а!

II

Лідскі павет у 1914 г. складаўся з 23 гмін: Лідскай (Дуброўня), Дакудаўскай, Ганчарскай, Беліцкай, Жалудоцкай, Арлянскай, Ражанкаўскай, Радунскай, Шчучынскай, Лядскай (Дэмбрава), Астрынскай, Дубіцкай, Пакроўскай (Нарбутава)¹⁰², Васілішскай, Лябедскай, Тарноўскай (Белагруда), Мытлянскай, Забалацкай, Каныўскай, Эйшышскай, Беньконьскай, Александраўскай (Палецкішкі), Жырмунскай — і належаў да Віленскай губерні. Агульная плошча павета 5615,7 км², а лічба жыхароў (без г. Ліды) даходзіла да 250 000. Гміны Ліпнішская, Сядліцкая, Суботніцкая і Іўеўская, якія цяпер належаць да Лідскага павета¹⁰³, у тым часе ўваходзілі ў склад Ашмянскага павета, які сваёй плошчай (6885,1 км²) і колькасцю насельніцтва (да 270 000) пераўзыходзіў усе астатнія паветы Віленскай губерні. Найвышэйшым чыноўнікам і прадстаўніком Лідскага павета быў павятовы маршалак шляхты граф Людвік Грабоўскі, прамы нашчадак апошняга караля Рэчы Паспалітай Станіслава Панятоўскага ад марганатычнага шлюбу з Эльжбетаў Грабоўскай. З судова-адміністрацыйнага боку павет быў падзелены на 8 акруг з земскім начальнікам у кожнай акрузе, а з паліцэйскага боку — на 5 паліцэйскіх станаў з сядзібамі станавых прыставаў у Воранаве, Эйшышках, Шчучыне, Васілішках і Беліцы. На чале паліцыі павета стаяў павятовы спраўнік Яўген фон Гротэ дэ Буко¹⁰⁴. Сталіцай павета была Ліда, дзе месцілася ўся павятовая ўлада: канцылярыя маршалка шляхты, шляхецкая апека, вайсковы камісарыят, павятовы з'езд, паліцэйская ўправа, сельскагаспадарчая ўправа, скарбовы інспектар, скарбовая каса, управа 5-й акцызнай акругі, павятовы вайсковы начальнік, школьны інспектар і т. д. Горад Ліда меў 16 000 жыхароў, дзяржаўную мужчынскую гімназію, прыватную жаночую гімназію Навіцкіх, дзве прыватныя прагімназіі, вышэйшую пачатковую школу, дзве паравільныя школы — мужчынскую і жаночую, народную вучэльню, талмуд-тору і слаўную іешыву рабіна Райнеса. У Лідзе знаходзіліся фабрыкі і заводы: два бровары — Папірмайстра і Пупко, спіртзавод Стругача, тартак Палячака, ліцейны завод братоў Шапіраў, тытунёвая фабрыка Віленчыка, фабрыка па вырабе мыла Ківяловіча, фабрыка разліву манапольнага

¹⁰² Цяпер — вёска Першамайская Шчучынскага раёна, гістарычная назва — Сабакінцы, перад Першай сусветнай вайной мястэчка пераназванае ў Пакроўскае, перад Другой сусветнай — у гонар Людвіка Нарбута ў Нарбутава.

¹⁰³ Пры канцы 1930-х гг. гэтыя абшары ўваходзілі ў Лідскі павет.

¹⁰⁴ Яўген фон Гротэ дэ Буко (1862–1944), лідскі спраўнік, у 1915 г. добраахвотнікам пайшоў на фронт, у 1917 г. атрымаў чын генерал-маёра, у 1918 г. — лідар беларускага руху ў Лідзе, пра яго гл. Лаўрэш Леанід. Генерал Яўген фон Гротэ дэ Буко // Лідскі летапісец. 2014. № 1 (65). С. 59–64.

алкаголю, шмат крам і аптовых складаў. З фінансавых устаноў у горадзе меліся: Таварыства ўзаемнага крэдыту, Яўрэйскі супольны банк, Банкаўская кантора Янушкевіча. Дзякуючы свайму знаходжанню на скрыжаванні дзвюх чыгуначных ліній Ліда сваімі фабрычнымі вырабамі, таварнымі складамі, банкаўскімі і адукацыйнымі ўстановамі лічылася дастакова значным горадам у прамежку паміж Вільняй і Баранавічамі, Маладзечнам і Ваўкавыскам. Бурмістрам горада быў надворны дарадца Лявон Пётр Вісмант, ягоным намеснікам — падпалкоўнік запасу Баляслаў Гейштаўт, абодва лідзяне-католікі і трапілі на свае пасады праз выбары.

У Лідзе стала, з часоў падзелаў Рэчы Паспалітай, дыслакаваліся расійскія войскі. У 1872–1887 гг. тут знаходзіўся штаб 4-га палка данскіх казакоў, прычым сам полк часткова месціўся ў горадзе, а часткова ў ваколіцах горада. У 1887–1891 гг. у Лідзе кватараваў 2-й чыгуначны батальён. Пасля пераводу гэтага батальёна ў Баранавічы ў горад перадыслакаваўся 89-ы рэзервовы батальён пяхоты з Дынабурга. Хутка гэты батальён перафармаваны ў 2-батальённы 185-ы Лідскі рэзервовы полк, з якога потым створаны 4-батальённы 172-і Лідскі полк пяхоты. Гэты полк адпачатку кватараваў у прыватных наёмных дамах, часткова размяшчаўся ў маёнтку Нясікаўшчына пад Лідай, у мястэчку Беліца і нават у Алькеніках. Кожны год 28 (15) мая полк выязджаў у летні лагер пад Араны, адкуль вяртаўся звычайна 28 (15) верасня. У 1908–1912 гг. на землях, падораных горадам, ваенная будаўнічая камісія на чале з генерал-маёрам Канабіхам пабудавала для Лідскага палка прасторныя і на той час добра абсталяваныя казармы, куды полк пераехаў у 1912 г. У гэтым палку служылі жаўнеры з сярэдняй і ўсходняй Расіі. Афіцэраў мясцовага паходжання налічвалася толькі некалькі чалавек. Камандзірам палка быў палкоўнік Уладзімір Раманаў.

Пасля дэмабілізацыі Манжурскай арміі ў 1906 г. з Далёкага Усходу ў Ліду была пераведзеная 9-я паветраплавальная рота, якая першапачаткова дыслакавалася ў прыватных хатах па вуліцы Віленскай, каля праваслаўных могілак. У 1910 г. у Лідзе была сфармаваная 4-я паветраплавальная рота. Будаўнічая камісія на перададзенай дзяржаўным скарбам зямлі маёнтка Перапечыца, які належаў Яну і Міхалу Садоўскім, пабудавала казармы і іншыя патрэбныя будынкі, у тым ліку вялізны элінг для дырыжабляў — драўляны на металічным каркасе.

Каардынаваў дзейнасць цывільных уладаў з вайскоўцамі павятовы вайсковы начальнік, які прымаў ад вайсковага камісарыята прызванага на службу рэкрута, праводзіў адбор і рассылаў рэкрутаў па палках. Жаўнеры пасля адбыцця кадравай службы ці працягвалі службу ў рэзерве, ці прыпісваліся ў народнае апалчэнне і таму захоўвалі па хатах нават неабходны рыштунак. Над усімі вайсковымі ўладамі стаяў камандант горада падпалкоўнік Кароўнікаў.

Галоўным ваенным асяродкам нашых земляў была Вільня: тут стала знаходзіўся камандуючы вайскавай акругай са сваім штабам і ўсімі неабходнымі службамі і ўправамі, камандаванне 3-га армейскага корпуса, камандаванне 27-й і 43-й дывізіяй, некалькі палкоў пяхоты і кавалерыі, артылерыя, інжынерныя аддзелы і т. д. Камандуючым войскамі Віленскай акругі быў генерал-а’ютант, генерал ад кавалерыі Павел фон Рэненкамф, які пасля пачатку вайны аўтаматычна станавіўся камандуючым арміяй.

На дабрабыт такіх гарадоў, як Вільня, Коўна, Гродна, Ліда, Баранавічы, Слонім і інш., значны ўплыў рабілі вялікія грошы, якія даваліся на ўтрыманне войска і дадавалі значную частку да гандлёвага абароту гэтых гарадоў, стымулюючы развіццё рознічнага і аптовага гандлю, павялічваючы падаткі і забяспечваючы хуткі рост гарадоў. Іншыя павятовыя гарады — Навагрудак, Ашмяны, Вілейка і т. д., якім бракавала гэтай «жыццядайнай крыніцы», — знаходзіліся ў нэндзе і развіваліся значна павольней.

III

У Дзяржаўнай думе ў Пецярбургу і ў расійскай прэсе доўгі час абмяркоўвалася справа даўзбраення арміі. Левыя партыі былі супраць выдаткаў на мілітарызацыю і прапагандавалі пацыфізм. У другой палове чэрвеня, у часы побыту ў Пецярбургу прэзідэнта Францыі Пуанкарэ, там страйкавала вялікая колькасць фабрычных рабочых, адбываліся вулічныя дэманстрацыі, якія праходзілі з гвалтам. Тут, у Лідзе, разумелі, што хтосьці, не жадаючы саюзу з Францыяй, такім чынам пераконваў французаў у няпэўнасці Расіі як саюзніка, хворага на рэвалюцыю. Тым часам з нагоды сараеўскага забойства вяліся дыпламатычныя перамовы.

23 (10) ліпеня аўстра-венгры ўручылі ў Белградзе ультыматум з патрабаваннем адказу да 6 вечара 25 (12) ліпеня. Аднак адказ Сербіі не задаволіў аўстра-венграў, і таму ў той жа дзень яны абвясцілі частковую мабілізацыю. 26 (13) ліпеня былі разарваныя стасункі з Сербіяй, а праз два дні пачалося бамбадаванне Белграда. Расія, якая здаўна супернічала з Аўстра-Венгрыяй за першыства на Балканскім паўвостраве, заступілася за Сербію. Не было сумневу, што Францыя выступіць на баку Расіі. Аўстра-венгры абапіраліся на Германскую імперыю, якая ў адпаведнасці з трактатам трайнога саюза абавязана была падаць ім усялякую дапамогу ў выпадку вайны. Справа міру або вайны ляжала ў руках Англіі, без дапамогі якой Расія і Францыя не жадалі пачынаць вайну з немцамі. Пра гэта ўсё адкрыта пісалася ў газетах і зусім вольна абмяркоўвалася на вуліцах. Насельніцтва прарочыла буйнамаштабную вайну. Нарасталі страх і нервовае хваляванне. У паветры моцна запахла порахам, але ўвогуле не дапушчалася, каб цывілізаваныя народы у XX ст. «взбесились от жира» і пачалі самую агідную разню па ўсім свеце.

25 ліпеня 1914 г. на лідскай чыгуначнай станцыі, як і на іншых станцыях, была вывешаная аб'ява, перададзеная тэлеграфам, пра тое, што чыгунка здымае з сябе ўсялякую адказнасць за тэрміны перавозу грузаў. Была гэта першая афіцыйная ластваўка, якая прадвясціла надыходзячую буру. У той жа дзень на палігоне пад Аранамі, калі артылерыя выставіла свае гарматы і рыхтавалася да вучэбных стрэльбаў, раптам была атрыманая тэлеграма з загадам спыніць вучэнні і выступіць на месца пастаяннай дыслакацыі — на зімовыя кватэры. Адначасова юнкерам Віленскай вайсковай вучэльні, якія знаходзіліся ў тым жа лагерах пад Аранамі, начальнік вучэльні генерал-маёр Адамовіч зачытаў загад аб прысваенні вайсковых званняў 170 юнкерам выпускнога курса. Такія імпрэзы, як правіла, праводзіліся ў дзень Праабражэння Гасподняга, 19 (6) жніўня. Маладым афіцэрам уручылі толькі афіцэрскія шаблі, бо абмундзіраванне яшчэ не было гатовае. Праз некалькі гадзін лагер ліквідавалі і войскі пачало марш. Сярод афіцэрскіх і падафіцэрскіх жонак пачаўся перапалох, кінуўшы ўсё, яны з лецішчаў накіраваліся ў гарады.

У нядзелю, 26 (13) ліпеня, калі па чыгунцы з Аран пачалі прыбываць аддзелы палка, у горадзе ўжо ведалі: пачынаецца в а й н а! Першыя прыбылыя аддзелы Лідскага палка ўзялі пад ахову ўсе чыгуначныя аб'екты: масты, водаправоды і іншыя тэхнічныя сродкі абслугоўвання, а таксама сувязь. Усюды стаялі ўзброеныя салдаты, забараняўся нават выхад на перон вакзала. Для нас, цывільных, усё гэта выглядала дзіўна і несамавіта. Паліцыя і жандары «па сакрэце» расказвалі гараджанам, што такія экстраардынарныя меры бяспекі выкліканы небяспекай страйку чыгуначнікаў. Сельскае насельніцтва, занятае сваімі штодзённымі справамі і клопатам, у найменшай ступені разважала пра катастрофу, якая на нас насоўвалася. Таму ў бліжэйшую нядзелю ў касцёлах і цэрквах, як і заўжды, браліся шлюбы, людзі з музыкай і танцамі святкавалі выселлі і хрэсьбіны.

29 (16) ліпеня Расія абвясціла мабілізацыю Кіеўскай, Маскоўскай і Казанскай вайсковых акруг. Пра гэта мы даведаліся з газет пад вечар наступнага дня, у чацвер 30 (17) ліпеня. На вуліцы Віленскай¹⁰⁵ горада сабраліся групамі гараджане, яны читалі толькі што атрыманая з цягніка газеты, і кожны на свой капыл каментавалі бягучую сітуацыю ў свеце. Мабілізацыя яшчэ не пачалася, і агульным перакананнем было тое, што Расія толькі робіць дэманстрацыю сваёй магутнасці, а насамрэч вайны не будзе, бо ніхто яе не хоча. Зрэшты, балканскія справы для Расіі ўвогуле заўжды былі самымі складанымі і толькі шкодзілі ёй. Праз некалькі гадоў слухна сказаў міністр замежных спраў Извольскі, што няма ніякага сэнсу змушаць разанскага селяніна праліваць сваю кроў за незразумелыя для яго інтарэсы Сербіі. Над Лідай, выконваючы вучэбны палёт, нізка кружыў аэраплан «Фарман». Ён зрабіў круг над рынкам¹⁰⁶ і паляцеў на ўсход. Раптам аэраплан пачаў хутка зніжацца і падаць. Натоп раззявак, думаючы, што аэраплан упадзе ў зарасці вольхі каля рэчкі Лідзейкі, кінуўся ў бліжэйшыя завулкі — Шкляны, Камерцыйны, Паліцэйскі¹⁰⁷. Але пілот выраўняў машыну, і яна зноў узвілася пад аблокі. Раззявакі пачалі вяртацца да цэнтра, і якраз у гэты час па Віленскай вуліцы на дрожках да паліцэйскай управы імчаўся, трымаючы ў руцэ дэпешу, павятовы паліцэйскі спраўнік Гротэ дэ Буко. Адрозні ўсе зразумелі: м а б і л і з а ц ы я ! У імгненне вока вуліца апусцела. Да позняй ночы горад не спаў. Кожны зразумеў, што вайна непазбежная і нікога яна не абміне.

Мабілізацыю ў горадзе павінны былі праводзіць: управа вайсковага начальніка, прызыўная камісія і паліцыя. Маршалак шляхты граф Грабоўскі, які павінен быў значальна мабілізацыю ў павеце, ад вясны лячыўся ў Пецярбургу — ён меў камяні ў жоўцевым пузыры і ў нырках. Яго абавязкі выконваў земскі начальнік 1-га ўчастка Міхаіл Трафімаў. Павятовы спраўнік фон Гротэ дэ Буко, капітан рэзерву, яшчэ да пачатку вайны падаў у адстаўку па ўзросце, чакаў загаду аб выхадзе на пенсію і таму знаходзіўся ў адпачынку. У сувязі з набліжэннем вайны віленскі губернатар Вяроўкін перапыніў яго адпачынак і загадаў выконваць свае абавязкі. Ва ўправах ужо некалькі дзён працавалі, рыхтуючы розныя паперы, неабходныя пры мабілізацыі сельскага насельніцтва ў павеце. На бяду, у той жа час у Беньконях згарэла ўправа гміны з шафкай, у якой былі падрыхтаваныя мабілізацыйныя дакументы. На гэтую тэму шмат балбаталі, але выпадак ніякіх наступстваў за сабой не пацягнуў, акрамя ўзмоцненай працы, каб аднавіць знішчаныя лісты. Праца ва ўстановах вялася ўдзень і ўночы.

30 (17) ліпеня аб 11-й гадзіны ночы выконваючы абавязкі маршалак шляхты Трафімаў атрымаў дэпешу, змест якой дазваляў думаць, што мабілізацыйныя справы варта прыпыніць. Усе працуючыя ў прызыўнай камісіі з прычыны гэтага слабага прабліску надзеі ўздыхнулі з палёгкай і ледзь не пайшлі дахаты. Праз некалькі гадзін новая дэпеша адмяніла папярэднюю і загадала далейшы працяг працы. Калі бракавала бланкаў, паліцыя будзіла друкара Айзіка Эпштейна, які ўжо спаў, і выпраўляла ў друкарню яго працаўнікоў, бланкі тэрмінова друкаваліся. А тым часам конная паліцыя ўсю ноч імчалася ўсімі дарогамі ў цэнтры гмін і да паліцэйскіх прыставаў, уручаючы ім мабілізацыйныя распараджэнні.

¹⁰⁵ Цяпер Савецкая.

¹⁰⁶ Сучасная плошча Леніна.

¹⁰⁷ Гэтыя вуліцы вялі ў бок рэчкі Лідзеі.

IV

У пятніцу 31 (18) ліпеня Ліду і ўсе вёскі ў павеце ўпрыгожылі каляровымі плакатамі.
З іх:

- 1) чырвоныя прызывалі ў войска шарагоўцаў рэзерву;
- 2) блакітныя — народнае апалчэнне з прызыву 1908–1913 гг., прычым ваеннаабавязаныя старэйшых узростаў былі залічаныя ў народнае апалчэнне з рэзерву;
- 3) белыя загадвалі пастаўку коней у войска, і
- 4) белыя паведамлялі кошты на прадметы экіпіроўкі, якія прызыўнікі павінны былі прынесці з сабой.

Акрамя таго, вялікі плакат з подпісам камандуючага войскам генерал-адъютанта ген. фон Рэненкампа апавяшчаў жыхароў гарадоў і вёсак пра салідарную адказнасць за захаванне чыгункі, тэлеграфа і іншых сродкаў камунікацыі і сувязі. Адначасова камандуючы войскам забараніў продаж алкаголю як у дзяржаўных, так і ў прыватных месцах продажу. Горад і вёска былі заспетыя мабілізацыяй знянацку, бо яшчэ некалькі дзён таму ніхто не дапушчаў, што справы зойдуць так далёка. У кавярні Маліноўскага (цяпер крама Бердаўскіх каля кінаатра «Эдысон») афіцэры лідскага гарнізона пілі каву і палітызавалі на тэму, што «Германцам следуе побіць морду!» (Германцам варта пабіць пысу). Затое натоўпы інтэлігенцыі і простых гараджан як па камандзе рынуліся да акенцаў ашчадных кас, у банкі і банкаўскія канторы, каб забраць свае ўклады. У Лідзе каля скарбовай касы пры казначэйстве стаяла чарга даўжынёй у паўкіламетра, якая некалькі разоў абвівала касу. Каб вярнуць свае грошы, у чарзе стаяла каля паўтары тысячы чалавек. У Вільні з вуснаў у вусны перадаваліся весткі пра тое, што запасы золата з віленскіх банкаў ужо вывезены ў Ніжні Ноўгарад, і таму ў Віленскім дзяржаўным банку быў такі вялікі натоўп адборнай публікі, што шыкоўна прыбраныя пані парвалі свае багатыя строі, страцілі брыльянты і капелюшы, падрапалі твары і пашкодзілі рукі і ногі. Але банкаўскія чыноўнікі ў Лідзе і Вільні спраўна выдалі людзям іх грошы.

У суботу 1 жніўня (19 ліпеня) раніцай з самых дальніх кутаў Лідскага павета, усімі дарогамі, на вазах і пешшу ў горад збіраліся ваеннаабавязаныя мужчыны, зганялі мабілізаваных коней. Не абышлося без эксцэсаў: натоўп мабілізаваных мужчын, якія ішлі ў Ліду па Гродзенскім тракце, атакавалі гарэлачную краму ў Арлянцы (каля ракі Дзітва), разрабавалі і спалілі яе. Разам з манаполькай згарэла вялікая старажытная карчма графа Маўраса, якая стала на другім баку тракту, насупраць гарэлачнай крамы. Падобныя эксцэсы былі і ў іншых паветах, а дзе-нідзе ў патрыятычным угары грамілі местачковыя крамкі і таўклі гандляроў-яўрэяў. Гэта была расійская звычка, з якой пачынаецца ўсякая вайна. Добры паказаў такі пагром у Запарожжы Мікалай Гогаль у апавесці Тарас Бульба, а Гогаль з'яўляецца карыфеем расійскай літаратуры, на творах якога, як на ўзорах нянавісці да палякаў і яўрэяў, выгадаванае цэлае пакаленне ў царскай Расіі¹⁰⁸. Праз некалькі дзён віленскія газеты надрукавалі загад генерала Рэненкампа, згодна з якім былі павешаныя чатыры чалавекі, вінаватыя ў пагроме гэтай манаполькі, у тэксце загада нават не ўказваліся прозвішчы павешаных і месца пакарання. Загад быў надрукаваны як улётка і развешаны па горадзе і вёсках. На чыгунцы адмянілі ўсе пасажырскія цягнікі, якія праходзілі праз Ліду. У Ліду з іншых чыгунак прыбылі брыгады машыністаў, кандуктараў і іншых ўсякага кшталту чыгуначных адмыслоўцаў, а таксама шмат лакаматываў. Удзень і ўначы без перапынку імчаліся ваенныя эшалоны з усходу на захад. З 12-гадзінным спазненнем ледзь праціскаліся па

¹⁰⁸ Як тут не ўспомніць апошняю экранізацыю «Тараса Бульбы» рэжысёра Борткі з ура-патрыятычным зместам, як кажуць — «нічога новага».

шчыльна застаўленых рэчамі станцыях паштовыя цягнікі. Уезд у Вільню і выезд без дазволу ўладоў быў забаронены. На гарадскі магістрат лёг абавязак размяшчаць войскі і мабілізаваных. Бургамістр Ліды Вісмант праводзіў свой адпачынак на Чорным моры і таму быў выкліканы адтуль тэлеграмай. Нават маючы дазвол для праезду, ён моцна спазніўся на працу. Пакуль не было бургамістра, яго абавязкі выконваў намеснік Гейштаўт, а размяшчаў мабілізаваных пашпартыст Іосіф Якубоўскі. Без адпачынку лётаў ён па горадзе, вызначаў жылло, арганізоўваў кухні, месцы для мабілізаваных коней, знаходзіў харчы і фураж. Для жаўнераў былі рэкізаваныя будынкі мужчынскай гімназіі па вуліцы Камерцыйнай, жаночай гімназіі Навіцкіх па вуліцы Каменскай, пачатковая школа каля замка, абедзве парафіяльныя школы, іешыва, клуб Таварыства дабрачыннай пажарнай аховы, піўныя і іншыя будынкі. У горадзе сабралася каля 5000 мабілізаваных людзей і 2000 коней. Рэгістрацыя і аглядзіны мабілізаваных жаўнераў адбываліся ў гарадскім парку па вуліцы Каменскай¹⁰⁹, дзе раслі стагадовыя вольхі. Тут, у парку, быў летні тэатр — зробленая з дошак пабудова з лаўкамі без даху. Менавіта тут размясцілася вайсковая камісія. У летнім тэатры лекары аглядалі мабілізаваных, пісары вялі рэгістрацыю. А з парку даносіліся енкі жанчын і дзіцячы плач — сем’і развіталіся з сваімі «кармільцамі». Людзі памяталі, што ад прызыву ў войска на Руска-японскую вайну ў 1904 г. вызваліліся тыя, хто меў чацвёрта і больш малых дзяцей, таму некаторыя на вазах везлі з сабой усю сям’ю. Большасць з іх больш ніколі не пабачылі сваіх дзяцей. У тыя дні быў уладкаваны адзіны ва ўсім Лідскім павеце невялічкі дзіцячы прытулак у Жалудку на сродкі князеў Святаполк-Чацвярцінскіх. Далейшы лёс гэтых пакінутых бацькамі дзяцей залежаў толькі ад літасці чужых людзей. У малых і вялікіх абшарніцкіх дварах, у надзеі на хуткі канец вайны, па меры магчымасці не выганялі з кватэр пакінутых жонак і дзяцей мабілізаваных парабкаў і выплачвалі ім некаторы час грошы, якія раней зараблялі іх мужы і бацькі.

Адначасна на гарадскім Выгане каля вуліцы Фалькоўскага¹¹⁰, па вуліцы Віленскай каля праваслаўных могілак і на выездзе ў бок Навагрудка, каля каталіцкіх могілак, ішоў адбор коней. Большасць людзей спакойна прадавалі сваіх коней, бо кошт дзяржаўнага закупу былі добрыя. Аднак былі і тыя, хто, прадаючы, плакалі па сваіх конях. Закупачныя камісіі працавалі як машыны. Шапталіся потым, што на мабілізацыі коней гэтыя камісіі добра нажыліся. Пасля рэгістрацыі мабілізаваных мужчын пераводзілі ў замак, дзе іх прымалі унтэр-афіцэры, адтуль адных адпраўлялі ў казармы Лідскага палка, а другіх вялі на чыгунку і размяшчалі па вагонах для перавозу ў іншыя палкі.

Афіцэры запасу і рэзерву самі прыходзілі да павятовага вайсковага начальніка.

V

Тым часам у ноч 1 жніўня (19 ліпеня), як пра гэта трохі пазней прачыталі мы ў газетах, у Пецярбургу нямецкі амбасадар граф Пурталес уручыў міністру замежных спраў Сазонаву ноту з патрабаваннем адмовы ад мабілізацыі і папярэдзіў, што калі Расія не зробіць гэтага на працягу 12 гадзін ад моманту ўручэння ноты, дык немцы пачнуць мабілізацыю сваёй арміі. Пасля прачытання ноты міністр Сазонаў спытаў: «Гэта вайна?» «Не, — адказаў амбасадар, — гэта толькі крок ад вайны». Нямецкая мабілізацыя планавалася так, што ў кожны момант магла быць прыпыненая, а потым адноўленая зноў, у той час як расійскую, як потым казалі, прыпыніць было немагчыма. Прыпыненне і потым аднаўленне расійскай мабілізацыі выклікала б хаос і велізарныя матэ-

¹⁰⁹ Прыкладна тут цяпер стаіць кінатэатр «Юбілейны».

¹¹⁰ Цяпер тут гарадскі парк.

рыяльныя страты, прычым аднаўленне мабілізацыі было б магчымым толькі адпачатку, па новай праграме. Для гэтага трэба было б стварыць новую праграму мабілізацыі, на што спатрэбілася б шмат часу і працы адмыслоўцаў. За гэты час непрыяцель мог бы маршавым крокам прайсці ўсю Расію. Расійская мабілізацыя была як лавіна і не было спосабу яе прыпыніць. Каля 7-й гадзіны вечара 1 жніўня (19 ліпеня) нямецкі амбасадар прыбыў да міністра замежных спраў з нотай аб'яўлення вайны, але перад тым, як уручыць ноту міністру Сазонаву, ён засведчыў, што калі расійскі ўрад вырашыць згадзіцца на дэмабілізацыю, дык ноту з абвяшчэннем вайны ўручаць не трэба. Сазонаў адказаў, што не баіцца пагроз і гатовы прыняць ноту. Амбасадар уручыў ноту, але пры гэтым вельмі хваляваўся, у яго так дрыжэлі рукі, што ён ледзь не ўпусціў ноту на падлогу. Нота была адасланая цару ў Пецяргоф. Увечары таго ж дня ў Берліне кайзер Вільгельм з балкона свайго палаца вітаў тлумы маніфестуючых немцаў, якія прыйшлі да палаца, каб падтрымаць пачатак вайны і слаўнае нямецкае войска. «Узняўшы меч, — закончыў кайзер, — зноў у похву яго можна ўкласці толькі з гонарам». 2 жніўня (20 ліпеня) у Пецярбургу ў Зімовым палацы цар Мікалай II пасля набажэнства таксама звярнуўся да прадстаўнікоў арміі і флоту з прамовай, якую закончыў: «Урачыста тут сведчу, што не атрымаю спакою да той хвіліны, пакуль апошні непрыяцельскі жаўнер не пакіне нашу зямлю». Ніводны з гэтых манархаў не атрымаў ад гісторыі шанец стрымаць сваё слова гонару.

Увечары ў нядзелю 2 жніўня (20 ліпеня) у газетах вялікімі літарамі сцісла паведамлялася: «Пецярбург. 19.VII. Амбасадар нямецкі ўручыў міністру замежных спраў ад імя свайго ўрада аб'яўленне вайны Расіі».

У той жа дзень 2 жніўня (20 ліпеня) абвешчана, што Пецярбург і губерні — Пецярбургская, Інфлянцкая, Курляндская, Ковенская, Віленская, Віцебская, Гродзенская, Валынская, Падольская, Бесарабская, Мінская — і ўсё Каралеўства Польскае знаходзяцца ў стане вайны і апублікаваны ўказ пра ваенную цэнзуру. Ваеннымі цэнзарамі ў Лідскай паштова-тэлеграфнай управе былі прызначаны: начальнік паштовай управы, надворны дарадца Калянкоўскі і чыноўнік дваранскай апекі Брухаў. Згодна з гэтым указам, абавязкам цэнзара стаў прагляд міжнароднай перапіскі, а таксама прагляд і вынятак у вызначаных выпадках мясцовай перапіскі. Адначасова абвешчаны мараторый на вэксалі.

У панядзелак 3 жніўня (21 ліпеня) у Лідзе мабілізаваныя ў войска настаўнікі народных школ у адпаведнасці з загадам школьнага інспектара Баўбліса арганізавалі патрыятычную маніфестацыю, хадзілі па горадзе з царскім партрэтам і трохкаляровымі сцягамі і спявалі «Боже, царя храни» і «Славься, славься русский царь» і т. п. Некалькі бязлівых мясцовых абывацеляў і нават некалькі гандляроў далучыліся да гэтай маніфестацыі і дапамагалі крычаць «ура». Напрыканцы маніфестанты групамі разышліся па патайным шынкам, дзе яшчэ можна было дастаць забаронены алкаголь, выпіўка справакавала некалькі скандальных боек, у якіх узялі ўдзел асобы, вельмі паважаныя ў тутэйшым грамадстве.

У Лідзе, як, зрэшты, і ва ўсім краі, у выніку загаду зверху ў касцёле, царкве і ў сінагозе здзяйсняліся набажэнствы за перамогу. На гэтыя набажэнствы з'яўляліся толькі афіцыйныя асобы, была адпраўленая тэлеграма імператару з выяўленнем вернападданных пачуццяў абывацеляў горада Ліды, збіраліся капейкавыя і рублёвыя ахвяраванні на вядзенне вайны, на Чырвоны Крыж і да т. п. Абшарнікі Лідскага павета (не ўсе, аднак) пасля аб'яўлення вайны падпісалі ў Вільні цару ганаровы адрас з падтрымкай.

Раніцай у чацвер 6 жніўня (24 ліпеня) на пляцы каля казармаў пашыхтаваўся 172-і Лідскі полк з поўным паходным рыштункам. Палкавы святар адслужыў малебен,

а камандзёр палка Раманаў вітаў асабісты склад, пажадаў хуткай перамогі і вяртання з фронту да родных агменяў. На цырымоніі іграў палкавы аркестр, прысутнічалі тысячы гараджан: дзеці, жонкі, сваякі і знаёмыя тых, хто ішоў на вайну. Пры развітанні быў такі жудасны лямант і плач, што ніхто з прысутных не мог утрымацца ад слёз. Полк па-батальённа, з музыкай і сцягамі пайшоў на станцыю для пагрузкі. Пры адпраўленні кожнага эшалона паўтараліся сцэны развітання з дарагімі людзьмі, якія ішлі на смерць. Разгорнуты да колькасці ваеннага часу 172-і полк налічваў 4000 штыкоў. У войску Рэненкампа полк заняў месца на левым крыле ўздоўж Аўгустоўскіх лясоў. Пасля вайны і рэвалюцыі ў Расіі з былой імперыі і з нямецкага палону ў Ліду і Лідскі павет вярнулася не болей пятай часткі шарагоўцаў і некалькі афіцэраў.

Пазней з народнага апалчэння старэйшых узростаў была сфарміравана 385-я пешая Віленская дружына дзяржаўнага апалчэння, якую ўзначалілі два лідзяніны — падпалкоўнікі запасу Адольф Малеўскі і яго намеснік Баляслаў Гейштаўт. Таксама была сфармаваная 66-я конная сотня, якую ўзначаліў падпалкоўнік запасу Пізанім. Віленская дружына была адпраўленая ў Вільню, конная сотня — у Эйшышкі.

Леанід ЛАЎРЭШ

ЗМЕСТ

ЛІСТЫ З МІНУЎШЧЫНЫ

<i>Дзяніс Кандакоў</i> . Барскія канфедэраты-ліцвіны пад наглядам Парыжскай паліцыі (1774–1777)	4
<i>Дмитрий Виноходов</i> . Штрихи к биографии Яна Барщевского: Архив К. С. Сербиновича	17
<i>Александр Федута</i> . Один забытый некролог (Франтишек Малевский о Юзефе Олешкевиче)	38
<i>Александр Федута</i> . Еще до коллаборантства (Об отношении Генрика Ржевусского к восстанию 1831 года)	44
<i>Дзмітрый Матвейчык</i> . Успаміны Яўгена Плятэра пра паўстанне 1863–1864 гадоў у Дынабургскім павеце	48
<i>Яўген граф Броэль-Плятэр</i> . Успаміны за 1863 год	53

ЛІДЗЯНЕ

<i>Караль Ёдка</i> . Сабачыя гады: Успаміны лідзяніна 50-гадовай даўніны / пераклад <i>Галіны Лаўрэш</i>	68
<i>Леанід Лаўрэш</i> . Людвік Нарбут	74
<i>Мірон Браніслаў Нарбут</i> . Лідскі павет у сярэдзіне XIX ст. / пераклад <i>Галіны Лаўрэш</i> , каментары <i>Леаніда Лаўрэша</i>	106
<i>Леанід Лаўрэш</i> . Уніяцкі святар Адам Плаўскі	125
<i>Леанід Лаўрэш</i> . Пра Міхала Шымялевіча: Крэскі да біяграфіі найлепшага гісторыка горада Ліды	133

ПАЧНЕМ ЗБІРАЦЬ ЗЯРНО К ЗЯРНЯЦІ...

<i>Анатоль Сідарэвіч</i> . Да палітычных біяграфій Аляксандра Чарвякова і Мікалая Галадзеда	166
Фрагменты стэнаграмы XVI з'езда КП(б)Б	183
Неотправленное письмо (Из семейной истории Филиппа Пестрака) / публикация <i>Ольги Пестрак</i> ; вступление, подготовка текста и комментарии <i>Александра Федуты</i>	249

<i>Міхась Скобла. «Пакуль рука пяро трымае»:</i> Лісты Зоські Верас беларускім пісьменнікам	257

МЫ БЫЛІ СВЕДКІ...

<i>Сямён Букчын. Лісты ад Сакрата</i>	300
<i>Александр Сушков. Ким Хадеев – человеческий и культурный феномен города Минска</i>	313
Ким	313
Пепел и дым	331
<i>Лявон Юрэвіч. Васіль Сасноўскі: тэрарыст ці дысідэнт?</i>	338

РАДАВОДНАЕ ДРЭВА

<i>Александр Ильин. Род Стеллецких в Беларуси</i>	344

КАЛЕКТЫЎНАЕ

<i>Ціхан Чарнякевіч. Матэрыялы да біяграфіі пісьменнікаў нашаніўскага часу (паводле ф. 368 Літоўскага цэнтральнага дзяржаўнага архіва)</i>	352

АСОБА І ЧАС
Беларускі біяграфічны альманах

Заснаваны ў 2009 годзе

Выпуск 6

Адказны за выпуск *М. У. Шыбка*

Мастак *Г. І. Мацур*

Вёрстка і дызайн *В. Я. Нога*

Карэктар *М. М. Шавыркiна*

Падпісана ў друк ?.0?.2015. Фармац 70×100 1/16. Папера афсетная.
Друк афсетны. Ум. друк. арк. 30,7. Ул.-выд. арк. 31,5. Наклад 299 асоб. Заказ ?.

Выдавецтва ТАА «Лімарыус». Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі,
выдадзенае Міністэрствам інфармацыі Рэспублікі Беларусь 20.03.2014 за № 1/226.
Вул. Геалагічная, 59, к. 4, п. 29, 220138, г. Мінск.

ТДА «НоваПрынт». Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі,
выдадзенае Міністэрствам інфармацыі Рэспублікі Беларусь 25.02.2014 за № 2/54.
Вул. Геалагічная, 59, к. 4, п. 10, 220138, г. Мінск.